3. BASIM

KIRSAL YAPIDA TOPLUMSAL DEĞİŞME

FUAT ERCAN

SOSYAL ARAŞTIRMALAR

SAV

KIRSAL YAPIDA TOPLUMSAL DEĞİŞME | FUAT ERCAN

SAV

SOSYAL
ARAŞTIRMALAR
VAKFI

SAV Sosyal Araştırmalar Vakfı

ISBN 978-605-89715-0-9

Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme
Fuat Ercan

Sosyal Araştırmalar Vakfı Birinci Basım Ekim 2008
İkinci Basım Ekim 2011
Üçüncü Basım Kasım 2016

Yayına Hazırlayan
Serap Korkusuz Kurt

Düzelti
Metin Şen

Kapak Tasarımı
İlknur Kavlak

Baskı Öncesi Hazırlık
Ülkü Gündoğdu

Baskı ve Cilt
Dijital Düşler Basım San. ve Tic. A.Ş..
Nato Cad. Çınarlı Sok. No: 17 34418 Seyrantepe/Kağıthane
Tel: 0 212 279 64 44

Sosyal Araştırmalar Vakfı
İktisadi İşletmesi
İstiklal Cad. Sahne Sk. No: 5/6
Beyoğlu/İstanbul

Tel: 0 212 292 55 85-86
Web: www.sav.org.tr
e-mail: merhaba@sav.org.tr

Bu kitabın telif geliri Fuat Ercan tarafından
Sosyal Araştırmalar Vakfı'na bağışlanmıştır.

Fuat Ercan

Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme

(Osmanlı Toplumu)

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskıya Önsöz: Hocam ve Hocamın Hocası 9

GİRİŞ 13
Çalışmanın Amacı..... 13
Çalışmanın Düzenlenişi..... 19
Çalışmanın Niteliği 21
Çalışmanın Sınırlılıkları 22
Kaynakça Kullanımı Hakkında 23

BİRİNCİ BÖLÜM
Çalışmada Kullanılacak Kavramların ve Toplumsal Yapıyı Kavrayacak Değişkenlerin Belirlenmesi..... 25
Toplum..... 25
Toplumsal Yapı..... 28
Toplumsal Değişme..... 36
Köy ve Küçük Köylülük..... 44

İKİNCİ BÖLÜM
Osmanlı Toplumunda Küçük Köylülük ve Değişim Süreci..... 51
Farklı Tanımlamalar-Temel Zorluklar..... 51
Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları..... 60
1. Klasik Dönem Osmanlı Toplumu (XVI. Yüzyıla Kadar)..... 67
Kullanılan Üretken Kaynaklar- Küçük Üreticilik..... 67
Üretimde Kullanılan Teknoloji..... 73
Mülkiyet Biçimi ve Reayayı Denetleyenler 74

Artı-Ürün Mekanizması..... 82
Denetleme Mekanizması..... 88
2. XVI ve XVIII Yüzyıllar Arası Osmanlı Toplumunda Görülen Değişimler ve Bu Değişim Sürecinin Reayaya Yansıması..... 91
Artı-Ürün Aktarma Mekanizmasında Meydana Gelen Değişme..... 95
Mülkiyet İlişkilerinde Meydana Gelen Değişme..... 100
Toplumsal Değişmenin Küçük Köylünün Aldığı Yeni Tavırlarda Belirlenmesi..... 105
3. XIII-XIX. Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Görülen Değişim ve Bu Değişim Sürecinin Reayaya Yansıması (İçsel ve Dışsal Etkiler Işığında)..... 115
Batı-Avrupa Toplumları Değişim Öncesi Tarımsal Yapısına Kısa Bir Bakış..... 116
Batı-Avrupa Toplumlarının Diğer Toplumları Etkilemesi..... 121
Dışsal ve İçsel Dinamikler Etkisindeki Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış..... 128
Denetleyenler - Denetim Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler..... 135
Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Meydana Gelen Değişmeler..... 145
Batı-Avrupa Toplumlarında Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Meydana Gelen Değişme..... 146
İngiltere..... 147
Fransa..... 149
Almanya..... 152
İki Farklı Yaklaşım..... 154
Osmanlı Tarımında Mülkiyet İlişkileri Açısından Potansiyel Eğilimler (18. ve 19. Yüzyıl Açısından)..... 159

Merkezi Siyasal İktidarın Mülkiyet İlişkilerini Etkilemesi (Meşrulaştırma)..... 162
Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Değişimin Bölgesel Düzeyde Farklılığı 165
Trakya ve Kuzey Yunanistan..... 165
Batı Anadolu..... 167
Çukurova Bölgesi..... 170
Orta Anadolu Bölgesi..... 172
Orta ve Güney Eşikleriyle Anadolu Bölgesi.... 174
Doğu Karadeniz Kıyısı..... 175
Artı-Ürün Aktarma Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler..... 177
Devletin Artı-Ürüne El Koyması..... 179
Yerel Güçlerin Artı-Ürüne El Koyması..... 181
Tefecilikte Artı-Ürüne El Koyma..... 182
Toplumun Batı-Avrupa Toplumuna Açılması ile Artı-Ürün Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler..... 186
Birim Toprak Başına Verim Artışı ve Teknolojide Değişim..... 192
Değişimler ve Köyler Üzerine Bir Gezinin İzlenimleri. 201
4. Genel Bir Değerlendirme ve Sonuç..... 206

EKLER..... 226
KAYNAKLAR..... 251

İkinci Baskıya Önsöz: Hocam ve Hocamın Hocası

Aradan geçen onca zamandan ilk aşka yeniden dönmek! Dönüş genellikle yüzleşmeyi gerektiriyor. "Zamanla" yüzleşmek. Yüzleşmek hem ilk aşkı yaşadığın o andaki 'kendinle' ve hem de o zaman 'içinde yaşadığın ortamla'. Yüzleşmede 'şimdi' yani 'şu an' belirleyici olacaktır. Elde edilen sonuçlar geçen zaman içinde yaşanan süreklilikleri ve değişimleri açığa çıkarması açısından anlamlı ve önemli. Gerçi burada gerçek denen şey bazen insanın kendini haklı çıkarmak için arayıp bulduğu şeyler olabilir. İlk kitap ilk aşk gibi. İlk defa tezgahlarda gördüğüm an yabancılaşıp, neden kendine ait olan bir şeyi tezgahlara düşürdün diye epey kendime kızmıştım. Ama şimdi yani yaklaşık 15 yıl sonra dönüp tekrar okuduğumda ne yalan söyleyeyim ilk olarak hangi cesaretle bu tarz bir şey yapmaya kalkıştığıma şaşırdım. Bugünkü halimle bu tarz bir çalışmaya asla cesaret edememem. Bu tespit, bu duygu önemli. Önemli çünkü akademinin bizleri bir hiyerarşi içine sokarak cesaretimizi kırdığına ait bir şeyler söylüyor.

Epey zamandır dolaşımda olmayan kitap hakkında birkaç noktaya değinmek istiyorum. Yukarıda işaret ettiğim gibi bu konuda bir şeyler yazma cesaretimi bugün kendimde göremiyorum, yani onu yeniden bugünkü düşüncelerimle yazamayacağıma göre birkaç şey söylemem gerekiyor. İlk olarak bu çalışmanın bir yüksek lisans tezi olduğunu ve bu tezi de akademiyi bana sevdiren sevgili hocam Mübeccel B. Kıray'la yaptığımı söylemem gerekiyor. Bu sevgili hocamın danışman olduğu son yüksek lisans teziydi. Hocam bu ça-

lışmaya çok katkıda bulundu, ama belki de aradan geçen onca yıl sonra bir serzenişte bulunabilirim. Sevgili hocam teze/çalışmaya pek fazla ısınamadı. Nedenini tam olarak bilmiyorum ve bundan sonra da öğrenmem olası değil. Ama kendimi rahatlatmak için birkaç tahminim yok da değil. Kıray hocam daha fazla alana ilişkin yani araştırmacının/yazarın elini gerçekliğe sokup kirletmesini isterdi. Yani bu anlamda bilgi üreten çalışmalar istiyordu. Çalışma yaşama ait olgusal bir zenginliği içermeliydi. Aradan geçen onca yıldan sonra bunun ne anlama geldiğini öğrendim. Öğrenme demek belirli ana ait bir şey değil. Zamana yayılan bir şey. Yüksek lisans ve doktora öğrenci/arkadaşlarıma ampirik içeriği olmayan hiçbir teze danışmanlık yapmayacağımı söylüyorum. Hocam haklı çıktı. Keşke kendisine de söyleyebilsem.

Bu kişisel açıklamalardan sonra bugünlere olup-bitenlere baktığımda on beş yıl önce seçilen konunun önemli olduğunu düşünüyorum. 1980'li yıllarda askeri darbenin etkisi/psikolojisi ile gündemi devlet ve sivil toplum karşıtlığı ve daha da kötüsü modernizmin en kaba hali olan ve epey çeviri kokan merkez-çevre üzerinden yapılan analizler doldurdu. Daha da kötüsü solun belirli bir kesiminde de farklı kavram ve anlamlandırma ile bu tarz açıklamalar belirleyici oldu. Yenilen şamarın etkisinden olsa gerek, şamarı atan devlet toplumu anlamada temel belirlen hale gelmişti. Şamar bu toplumun tarihsel olarak mayasında olan devleti öne çıkarma ya da devlete karşı olma hallerini güçlendirdi. Her durumda kapitalizmin Türkiye'de ulaştığı aşamaya tekabül eden ve kapitalistlerin işini kolaylaştıran bir tür analiz açığa çıkardı. Yani maddi gerçekliğe uygun bir söylem/dil oluşturuldu. Askeri darbe sonrası bu tarz analizlere en büyük katkı bir zamanlar solla ilişkili olan bazı entelektüellerden geldi.

Aslında gerek devlet merkezli analiz ve gerekse devlet karşıtı liberal analizler devleti toplumsal ilişkiler seti ve sınıfsal çelişkiler

ve dahası kapitalizmin yapısal özellikleri dışında analiz ediyorlardı. Bu analizleri için de Türkiye'nin Osmanlı'dan devir aldığı tarihsel geleneği siyasal sistemi yani merkezi siyasal gücünü işaret ediyorlardı. Bu tarz bir çalışmaya yönelmemi sağlayan sezgi, bu tarz analizleri gerçekçi bulmama yönündeki sezgiler olmuştu. Sezgi. M. Weber'in patrimonalizm ve K. Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı'na referans verildiği için olsa gerek, ilk elden genel olarak kapitalizm analizi için kullandıkları çerçeveye rağmen her iki düşünürün Avrupa dışı toplumları geliştirmek için geliştirdikleri çerçeveleri gerçekçi bulmuyordum. Sezgisel olarak bu bakış açısına karşı bir çerçeve geliştirmeye çalışmıştım. İlginç olan ise onca geçen zamandan sonra kitabı tekrar okuduğumda, bugün yaptığım/yapmaya çalıştığım şeylerin ilk nüvelerinin bu çalışmaya içkin olduğunu gördüm. Son zamanlardaki çalışmalarımla karşılaştırdığımda, bu çalışmada kurmaya çalıştığım çerçevenin oldukça belirleyici olduğunu görüyorum. Sadece aletler biraz daha bilenmiş ve sezgiler (ne yazık demeli miyim bilmiyorum) yerini biraz daha bilgiye bırakmış.

Çalışmada kullandığım çerçeve beni sorunu daha detaylı analiz edecek daha gelişmiş kavramlara alet kutusuna yöneltmiş olmasına rağmen, geçen onca zaman bu kitapta eleştirilen bakış tarzlarını daha bir etkin kıldı. Toplumu anlama ve yaşananlara müdahale için devleti yücelten düşünce ve eylemliliklerle (buna Ergenekonculuk diyelim), buna karşı her şeyin sorumlusu olarak devleti suçlayan çeşitli neo ön ekli liberal düşünce ve eylemliliklerin (sol liberal, muhafazakar liberal, İslami liberal) ikiliği üzerinden biçimlenen bir gerçeklikle karşı karşıyayız bugün. Çalışma her iki düşüncenin temel aldığı tarihsel referanstan farklı olarak bir tarihsel gerçekliği öne çıkarıyor. Tarihsel gerçekliğe bir dizi referans verilse bile bu çalışmanın tarihsel bir çalışma olmadığını söylemek gerekiyor. Çalışmanın kaynaklarından ilki ve en önemlisi hiç kuşkusuz o muazzam heyecan verici derleri ile M. Belik Kıray oldu. Ama nedenini

hala bilmediğim bir Marksist damar her zaman dilimde/okumalarımda olmuştu. Bu anlamda hocamın verdiği o zengin ve canlı dili Marksist kavramlarla uyumlu hale getirmeye çalıştım. Aslında bu çok da zor olmadı. Zor olmadı çünkü hocamın hocasının çalışmalarına/kitaplarına yöneldim. Yani Behice Boran'ın çalışmalarına. Hocamın hocası da bana hocalık yaptı. Ama hocamın hocasından aldığından farklı bir hocalık. Neyse bunca zamandan sonra Türkiye düşün dünyası açısından Behice Boran ile M. Belik Kıray'ın önemli olduğunu düşünüyorum. M. B. Kıray daha çok temel yapılar üzerinde yükselen bir dizi yapının yani canlı-kanlı bugünü oluşturan şeyleri dile getirir, B. Boran ise aslında bu dilin gerekliliğini işaret etmesine rağmen daha çok yapılar üzerinden gerçekliği anlamaya çalışır. Bilgisine sahip olmadan sezgisel bir çıkışla ben bu çalışmada her ikisinin kesişiminde bir bilginin zenginliğini yakaladığımı düşünmüştüm. Sevgili hocam M. B. Kıray bana belki de bu yüzden kızmıştı. Hocası ile kendisini eşzamanlı ele almaya çalışan bir çalışma belki benim için erken, hocam için ise bir yüzleşme anlamına geliyordu. Burada sadece bilmem diyorum. Hocam ve hocamın hocası bana çok şey öğretti. Ama daha elinde kalemini tam olarak tutmasını bilmeyen birisi olarak ben ise öğrendiklerimden hareketle toplumda var olan egemen anlayışa karşı bir şeyler söylemeye çalışmıştım/çalışmışım. Umarım bir on beş yıl sonra ü.üncü baskı yazmama gerek olmaz.

Beni ilk kitabımla buluşturan Sosyal Araştırmalar Vakfı'na özellikle de harcadığı emeklerinden dolayı sevgili Serap'a çok çok teşekkür ederim.

Fuat Ercan
Cennai-Hindistan
Eylül-2008

GİRİŞ

Çalışmanın Amacı

Çalışmanın temel amacı, toplumsal değişmeyi toplumsal yapı üzerinde göstermektir. Bu temel amaç, üç ana başlık altında sunulmaktadır. Bunlar:

a) Çok yavaş değişen veya hiç değişmediği düşünülen kırsal kesimde tarihsel/toplumsal süreç içinde değişimi göstermek,

b) Kırsal yapıda toplumsal değişmeyi, insan-doğa ve insan-insan ilişkileri boyutunda kavrayacak bir dizi değişkenin uygulanabilirliğini sınamak,

c) Toplumsal değişmenin, içsel dinamikler ile dışsal dinamiklerin etkileşiminde belirlendiğini göstermek.

Belirlediğimiz amaçları Osmanlı toplum yapısı üzerinde göstereceğiz. Osmanlı toplumunu seçmekte iki amacımız var; bunlardan ilki, günümüzde güncel olarak varlığını sürdüren köy, küçük köylülük tartışmalarının tarihsel boyutunu yakalayabilmektir. İkinci amacımız, toplumsal değişmenin Osmanlı toplumuna yabancı olduğu, Osmanlı toplumunun değişimin dinamiklerinden yoksun olduğu düşüncelerinin görece ağırlığını koruduğu günümüzde, toplumsal değişmenin Osmanlı toplum yapısına yabancı olmadığını göstermek.

Kılıçbay, F. Braudel'in büyük araştırması "Akdeniz"in çevirisine yazdığı önsözde belirttiği gibi, "Bilim, çoğu zaman sanıldığının aksine en tutucu alanlardan biridir ve gene sanıldığı gibi "doğruları" değil de, belli bir cemaatin "doğrularını" savunur. Hal böyle

olunca, bilim adamlarının kendi sıcacık teorik çerçevelerinden kopmaları hemen hemen olanaksızdır ve yeniliklere ilk önce onlar karşı çıkarlar. Tarih gibi, siyasetin ve toplumsal teorilerin alt yapısını oluşturan bir alanda fincancı katırlarını ürkütmeden ve meydan savaşlarını göze almadan zihniyetlerde değişiklik sağlamak, belki de dünyanın en zor işidir. Herkes alıştığını sever ve doğru bulur" (Kılıçbay, 1989, 23). Gerçekten de konu Osmanlı toplumu olunca, çok farklı disiplinler (tarih, sosyoloji, iktisat tarihi) ve çok farklı düşünsel akımların (sağ söylem, sol söylem) kesiştikleri temel referans noktası, Osmanlı toplumunda kırsal yapının birtakım içsel dinamiklerin yokluğuna bağlı olarak, değişime kapalı ve dönemin diğer kırsal yapılarından oldukça farklı olduğu yönündedir. Osmanlı toplumunu bu yönde tanımlama zamanla "olgusal olmaktan öte bir dizi kabul edilmiş yargılar" olarak karşımıza çıkmakta. Artık günümüzde yaşanan siyasal ve toplumsal değişimlerin temelinde, tarihsel arka planımızdaki (diğer toplumların tarihsel mirasından farklı olan) "güçlü devlet" özelliği yatmaktadır. Toplumsal değişimi anlamaya çalışan bir kesim için "güçlü devlet" kaybedilen ve yeniden yaratılması gereken sihirli bir sözcük olurken, diğer bir kesim için "güçlü devlet" geleneğimiz, tarihsel olarak toplumdaki olması gereken tüm ara kurum ve gelişmeleri önleyen bir özelliktir ve bu gün yaşanan olumsuz toplumsal koşullar yine "güçlü devlet"in olumsuz özellikleridir.

Araştırmacı N. Sevinç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda köylü de sipahi de önce Allah'ın Müslüman kulları oldukları için eşittirler. Her ikisi de devletin himayesinde ve devletin kontrolü altında bulunmaktaydı. Halbuki feodalitenin hakim olduğu o devir Avrupa'sında köylü, senyörlerin esiriydi" (Sevinç, 1978. 42). Diğer bir çalışma da yine "Osmanlı'da büyük toprak mülkiyetinin bir aile mülkü halinde nesiller elinde muhafazasına ve bu suretle kökleri sıkıca toprağa bağlı yerli asalet sınıflarına teşkiline en büyük manilerden birisi, mutlak ve merkeziyetçi bir adalet telakkisinin" varlı-

ğı ve önemi gösterilir (Albayrak, 1973). Osmanlı toplumu üzerine bize değerli bilgiler aktaran Barkan'a göre "Osmanlı imparatorluğunu kuran Türk ırkının hayat kaynaklarının güçlülüğünü, devlet kurmak ve kendisine mahsus nizam yaratma konusundaki yüksek kabiliyetlerini göz kamaştıracak bir şekilde gösteren tarafları mevcuttur." Yine Barkan'a göre "tarihi zaruretler ve kuvvetle merkeziyetçi bir devlet idaresinin meydana çıkması gibi çok hususi şartlar içinde kendisine mahsus çevresiyle teşekkül ve inkişaf etmiş" olan bir toplum olduğunu belirtmiştir (Barkan, 1980. 874).

Güçlü devlet ve güçlü siyasal iktidar mitosu sol söylem içinde de oldukça yaygındır. Örneğin bu yönde yapılan çalışmalardan ilki, hem de en etkileyicisi olan İdris Küçükömer'in "Düzenin Yabancılaşması" adlı çalışmasında temel sav, "Osmanlı mülkiyet biçimi ve ona bağlı insanlar arası ilişkiler, padişahın merkezi egemenliğinin kaynağı olmalıydı. Bu ilişkiler içinde, ancak üretim aracı sahipliğinde gözüken sınıfsal dövüşe kalkışabilme özelliği bulunmayacaktı" (Küçükömer, 1989, 38). Küçükömer'in daha sonra birçok araştırma ve güncel toplumsal yapıyı anlamaya temellik edecek savı "Bir yandan üretime dayalı yeni politik güçler çıkmasına, yani Politik toplumu görerek kendini politika ile üretmesine engel olur; yani anti-sivil toplum öğesidir karşımızdaki engel, bu engel kuramsal olarak yüzyıllarca sürebilir" (Küçükömer, 1977, 23). Osmanlı toplumunu kendi terimleri ile çözümlemeye çalışan Hikmet Kıvılcımlı, "güçlü devlet" mitosunu daha farklı bir şekilde kullanmaktadır. Kıvılcımlı'ya göre "Osmanlı'nın Orta Asya'dan getirdikleri ilkel sosyalizm haklarının, Arabistan çölüne sinmiş tanrı buyruğu Müslüman ilkelerine tıpatıp uygarca karıştırarak nice hayalci sosyalisti imrendirecek bir küçük ekonomi adaleti kurmuşlardır. Dirlik (ya da sipahi) düzeni, bu küçük ekonomi adaletini simgeliyordu" (Kıvılcımlı, 1989). Kıvılcımlı'nın adalet dağıtan "devlet" kavramı; toplumun yeniden üretilmesi için gerekli olan, üretimin denetimi, düzeni ve bölüşümünü etkin bir şekilde sağladığı gibi, halkın ezil-

memesi ve eşitsizliği önleyici unsurları da içinde taşır (Kıvılcımlı, 1989).

Akademik çalışmalarda da aynı "yargılar" genel geçer durumdadır. Heper'e göre "bürokratik elitin toplumun sosyo-ekonomik farklılaşmasına karşı çıkması merkezin çevreye kesin üstünlük sağlaması ile ortaya çıkmıştır." Sonuç olarak devletin koruyucu rol oynaması söz konusu ekonomik grupların devlete hizmetler sunmalarına neden olmuştur (Heper, 1977, 59). Daha farklı bir disiplinden H. İnan'a göre "toprakta devlet mülkiyetini, merkezi devletin politik yetkesinin bir ifadesi ve kendilerine verilen topraklar üzerinde kullanım hakkına sahip olan özgür köylüler" ve "özgür köylülerin varlığını güvence altına alan hukuksal aygıt"tan bahseder (İnan, 1989, 10).

Osmanlı toplumu üzerine yaptığı çalışmalarla etkinliğini sürdüren Çağlar Keyder'in çalışmalarında temel vurgu "farklı bir devlet yapısı" ve bu devletin "merkezi olarak belirleyici" konumda olmasıdır. Osmanlı toplumunda devlet "sistemin hakim öğesidir." "Güçlü devletin varlığı, göreli olarak özel mülkiyetin eksikliği ile belirginleşen" bir sistem vardır (Keyder, 1983, 67). Bu sistemde devlete karşı hareketler üzerinde sıkı denetimin varlığı, toplumda "bir sınıf oluşmasına" engel olmuş ve "nüfusun geri kalanı tek bir halk sınıfını" oluşturmuştur. Keyder için köylü "bağımsızlık konumunu sürdürürken" her yıl belli oranda vergiyi devlet, politik otorite yetkisi verdiği "memurlar" eliyle doğrudan doğruya topluyordu (Keyder, 1989, 13). Kırsal alandaki durgunluğun temelinde devletin "ebedi nizamı" sürdürebilmek için tarımsal birikimi önleme yönündeki çabalara bağlar.

Osmanlı siyasası güçlü ve tüm toplum üzerinde belirleyici olarak kabul edildiğinde, toplumsal yapıda toplumsal değişmenin olmadığı görüşü de bu önermenin doğal sonucu olarak kabul ediliyor. Osmanlı toplumunu bu iki varsayım ışığında ele alan çalışma-

lar, toplumda gözlemlenen farklılıkları değişme değilde "bozulma" olarak göstermeleri oldukça ilginç. Barkan çalışmalarında değişimi "soysuzlaşma" olarak nitelemiştir. Kıvılcımlı için, kurum ve ilişkilerdeki farklılaşma "çürüme"; Berkes için ise "bozulma"dır. Osmanlı toplumunu, Weberyan veya ATÜT terimleri ile ele alan çalışmalar için ise zaten Osmanlı toplumu tarihsel olarak bir dizi içsel nedenlerden dolayı değişime kapalıdır (Heper, 1971 / Mardin, 1983). Bu bakış tarzları için, Osmanlı toplumunun kurum ve ilişkilerinde görülen değişme, gelişen modern denilen kurum ve kuruluşlara sahip olan Batı-Avrupa kapitalizminin etkilemesi sonucu olmuştur (İnan 1983 / Wallerstein, Decdeli Kasaba, 1983).

Sonuç olarak Osmanlı toplumunu tarihsel olarak bir takım içsel bozukluklar nedeniyle değişmediği düşüncesi, bu yönde çalışan bilim adamları ve güncel siyasal söylem taraftarlarınca çok sevilen ve doğrusu alıştıkları içinde kolay kolay ayrılmaya yanaşmadıkları bir eğilimdir.

C. L. Strauss "Yaban Düşünce" adlı çalışmasının bir yerinde "tarih hiçbir zaman tarih değildir birileri için tarihtir", derken tarihçinin tarihsel olgularla olan ilişkisinin önemini vurgulamakta. Osmanlı toplumunu anlamaya yönelen tarihçi ya da araştırmacının, olgular denizinden hangini seçeceği ve seçtiği olguları hangi kavramlarla yorumlayacağı tamamen araştırmayı yapan kişinin belirlemesi, güncel toplumsal yaşamda aldığı tavırlara bağlı olacaktır. Osmanlı toplumunu anlamaya çalışan birçok araştırmacı ampirik bir tutumla, merkezi siyasal iktidarın bıraktığı belgeleri hiçbir yoruma tabii tutmadan günümüze aktarması Osmanlı toplumunu anlamamızı oldukça güçleştirmiştir. Braudel'in de belirttiği gibi "Ortaçağ tarihçileri kırsal cemaati tanıyamamıştır. Çünkü ellerine geçen belgeleri işlemeyi ve bunların hukuki yapısı içinde kalmayı yeğlemişlerdir. Oysa tarihin sessiz yapıcı unsurları olan halk belge bırakmaz." (Braudel, 1986, 108). Braudel'in bu vurgusu oldukça anlamlı, belgelerin çoğunluğu merkezi siyasal iktidara ait olduğu

için, siyasal iktidarın varoluş gerekçelerini de içermektedir. Buna verilecek en güzel örnek, Osmanlı yazınında vesikalarında, hiçbir zaman halk ayaklanmasından ya da hoşnutsuzluğundan söz edilemez. Eğer bu yönde bir olay olmuşsa belge ve yazışmalarda olayın dile getirilişi "eşkiyalıktır" Belgelere bağlılık ya da amprisizm Osmanlı toplumunu anlamada birinci sapmadır, bir diğer sapma ise tarihsel olguları belirlenen kuramlar ışığında alma ve kurama uymayan tarihsel olguları analiz dışında bırakma yönünde görülen "kuramcılık"tır.

Biz çalışmamızda, Osmanlı toplumunu içsel olarak tüm tarım devrimi sonrası toplumlarında olduğu gibi "en kalın çizgilerle temelde tarımsal üretimi gerçekleştirenlerle, bu tarımsal artı-ürününü doğrudan kontrol eden kesimler arasındaki ilişkiler boyutunda ele alacağız. Wolf'un da belirtiği gibi bu ilişki eşitsiz bir ilişkidir. Eşitsiz ilişkinin temelinde ise "toplumsal artı" yatar. Toplumsal artı kendi başına bir sınıfsal düalite ve dolayısıyla yapısal dönüşüm aracıdır, "hem ekonomik transformasyonları, hem de ekonomik girişimlerin toplumsal düşünsel değişimlerin dönüştürülmesini sağlayan bir araçtır" (Şenel, 1985, 286). Bu yönüyle "toplumsal değişme universaldır." Osmanlı kırsal yapısına ait olguları bu temel üzerinde, sosyolojinin sentezci yöntemi ışığında ele alacağız. Çalışmanın konusu, hemen hemen olgusal olmanın ötesinde genel yargılara dönüşen Osmanlı tarihinin bilgisi üzerinde yoğunlaştığı için ilk etapta "kendi sıcak teorileri çerçevelerine bağlı olanlar üzerinde" pek etkili olmayacaktır. Belki de yoğun bir tepkiyle karşılaşacak. Fakat geçmişin bilgisini sürekli gelişen ve mükemmelleşen bir bilgi olduğunu kabul ettiğimiz andan itibaren, geçmişin bilgisindeki her mükemmelleşme "şimdinin unsurlarını karşılıklı ilişkiler içinde tartışmaya" ve bugünün değişimi hakkında da bize yeni donanımlar sağlama yönünde bir yararı vardır. Bu çalışmanın bir ölçüde de olsa bu işlevi yerine getirdiğini düşünüyorum.

Tüm söylediklerimizi bir arada ele alacak olursak, çalışmamız-

da toplumsal değişmeyi kırsal kesimde küçük köylülük dolayımında ele alacağız. Küçük köylülükle ilgili olguları/olayları tarihsel boyut içinde nesnel ve öznel, iç ve dış dinamikleri gözönüne alarak, belirli bir ilişki ağından diğer bir ilişki ağına geçiş sürecini, belirlediğimiz değişkenler aracılığıyla yakalayabilmek/gösterebilmek amacımız olacaktır.

Çalışmanın Düzenlenişi

Çalışmamız iki bölümden oluşmakta. Birinci bölümde, kavramların gerçeği yakalamada kısa ve kolay kullanılan araçlar olduğu düşüncesiyle, çalışmamız boyunca kullanılacak temel kavramları belirlemeye çalışacağız. Bunu yaparken, kavramların farklı tanımlarına yer vereceğiz. Kavramsal belirleme, beraberinde toplumsal yapıyı ele geçirmek için gerekli değişkenleri ortaya çıkaracaktır. Bu bölüm bir ölçüde ele aldığımız konuya nasıl ve hangi araçlarla yaklaşacağımızı belirlemektedir

İkinci bölümde tarihsel/toplumsal olguları belirlenen değişkenler dolayımında ele alacağız. Değişimi gösterebilmek için ele aldığımız tarihsel süreci (Osmanlı toplumunu) belirli dönemlere ayırdık. Dönemlere ayırma iki amaca yönelik; birincisi, yöntemsel olarak belirli dilimlerde değişimin karşılaştırılmasının kolay oluşu, ikincisi ise, yapılan bu ayırımın kendi içerisinde bir bütünlük gösterdiği yönündeki düşüncedir.

Dönemlerimizden ilki, Osmanlı toplumunun devraldığı mirasa yönelik. Kısa başlıklar altında Osmanlı toplumunun devletleşmeden önceki etkilendiği diğer sosyal yapıları vererek, her birinden farklı ağırlıklarda etkilendiğini gösterdik. Bu bölümü film şeridinin ilk karesi sayılabilecek ve genel olarak literatürde "klasik dönem" olarak adlandırılan dönem izliyor. Bu başlık altında, genel toplumsal yapı içinde köylülük olgusunu ele aldığımız değişkenler doğrultusunda vereceğiz. Bu bölümde de görülebilineceği gibi, "klasik

dönem"e egemen olan işletme biçimi küçük köylülüktür. Küçük köylülük, genelde toplumsal yapının tümü; özelde ise merkezi siyasal iktidarın varoluş nedenlerinden en önemlisidir. Diğer önemli bir vurgu ise, en çok bütünsel olarak adlandırılan dönemlerde dahi siyasi iktidar toplumun tümünde belirleyici olmadığı gibi, küçük köylülük farklı oranlardaki mekanizmalarla karşı karşıya kaldığıdır. İkinci dönemlendirme film şeridinin ilk karesini izleyen ve belirli eğilimlerin/değişimlerin görülmeye başladığı on altıncı ve on sekizinci yüzyılı ele alıyor. Bu yüzyıllarda toplumsal yapıdaki değişim eğilimlerinin küçük köylülükle ilgili olanlarını göstermeye çalıştık. Bu dönem, bir sonraki dönemde meydana gelen değişimler açısından büyük önem taşımakta. Gösterdiğimiz eğilimler on sekizinci ve ondokuzuncu yüzyılda daha genel hatlarla belirginleşecektir.

Dönemlendirmenin son diliminde; on sekizinci yüzyıldan, on dokuzuncu yüzyıla değişen toplumsal yapı ele alınacak. Toplumsal değişmenin ele aldığımız dönem açısından son karesi olan bu dönem, çok zengin dinamikler bütününden oluşuyor. Her şeyden önce, bu dönemde etkin olarak toplumsal yapı diğer bir toplumsal yapının (Batı Avrupa) dinamikleri ile karşılaşıyor. Daha donanımlı bir yapı olan dışsal etki, toplumsal yapının içsel dinamikleri ile yer yer çatışarak, yer yer uzlaşarak ele aldığımız dinamikler üzerinde etkide bulunuyor.

Bu bölümde ayrıca değişimi daha hızlı yaşayan Batı-Avrupa toplumlarından örnekler vermeye çalışacağız. Ele alacağımız örnekler, Batı-Avrupa toplumunda yaşanan değişim ile Osmanlı toplumunda yaşanan değişimi karşılaştırma olanağı verecektir.

Sonuç bölümü, aynı zamanda çalışma sürecinin genel olgular düzeyini yoğunlaştırarak, nedensel sonuçlara aktarma aşamasını oluşturuyor. Bu aşamada filmin ilk karesi olarak ele aldığımız 'klasik dönem' ile son karesi olan on dokuzuncu yüzyılın sonları arasındaki değişimi, temel maddeler halinde vereceğiz. Bu süreci

aynı zamanda Batı-Avrupa'nın değişim süreci ile karşılaştıracağız.

Çalışmanın Niteliği

Çalışma sosyolojik bir çalışmadır. Sosyoloji, "toplumun belirli bir tek yanını değil, toplum hayatını bir bütün olarak ele almak isteyen, toplumu oluşturan sosyal gruplar ve kurumlar arasındaki dokusal ilişkileri inceleyen" bilim dalı olarak, asıl araştırma birimi sosyal olgudur (Bottomare, 1984, 13). Çalışmamız sosyal olgunun değişim süreci içinde ele alınması olduğu için zorunlu olarak tarihsel süreci de içeriyor. Tarih boyutunun çalışmamızda ağırlıklı olarak yer alması, tarihçi ile toplum bilimcinin uzmanlık alanlarının farklılığını vurgulamamızı gerekli kılıyor. Büyük tarihçi Braudel, her şeyden önce "toplumbilimcinin zamanı bizimkiyle aynı olamaz, işimizin temel doğası engelliyor bunu" derken farklılığı vurguluyor (Braudel, 1985, 93). Aslında her iki bilimin kaynağının "sosyal gerçeklik" olmasına karşın, nihai amaçları ve kullanılan teknikler farklıdır. Bu teknikler tarih ve sosyolojiye farklı donanımlar sağlamaktadır. Gurvitçh bu donanım farklılığını, "tarih bilimi, yürüyüş halindeki bütünsel toplumların bu hareketliliklerini bir tek gidiş içinde birleştirip ortaya koymayı daha iyi başarırken, sosyoloji bu birleştirmelerin derecelerini ve karşılaştıkları engellerin önemini hem daha iyi saptayıp belirtmektedir, hem de bu birleştirmelerin ideolojik boyutlarını ortaya koymaktadır. Sosyoloji böylelikle, tarih bilimine hakikatın yanlılığını en aza indirmesi yolunda yardımcı olmaktadır." diye açıklar (Gurvitch, 1985, 110). Erder de aynı yönde bir tanım yaparak, sosyoloji ile toplumbilim arasındaki farklılığı vurguluyor; "sistematik ve belirli bir kuramsal çerçeve içinde olgular arasındaki işlevsel ilişkileri saptamaya çalışan toplumbilimciye karşılık, tarihçi belli bir zaman içindeki gelişmeleri inceler, ilgili devre içindeki ana eğilimleri keşfetmeye ve önemli sayılan olayların nedenlerini bulmaya çalışır" (Erder, 1976, 21).

Her ne kadar tarih ile toplumbilimin farklı misyonlarını vurgu-

ladıksa da, çalışmamızda tarihsel olguları kullanmamız genellikle meslekten tarihçilerin araştırma sonuçlarından elde edilmiştir. Bu bizim toplumbilim amaçlı çalışmamızı etkileyerek, yer yer iki bilim arasındaki sınırın belirlenmesini zorlaştırmaktadır.*

Çalışmamızın temel niteliği bu yönüyle tarihsel olgular ışığında bu olguların belirli kavramsal düzeylere taşınarak küçük köylülüğün dönüşüm sürecini vermektedir. Değişkenlerimizin kavradığı toplumsal olgular genelde küçük köylü ile doğa arasındaki ilişkiler ve küçük köylü ile diğer insan/gruplar arasındaki ilişkilerdir.

Çalışmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızdaki en büyük ve en önemli sınırlama; toplumsal yapıdaki bütünsel değişme yerine, toplumsal yapı içinde küçük köylülük dolayısıyla değişimi ele almaktır. Fakat bunu yaparken küçük köylülüğün çevresindeki toplumsal yapının genel bir görünümünü vereceğiz.

İkinci sınırlılığımız, dil sorunu; özellikle ele aldığımız küçük köylülük uluslararası toplumbilim literatüründe yoğun tartışmalara neden olmuş, bu konuda birçok çalışmalar yapılmıştır. Bunun yanı sıra 'toplumsal değişme' kavramı için de aynı şey söylenebilir. Biz bu eksikliğin varlığını bilerek çalışmamızı Türkçe kaynaklarla zenginleştirmeye çalıştık.

Üçüncü sınırlama/sınırlılığımız toplumsal yapıdaki küçük köylülük ile ilgili olguları, belirli değişkenler ile kavramlaştırmaya ve dolayısıyla ayırma yoluyla vermemiz oldu.

Dördüncü sınırlama, tarihsel süreç içinde olguları ele alırken yoğun polemiklere neden olan olay ve olguları vermekle yetindik. Ancak, çok temel farklılıkları, farklılıkları düzeyinde, yani kuram-

---

* Tarih ile toplumbilim tarihsel olguya yaklaşımı için bak, genel bir derleme, Boratav, (1985). Toplumbilimcinin tarih bilimciye bakışı için, Gorvitch, (1985). Tarihçinin bakışı için, Braudel, (1985),

sal olarak vermeye çalışırken, kendi bakış açımızı ise olguların toparlanması ve değişkenlerimize uygulama aşamasından sonra vermeye çalıştık.

Beşinci sınırlama ise, ele aldığımız dönemle (Osmanlı toplumu) ilgili, özellikle Osmanlı toplumu konusunda daha önce belirli bir formasyondan geçmememizdir. Bu nedenle, çalışma süreci aynı zamanda öğrenme ile yazma sürecinin bütünleştiği bir süreç oldu. Bu ise yer yer Hobsbawm'ın belirtiği gibi "karşılaşacakları tehlikeler konusunda bilgiden yoksun ya da bu tehlikelerden habersiz olarak temel tarihsel malzemenin balta girmemiş ülkesine dalan sayısız maceraperest" konumuna düşme tehlikesidir (Hobsbawm, 1985). Gerçekten de çalışma süresince çok önemli birtakım olguların varlığına rağmen, bu olgular ile küçük köylülük arasındaki ilişkiyi kuracak tarihsel verilerden yoksun olduğumuzu gördük. Örneğin on yedinci yüzyılda artan oranda kaçakçılığın varlığını gösteren belgelerin olmasına rağmen, kaçakçılıkla küçük köylülük arasındaki bağı kurmaya yarayacak verileri bulamadık. Bir diğer önemli eksiklik ise, Osmanlı toplumunda küçük köylülüğü ele alırken, bir bütün olarak Osmanlı toplumu hakkında bilgi donatımından yoksunduk (Örneğin dinsel, siyasal ve kültürel yapılar). Kuşkusuz bu eksiklikler çalışmamızın bazen sistematiğini bozarken, bazen de tarihsel kırılmalara neden oldu.

Yukarda vurguladığımız bir dizi sınırlamalar çalışmamızı olumsuz yönde etkiledi. Fakat bizim açımızdan toplumsal çerçevenin tarihsel alana taşınması yönünden bu bizim için ilk çalışmadır, bir başlangıçtır. Bu noktalar dikkate alınarak çalışmanın eksiklikleri/fazlalıkları hoş görülebilir.

Kaynakça Kullanımı Hakkında

Çalışmamda daha işlevsel olduğunu düşündüğüm bir yöntemle kaynakçaları verdim. Özellikle tarihçilerin, iktisatçıların, toplumbi-

limcilerin vs. çalışmalarına yöneldiğimiz için yararlanılan kaynakları sürekli olarak tekrarlamanın yer ve zaman açısından olumsuz yönde etkide bulunacağını düşünerek, böylesi bir yöntem uyguladım. Bu yönde yararlandığımız kaynakları, cümle veya paragraf içinde veya sonunda (Akdağ, 1977, 68) şeklinde yazdım. Burada belirtilmek istenen kaynaklar listesine bak, Akdağ'ın 1977'de yayımladığı kitap veya makalenin tam adını bul ve cümle "altı"nın sayfa 68'de olduğunu gör anlamına geliyor. Bunun dışında aynı yıl içinde yayımlanan aynı yazarın çalışmasını da (Armağan, 1982b) olarak gösterdik. Ayrıca konu ile ilgisi olan bağlantılı açıklamaları sayfa altında vereceğiz.*

* Bu yönde kaynakça için örnek olarak biz Kasaba'nın makalesi (1985) ile Aydın'nın makalelerini (1986a) / (1986b) ve Akşit'in kitabını (1985) örnek aldık.

Birinci Bölüm
Çalışmada Kullanılacak Kavramların ve Toplumsal Yapıyı Kavrayacak Değişkenlerin Belirlenmesi

Temelde bilimin amacının doğa/toplum üzerinde meydana gelen olay ve olguların zihinsel süreçlerle ayrıştırılması, aynılaştırılması süreci olduğunu söyleyebiliriz. Bir ölçüde çok karmaşık değişkenlerin/ilişkilerin bütünü olan topyekûn yaşamı, zihinsel boyutta daha düzenli bir hale sokma süreci. Bu süreç, toplumbilim için daha bir zorunludur. Çünkü, toplumbilim, kültür, ideoloji, politika gibi birçok etkilem içindeki toplumu anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu zorluk toplumbilimde olguları kavrayacak kavramların üretilmesini gerekli kılar. Kavramlar olgulardan hareketle olguları belirli tipler altında toplamaya/ayırmaya yarar. Bu yönüyle zihinsel çabanın (soyutlamanın) ürünleridir. Tüm bu vurgulamadan amaç, her toplumbilim çalışmasının yöneldiği sosyal gerçeği kavrayacak kavramlara ihtiyaç vardır. Bu ihtiyacın çalışmalardan önce gösterilmesi gerekiyor. Kuşkusuz kavramsal boyutun yaşanan gerçeklikle bütünleşmesi her zaman geçerli olmaz. Çalışmamız açısından da aynı sorun vardır. Yani kullanacağımız kavramları belirlemek ve bu kavramlar dolayısında gerçekliğe ulaşmak, belirli ölçülerde gerçeğe yaklaşmak, belirli ölçülerde uzaklaşmak.

Toplum

Çalışmamız toplumsal değişme ağırlıklı olduğu için, toplumsal değişme kavramının tanımlanması gerekiyor. Bunun da ötesinde top-

lumsal değişmede, değişimin aktörleri olan doğa ile insan ve insan ile insan ilişkilerini kavrayacak kavramların belirlenmesi zorunludur.

Toplum kavramının içerdiği "olaylar kümesinin heterojenliği düşünülecek olursa" kavramı tanımlamanın bir hayli zor olduğunu görürüz (Akat, 1980, 3-22). Raymond Aron ise, kavramı "şüpheli" ve "tanımlanması zor" bir kavram olarak ele alır (Aron, 1986, 35).

Sorokin toplumu, sosyo-kültürel bir olay olarak tanımlar. Toplum; belli anlam ve değer kuralları birbirleriyle yaptıkları etkileşimde bulunan bilinçli kişi ve gruplardan oluşur. Parsons, toplumu daha farklı bir şekilde uzun vadede varolmanın temel fonksiyonel gereklerini kendi kaynaklarından alan bir toplumsal sistem olarak ele alır. Berelson ve Steiner, toplumu tanımlamada, "fiziksel yer sahibi insanlar" kavramını getirerek toplum kavramını, kendi kendini devam ettiren belli bir yer sahibi, varlığını uzun zaman sürdüren ve bir hayat şeklini paylaşan insanlar topluluğu olarak genişletmiştir. Levy, genişleyen toplum kavramını "kendi kendine yeterlilik" ile daha ileri bir boyuta taşımıştır (Kongar, 1981, 34-36). Toplumu eşitsiz ilişkilerin dinamik bütünü olarak gören Marksist kuram, toplumun "nesnel ile öznel arasındaki ilişki sorunu çözüldüğü zaman anlaşılabilinir olabileceğini belirtilmiştir" (Kelle ve Kovalsan, 1978, 13). Belirtilen sorunun temelinde ise, toplumun farklı yapılar içeren bir bütün olmasına bağlanmaktadır. "Toplum, hukukun, adaletlerin, geleneklerin vb. gücü ile desteklenen, tarihsel gelişme içerisinde biçimlenmiş bulunan, belirli bir üretim biçimini temel alan ve insanın ileri gelişme aşamasında ortaya çıkan, göreli olarak kararlı bir toplumsal bağlantılar ve büyük insan grupları arasındaki ilişkiler sistemi"dir (Osipov 1977, 153). İlişkiler sistemi, yani ekonomi, siyaset ve ideoloji gibi öğeler karmaşık bir bütün olarak toplumu belirler. Toplumda ekonomi belirleyici olmak koşuluyla diğer öğeler arasındaki ağırlıklar toplumdan topluma değişir. Belirli bir

toplumda varolan özgül pratiklerin karmaşık birliği 'öyle bir örgütlenmiştir ki, en son aşamada belirleyici olan pratik, metodik bir şekilde örgütlenmiş insan etkinliğinin belirli üretim araçları kullanarak, belirli üretim ilişkileri içinde varolan doğayı (hammaddeyi) faydalı ürünlere dönüştüren pratiktir' (Althusser'den aktaran Sunar, 1986, 22). Dolayısıyla Marksist kurama göre, doğa ile kurulan ilişki ve doğayı dönüştürme biçimleri diğer öğelerle bütünleşerek tarihi kategoriler oluşturma açısından "tarihi" oluşumlardır. Toplum kavramının yukarda belirtilen tanımlamaları, kuşkusuz belirli kuramsal çerçeveler içinde geliştirilmiş ve kuramsal yapının yönelişine göre belirli öğeler fazladan vurgulanmıştır. Bu vurguların ötesinde tüm tanımlamaların temel yönünü insan/doğa arasındaki ilişkiler oluşturur. Yani toplum, kendisini oluşturan insan grupları ve bunların üzerinde bulunduğu doğadan meydana gelir. Bu ikili ilişki yani insan-doğa ve insan-insan ilişkilerinin tümü birden (üretim güçleri-üretim ilişkileri) toplumun temel özelliklerini belirler. Bu anlamda, toplumun ne olduğu gibi cevap verilmesi zor olan bir soru yerine, toplumun temel özellikleri nelerdir sorusunu sormamız gerekir. Bu anlamda her toplumun temel özelliklerini, bir araziyi işgal etme, işgal ettiği arazi üzerinde belirli bir nüfus kompozisyonu ve bu nüfusu oluşturan bireylerin yaşamı yeniden üretmek için doğayı belirli aletlerle işleme ve tüm bunların oluşturduğu sosyal örgütlenme ile sosyal örgütlenmenin kendine uygun olarak yarattığı değerler sistemi oluşturur. Bunların hepsi birden toplumu oluşturur. Bu özelliklerin tarihsel süreç içinde sistematik bütünlük gösterdiği dönem ve süreçler ise belirli toplum tiplerini verir (Kıray, 1989). Bu tanımlamayı iktisadi terimlerle ifadelendirecek olursak her toplum "ürüne özgül bir el koyma tarzının doğaya özgül bir egemen olma tarzıyla eklemlenmiş bir bileşimidir" denilebilir (Hindess ve Hirs'ten aktaran Turner, 1985, 183).

Toplumdaki bu ilişkiler toplamını ele alabilmek için daha iş-

lemsel olan soyutlama araçlarına ihtiyaç vardır. Bu araçlardan biri "toplumsal yapı" kavramıdır. Bozkurt'la birlikte söyleyecek olursak, "Toplumsal yapı kavramının işlemsel araç görevi bir toplumsal olgular sınıfı üzerinde etkinlik sağlayabilecek bilginin, topyekün toplumların ve onların evrimlerinin bilimsel bilgisinin elde edilmesidir" (Bozkurt 1972, 123).

Toplumsal Yapı

Bu yönde soyutlama aracı olan toplumsal yapı kavramı üzerinde durarak, kullanacağımız toplumsal yapı kavramı, dolayımında toplumsal yapıyı ele veren değişkenleri de belirlememiz gerekiyor. Ozankaya, 'Toplumbilimler sözlüğü'nde toplumsal yapı, herhangi bir toplumun ya da toplumsal kümenin yerleşik iç örgütleniş biçimi olarak tanımlanır (Ozankaya, 1984, 129). Bu tanımlamadaki 'iç örgütleniş biçimi'ni açıklamak gerekli. Çünkü, toplum kavramını tanımlamaya bağlı olarak toplumsal yapı kavramıda farklı farklı olmaktadır. Bu farklılık ise aynı zamanda toplumsal gerçekliğe yönelen araştırıcının, araştırma nesnesini belirlemesi açısından önem taşımaktadır.

Açıklamalardan ilki Spencer'den etkilenen Radcliffe-Brown'un. Radcliffe-Brown için toplumsal yapı, "aralarında kuramsal olarak tanımlanmış veya denetlenmiş ilişkiler bulunan kişiler düzenlemesidir" (Bozkurt, 1973, 24). Nadel ise toplumsal yapıya, "Toplum yapısına somut nüfustan ve davranışlardan bireylerin karşılıklı rol oynama kapasitelerinden elde edilir ilişki şebekesi ya da kalıbından" varılabileceğini belirtir (Bottomore, 1977, 112). Nadel, toplumsal yapıya varma yollarını gösterdikten sonra; toplumsal yapıyı" değiştirilebilir (transposable) olarak kabul edilen parçaların, düzenli bir tertibini ifade eder. Parçaları değişebilirken, kendisi göreli olarak sabit kalır" (Bozkurt, 1972, 24) diye tanımlar. Radcliffe-Brown'a göre araştırmacı toplumsal yapıyı incelerken,

somut gerçekliğe, belirli bir anda, belirli insanları bir araya getiren fiille mevcut ilişkilere bakması gerektiğini vurgular (Bottomore, 1977, 112). Bu iki farklı yapı tanımlamasının ortak yanı, toplumsal yapı kavramının ampirik olarak tanımlanmasıdır (Bozkurt, 1972, 24). Toplumsal yapıyı 'verili' toplumsal olguların gözlenmesi ve toplanmasına dayandığını ve bunlarla sınanabileceği görüşü olarak tanımlanan ampirizme karşı çeşitli itirazlar formüle edilmiştir. Bunlardan ilki, "Bilimin gözlenen olgular toplanmasıyla değil, o bilimin alanını oluşturan olguları tanımlayan kavramların ayrıntısıyla işlenmesi" gerekliliği görüşüdür (Bottomore, 1987, 7). Ampirizme karşı ilk eleştiriyi geliştiren ve yapı kavramını ilk defa kullanan Marx için yapı kavramı:* "Varlıkların toplumsal üretiminde, insanlar aralarında zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların madde üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üst yapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entellektüel hayat sürecini koşullandırır." Bu anlamda toplumsal yapının içsel örgütlenişi merkezinde üretim ilişkilerinin bulunduğu ve merkezden hareketle yapıyı oluşturan diğer unsurların bileşiminden oluşur. Bu bileşim ise, normal ve hızlandırılmış toplumsal zamana tekabül eder (Marx, 1976, 24).

Toplumsal yapıyı, ampirik tanımlamaları eleştirerek ele alan Levi-Strauss ve çevresi, toplumsal yapıyı "dolaysızca görünen ve gözlemlenebilinen gerçeklikler değil, insanlar arasındaki görünür bağıntılar ötesinde varolan gerçeklikler düzeyleridir ve işleyişleri toplumsal dizgenin derin mantığını oluşturması" açısından tanımlanması beraberinde "toplumun görünür düzeyi ancak derin düzeye dayanılarak açıklanabilinir" (Levi-Strauss, 1983, 127). Fakat,

* Yapı kavramının ilk kullanışı için bak, Hamitoğulları (1986, 36-38).

Levi-Strauss'da toplumsal yapı ampirik realiteyi yansıtmasının ötesinde bu terimle kurulan modelleri yansıtır (Bottomore, 1977, 114). Yapı kavramının bu anlamda kullanılmasını Tahsin Yücel "dış görünüşlerle yetinmek, birbiriyle ilişkisiz öğeler de takılıp kalmak kaçınılmaz sonuçtur. Bundan dolayı, araştırıcının düzensiz, karmaşık olaylar yığını altında ezilme, önemliyi önemsizden ve belirgini belirsizden ayırt edebilmek için" zorunlu olduğunu belirtir (Yücel, 1985, 122).*

Yukarıda vurgulanan üç farklı toplumsal yapı kavramı, özde toplumsal yapının somut görünen düzeyinin gerçekle örtüşüp örtüşmediği varsayımı dolayımında araştırmacının bakış açısını belirler. İlk kavramlaştırma (Radcliffe-Brown ve Nadel) somut görünen düzeyi gerçeklik düzeyine taşımak için, gözlemi yeterli görürken, ikinci bakış (Marx ve çevresi) somut görünen düzeyin algılanma için kavramlara başvurulması gerektiğini ve bu kavramlar aracılığı ile somut düzeyin gerçekliğe taşınacağı belirtilir, üçüncü yaklaşım (C. Levi-Strauss ve çevresi) ise, somut görünen düzeyin araştırmacı için yetersiz olduğunu, toplumsal yapıyı kavramak için toplumsal yapının en 'gizil' ve 'derin' katlarına varmak gerektiğini belirtir. Bu çabanın gerçekleşmesi için birtakım modeller ve tekniklerin gerekliliği savunulur. Modeller ve teknikler sayesinde toplumsal yapının evrensel, zihinsel temellerinin bulunacağı belirtilir ve araştırıcıya önerilir.

Toplumbilimin temel amacının yaşanan ve yaşanmış gerçekliği anlamak, açıklamak olduğunu önceden vurgulamıştık. Bu yönde yukarıda toplumsal yapıyı kavramak için önerilen yollar bir ölçüde

---

* Yapı kavramının geniş bir dökümü için Bozkurt (1972) Diğer bilimlerde kullanılışı ile birlikte bak, Hamitoğulları (1988). Toplumsal yapı kavramının farklı bir tanımı için bak Gurvitch, (1985, 121-143). Marksist yapı kavramı için, Sönmez, (1986), Levi-Strauss'da yapı kavramı, Levi-Strauss, (1984, 100-104). Bozkurt, (1972, 25-30) ve daha geniş olarak Yücel (1985).

toplumsal yapının bir bütün olarak algılanmasının farklı aşamaları olarak düşünülebilinir. Toplumsal yapıyı yaşamı somut düzeyde gözlemlemek, gözlemleri kavramsal zihinsel sürece taşımak ve nihayet onu (yaşanan gerçekliği) yorumlamak. Fakat bu aşamaların herbirinin bilimsellik adına olsa bile, yerine getirme araştırmacının, içinde nefes aldığı ortamdan, dünya görüşüne ve daha da öteye pragmatik amaçlarına kadar uzanan bir karşılıklı ilişkinin ürünü olduğunu vurgulamak gerekir. Örnek olarak ampirik bilgilenme biçimi için Mannheim "genel anlamda bir toplumsal süreç kuramı ile birlikte ele alınıp aydınlatılmadıkça" ampirik bilgi yığınını yani somut yaşamın sonsuz zenginliğini gözlemlemenin anlamlı olmayacağını belirtir: "Bilgi, bölük pörçük olguların birbirlerinden ve toplumsal yapıdan soyutlanarak incelenmesi, toplumsal sürecin bir bütün olarak kavranabilmesini peşinen olanaksızlaştıracaktır" Mannheim, devamla ampirik düzeyde kalan bilginin ve araştırmacının "toplumun değişim süreçlerini belirleyen dinamik güçleri öğrenmek ve göstermek -böylece toplumun gelişmeye yönelik değişimini iradi olarak hızlandırmak isteyenlere ışık tutmak- değil, toplumun var olan sosyo-ekonomik yapısını pekiştirmek, aksayan yönlerini yeniden düzenlemek gibi tutucu bir işlev yüklendiklerini" haklı olarak belirtmektedir (Mannheim'den aktaran Oksay, 1976, 404). Dinamik ve daha nesnel bilgilenme, yukarıda da belirtiğimiz gibi, gözlem, kavramlaştırma ve yorumlamanın dinamik etkileşiminden elde edilir. Yani "disiplinli, sistemli gözlemler ve bu gözlemlerimizin analizi ile yeni kavramlar üretmek ve bu kavramlar sayesinde toplumsal yapıyı yorumlamak" bilimsel bilgi üretmenin temel aşamalarını oluşturur (Kıray, Ders Notları).

Osmanlı toplumsal yapısını ve bu yapıya ait temel tarihsel olguları ele alıp incelemek ve bu olgulardan hareketle yorumlamak temel amacımız olduğuna göre toplumsal yapıyı kavrayacak sistematik analiz birimlerine yönelmemiz gerekiyor. Özellikle "temel

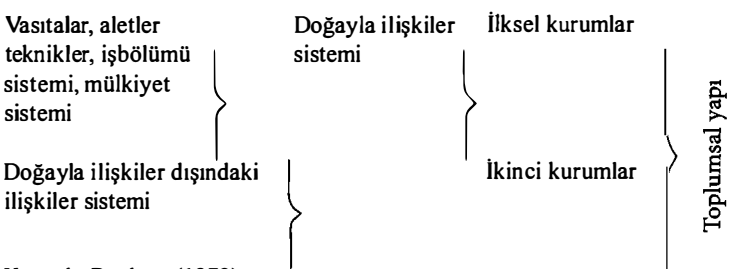
amaçlar" kısımında vurguladığım gibi "Osmanlı toplumsal yapısı" üzerine olan çalışmalar genelde "ampirisim" ve "kuramsalcılık" gibi iki metodolojik sapmadan birine düşme tehlikesi ile karşı karşıyadır (Boratav, 1990, 69).

Tarihsel süreç içinde Osmanlı toplumsal yapısına ait olguları sosyolojik bir açıdan inceleyebilmek ve yorumlamak için gerekli değişkenleri sosyolog B. Boran ve M. B. Kıray'ın çalışmalarından aldık. Bu değişkenler bizi" ampirisim" ve "kuramsalcılık" gibi metodolojik sapmalardan kurtaracaktır. Boran 1945 yılında yayımladığı "Toplumsal yapı araştırmaları" adlı çalışmasında; sosyal yapı ve bu yapının fonksiyonel kısımları veya birimlerini tanımlamaya çalışır (Boran, 1945). Boran, toplumu "müesseseler topluluğu" olarak görür. Bu müesseseler ise, "cemiyetin yapısını teşkil eden fonksiyonel birimler, yani müesseseler, insanlar arasında yerleşmiş, tekerrür eden, az çok devamlı ilişkiler şekli veya ilişkiler sistemidir. Boran bu müesseseleri ikiye ayırır;

1- Cemiyet-tabiat çevresi ilişkisinin insanlar arasında doğurduğu ilişkiler sistemi,

2- Doğrudan doğruya cemiyet-tabiat ilişkilerinden doğmayan insanlar arası ilişkiler sistemleridir. Bu iki ilişkiler sisteminden birincisi daha önemlidir, daha köktedir ve bu üç değişik açıdan ele alınabilinir. a) Tabiatı işletmek için kullanılan vasıtalar ve aletlere tatbik edilen enerji çeşidi ve miktarı. b) Tabiatı işletme faaliyetlerin topluluğu teşkil eden insanlar arasında nasıl bölündüğü ve teşkilatlandırıldığı, istihsal ve organizasyon şekilleri, iş bölümü sistemi. c) Kullanılan tabii kaynakların ve işletme vasıtalarının topluluğu teşkil eden insanlar arasında nasıl dağıldığını gösteren mülkiyet ilişkileri." Görülebilineceği gibi Boran'ın toplumsal yapı kavramının sonuç olarak iki farklı ilişki ve iki temel kurum (İlksel kurumlar-İkincil kurumlar) toplamından oluşur (Boran, 1945). Boran bu ilişkiler dolayında toplumsal yapıyı betimsel düzeyden çok, neden-

sel boyutla tanımlamaktadır. Fakat burada somut görünen düzey ile kavramsal düzey arasında bir dengeliliğin olması gerektiğini belirtir. Somut gerçekler hiç gözden kaçırılmamalıdır, ama genel kavramlar olmadan da somut gerçekliğin sonsuz çeşitliliği, tükenmez vasıfları arasında önemli olanları gözden kaçırmak tehlikesi vardır. Gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler. Ama genel kavramlarla sistemleştirilmemiş gerçeklerde bir olgular yığını olmaktan öteye geçmez (Boran'dan aktaran Sencer, 1982, 24). Boran'ın toplumsal yapı kavramı şematik olarak aşağıdaki gibi gösterebiliriz.

Kaynak: Bozkurt (1972)

Boran 1968 yılında yayımladığı bir diğer kitabında, "doğayla ilişkiler sistemi" deyimi yerine "üretim güçleri ve ilişkileri" deyimini kullanmaktadır. "Meseleleri toplum yapısı açısından, görmek demek, onlara, üretim güçleri, ilişkileri ve bu ilişkilerin meydana. getirdiği sosyal sınıflar açısından bakmak demektir" (Boran, 1968, 4). Bozkurt'un vurguladığı gibi: "Üretim güçleri ve üretim ilişkilerinin belirlediği üretim biçiminin toplumsal yapının saptanmasında generik bir niteleme olarak önemli bir unsur kabul etmekle beraber, bunun ileri düzeyde bir soyutlama olması bakımından somut toplumsal yapının belirlenmesinde yetersiz" kalmaktadır (Bozkurt, 1972, 32).

Boran'da gördüğümüz, toplumsal yapı, somut düzeyden kav-

ramsal düzeye aktarılarak ele alınırken bir dizi değişkenler geliştirilmiştir. Bu değişkenler ise daha çok toplumsal yapının nedensel boyutta açıklanmasına yaramaktadır. Mübeccel Kıray "Ereğli ağır sanayiden önce bir sahil kasabası" adlı çalışmasında amacının, "Ereğli kasabasında sosyal kurumların insan ilintilerinin ve değerler sisteminin 1962 yılında meydana getirdiği fonksiyonel bütünü tesbit etmek" olduğunu vurgular. Kıray geliştirdiği bir dizi değişken dolayısında, somut toplumsal yapının belirlenmesini daha bir mümkün kılmıştır (Kıray, 1985, 11). Kıray, çalışmasında bu fonksiyonel bütünü (toplumsal yapıyı) temel yapı ve bu temel yapı üzerinde yükselen bir dizi yapılar olarak tespit etmeye çalışır. Kıray çalışmasında temel yapı kavramının tam olarak açıklamasını yapmamış, bunun yerine temel yapı kavramına karşılık olacak ayrımlar yapmıştır. Örneğin, "Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı" adlı makalesinde, "ister feodal, ister modern temel yapıda ya da bunların değişimi içindeki çeşitlenmeleri halinde olsun" (Kıray, 1982g, 137) derken örtük olarak bu temel yapıları veri olarak ele alır. Bozkurt'a göre temel yapılar "belirli tarihsel koşullar içinde gerçekleşmiş bulunan topyekün toplumları ortaklaşa olarak niteleyen kavramlardır" (Bozkurt, 1972, 34). Kıray, ayrıca Batı-Avrupa toplumları ile Osmanlı toplumunu karşılaştırmak için temel yapıları oluşturan değişkenleri dolaylı yoldan vermiştir. Bu değişkenler aynı zamanda toplumsal yapının içsel örgüsünü anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Bu değişkenler;

a- Kullanılan doğal kaynaklar,

b- Doğa ile kurulan ilişkide kullanılan emeğin özellikleri,

c- Kullanılan teknoloji,

d- Artı-ürünü aktarılış biçimi,

e- Artı-ürün üzerinde kullanılan denetim biçimi,

f- Artı-ürün üzerinde denetim mekanizması kuranlar.

(Kıray, 1981-1982 Öğrenim Yılı Ders Notları)

Anlaşılacağı gibi, Kıray'ın temel yapı olarak adlandırdığı, somut olguların derin düzeyi olan kavramsal boyuttur, bu yönü ile toplumsal yapıyı soyut düzeyde tanımlar. Bu düzey aynı zamanda temel yapının belirlenmesini sağlar. Kıray, çalışmalarında temel yapıların daha somut görünümleri olan ve temel yapı ile sıkı bir ilişki içinde olan birtakım değişkenler daha kullanmıştır. Bu değişkenler ise somut düzeyin betimlenmesine yaramaktadır. Kıray, somut düzeyi betimlemek için kullandığı değişkenleri şöyle sıralamıştır;

1- Ekolojik bir komunite, mekanda bir yer ve biçimi olan bir yerleşme şekli,

2- Kendilerine has özellikleri olan bir nüfus kompozisyonu,

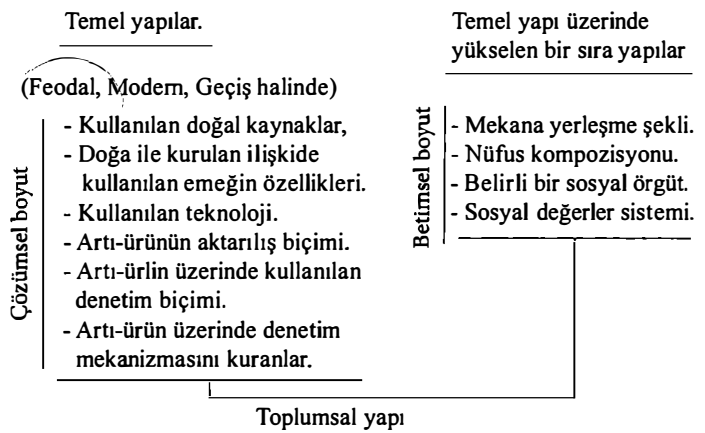
3- Belirli bir sosyal örgü,

4- Bunlara bağlı olarak bir sosyal değerler sistemi (Kıray, 1985, 17).

Kıray'ın toplumsal yapı kavramı özet olarak, toplumun belirli bir tarih kesiminde gerçekleşmiş ve ona genel niteliklerini veren temel yapılar ile bu temel yapı üzerinde yükselen bir sıra toplumsal yapılar olarak düşünülebilinir. Bu kavramlaştırma bize iki boyutlu analiz olanağı sağlamaktadır. Temel yapıyı belirleyecek bir dizi toplumsal yapılar ile, toplumsal yapıları belirleyecek bir temel yapı. Dinamik bir süreç; en kolay gözlemlenen/ulaşılabilinenden hareketle, daha temel yapıyı belirleme, temel yapıdan ise daha somut düzeye. Birbirine bağlı ve birbirini ele veren iki boyutlu analiz olanağı, betimselden çözümsele, çözümsel düzeyden betimsel düzeye.* Bu değişkenleri şematik olarak gösterecek olursak;

---

* Kıray'ın çalışmalarında bu yöntem en iyi şekilde "Azgelişmiş Ülkelerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif içinde İzmir" adlı çalışmasında gör-

Biz çalışmamız boyunca, insan-doğa ve insan-insan ilişkilerini, yukarda aktardığımız üç farklı toplumsal yapı kavramı bileşimi doğrultusunda Kıray'ın temel yapı için verdiği değişkenler kanalı ile vereceğiz. Bu temel yapı ile ilgili değişkenleri bir sıra toplumsal yapılar ile zenginleştirmeğe çalışacağız. Bizim burada asıl amacımız, betimsel düzeyden nedensel düzeye varma olacaktır. Fakat Kıray'ın yukarda verdiği betimsel düzeyle ilgili değişkenleri, incelediğimiz toplumsal gerçekliğin, tarihsel sürece ait olması nedeni ile yer yer kaynak yetersizliği sonucunda toplumsal yapıyı anlamamızı zorlaştırıyor.

Toplumsal Değişme

Çalışmamız toplumsal değişmeyi içeriyor, oysa işlemsel olduğu için çalışmamızda ele aldığımız "toplumsal yapı" ilk anda belirli bir yer ve belirli bir bütünlüğe sahip statik bir durum gösteriyor. Bu

mekteyiz. Bu çalışmada önce İzmir'in sanayi öncesi bir feodal şehir olduğu dönem ele alınmakta ve daha sonra bir dizi toplumsal yapı ile (nüfus, mekan kullanımı, ulaşım) Bu yapının 'az gelişmiş metropoliten şehir' haline dönüşü verilmekte. Aynı şekilde (1982d) ve (1982f), (1982g)'ye bakılabilinir.

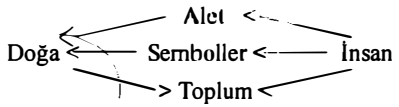
durumu önlemek için tanımladığımız toplumsal yapı ile toplumsal değişme arasında ilişki kurmamız gerekiyor.*

Değişme insan yaşantısının önemli bir parçası olarak düşünüldüğünde toplumsal yapı bileşenleri ile, değişmenin birlikte ele alınması, nasıl örtüştüğünün belirlenmesi gerekiyor. Değişme sürecinde iki temel çelişki yatmaktadır. Birinci temel çelişki, insan-doğa çelişkisidir. Bunun sonunda ortaya insan-insan çelişkisi çıkar. Engels "insan-doğa" çelişkisinin başlangıcını elin uzmanlaşması ile başlatır" Elin uzmanlaşması; bu aleti gösterir; alet de özgül insan etkinliğinin yani, insanın doğa üzerindeki karşı etkisinin üretime dönüşmesi" (Engels, 1977, 51). "İnsan eli ve kullanılan aletler insan ile doğa arasında insanın doğa üzerinde değişiklik meydana getirerek "amaçlarına yarar duruma sokma, ona egemen olma yönündeki mücadeleyi başlatmıştır" (Engels, 1977, 229).

Bu ikili çelişki insanlığın tarihi ile bütünleşir. İnsanlar doğa karşısındaki zayıflıklarını grup halinde yaşayarak gidermeye çalışacaklardır. Grup halinde yaşamanın yetersiz kaldığı zaman doğadan yaptığı aletler ile doğa karşısında, doğaya karşı uyum mekanizmaları geliştirmiştir. Doğayla mücadele sonucunda elde ettiği deneyimler, sembolleştirme yeteneği ile zamana aktarılırken, doğa karşısında daha donanımlı bir hale gelmiş olur. Sembolleştirme yeteneği ve donanımların yetersiz kaldığı zamanlar toplumda değişimler olarak doğaya karşı uyum mekanizmaları geliştirmiştir. Sembolleştirme yeteneği aynı zamanda insanlar arasında bir ilişkiler sistemi yaratmıştır. Bu süreç şöyle açıklanabilinir;

---

* Toplumsal yapı kavramı dinamik bir tanımlama ile, yani yapı kavramını içselleştiren tanımlaması yapılabilir. Örneğin Gurvitch'in tanımı bu yöndedir. "Her toplumsal yapı, makro sosyolojik nitelikte bütüne şamil bir toplumsal olgunun içerdiği hiyerarşiler arasında durmaksızın yeniden oluşan ve bütünü şamil olayın yalnızca bir görünümü, kesitini yansıtabilen eğreti, zayıf ve kararsız dengedir" (Gurvitch, 1985, 140).

Kaynak, Kıray, (1981, 1982 Öğrenim yılı ders notları).

Yukarıda anlatılan süreçte, toplumsal değişme en genel anlamda, "zaman süreci içinde toplumlarda görülen farklılaşma olayıdır. Toplumun dinsel ve özdeksel öğelerinde meydana gelen değişmelerdir" (Armağan, 1982a, 192).

Biz çalışmamızda değişimin özdeksel yönünü ele alacağız; bu yönde toplumsal yapı değişimlerini ele almak için zengin bir literatür geliştirilmiştir.*

Kuşkusuz bu literatürü burada genişçe vermek çalışmamızın boyutlarını aşıyor. Biz burada çok genel hatları ile bu kuramsal yaklaşımlara değineceğiz.

Toplumsal değişmeyi açıklamada kulanılan ilk sistematik kuram, 'evrim' kuramıdır. Bu kuramın çok farklı versiyonları vardır. (Örneğin Appelbaum, klasik ve çağdaş evrim kuramları olarak bunu ikiye ayırır) Açıklamaların temelinde, toplumların geçmişlerinin incelenmesi ve tarihsel sürecin bu geçmiş üzerinde kategorilere ayrılarak diğer toplumlar üzerinde çözümlemelerin yapılmasıdır. Bu açıdan toplum "varolmanın gereksinimlerinin öngördüğü ölçüde değişir ve bu süreklilik olarak ele alınır" (Appelbaum, 1987, 100). Evrimci modelin diğer bir varsayımı ise, toplumun basitten karmaşığa doğru bir değişim olarak görülmesidir (Kongar, 1981, 145-146). Comte, bunu şöyle dile getirir, "Tarih, kanıma göre herbirisi belirgin bir ruhsal ve dünyevi nitelikler taşıyan üç büyük dö-

* Appelbaum, bu literatürü dört başlık ve onaltı alt başlık altında toplayabilmiştir. Appelbaum (1987). Inkeles ise, bu kuramları altı başlık altında toplayabilmiştir. Bak, Kongar, (1981)

neme yada uygarlık aşamasına ayrılabilir. Bunlar uygarlığı, öğeleri ve bütünü aynı anda kavrarlar" (Appelbaum, 1987, 18). Durkheim, Avrupa'da iç çelişkilerin arttığı bir anda organik dayanışma ve mekanik dayanışma ayrımını yaparak, toplumsal değişmenin dinamiğini toplumdaki moral yoğunluğuna bağlamıştır. Bu ayrıma göre kapitalist toplum organik dayanışma ile tanımlanırken, bu toplumun dışında kalan toplumları mekanik dayanışmanın hakim olduğu toplumlar kategorisinde ele almıştır (Akşit, 1985, 210). Bu iki kategoriden mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş için nüfus artışına ve toplumsal işbölümünün ortaya çıkışına bağlı olarak meydana gelen yeni işbölümü gelişmeyi sağlıyor ve böylece değişme sağlanıyor (Akşit, 1985, 210 / Kongar, 1981).

Weber toplumsal değişme için iki temel toplumsal yapı ile bu toplumsal yapıların değişimini sağlayan ara toplumsal yapı olmak üzere üç farklı kavramlaştırma yapmıştır. Çok genel olarak geleneksel toplumlar, süregelen gelenekler doğrultusunda irrasyonel bir yapılanma üzerinde, statik bir görünüm arzeder, bunun karşısında araçlar ile amaçlar arasında akılcı bir ilişki kuran, bunu bürokratik örgütler aracılığı ile sürdüren modern toplumsal yapı. Bu iki farklı toplumsal yapıda değişimi yaratan karizmatik hareketlerdir. Geleneksel yapının değişmeyi yasaklayan iç dinamikleri, yine aynı toplumsal yapının ürünü olan karizmatik bir çıkışla değişeceği belirtilmiştir. Yıkılan bu toplumsal yapı bir süreç olarak yasal ve akılcı yönde hareketler ile geleneksel hareket tiplerinin farklı bileşiminde yeniden belirlenmiş olur. Anlaşılabilineceği gibi, Weber'de toplumsal değişmeyi sağlayan karizmatik harekettir (Appelbaum, 1987, 212-213) / (Akşit, 1985, 210).

Yapısal-işlevselci kuram, değişme üzerine bakışı, daha çok yapı kavramı ile bağlantılıdır. Kuramın temel dayanağı "her yapı bir fonksiyona sahip olduğu için gelişir" (Kongar, 1981, 145-146). Yapının diğer elemanları da yapı için birer fonksiyonu yerine getir-

diğinden dolayı, her birim fonksiyonların diğer birimlerle uyumlu olması gerekiyor. Bu uyumlu birlik, toplumun yapılaşması işleyişi için denge sağlayıcı daha üstün bir işlevsel gereksellik (teleloji) ile açıklanıyor. Böyle bir sistem ise, değişime karşı yüklü içsel dengeleyici ögeler ile toplumu durağanlığa yöneltir, dışsal öğeler nötralize edilir. Bu yüzden bu kuramlara Appelbaum 'dengeci kuramlar' adını verir. Bu kuramın önde gelen sözcülerinden Parsons toplumsal değişim ile yapı arası ilişkisi için "Bir sistemin yapısı ile kendi içinde ve çevresi arasında geçen sürecin ilişkisi, elimizdeki amaca göre, yapı diye adlandırdığımız nitelik ve ilişkileri göreli olarak değişmeden sürdürecek biçimde ise, bir sistemin istikrarlı ya da (göreli olarak) dengeli olduğu söylenebilir" (Parsons'tan aktaran, Appelbaum, 1975, 54). Toplumun kendi kendini dengeleme durumunda değişme nasıl meydana gelir? Bu durumda toplumun radikal bir dönüşüm imkansızlığı, toplumda 'işlevlerin evrimsel farklılaşması' denilebilecek bir iç farklılaşma ile değişim açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kavramlaştırmanın yanısıra, Merton-Moore gibi yapıcı işlevsel sosyologlar 'Gerilim işleten' bir sistem olarak toplum kavramını geliştirmişlerdir. Kavramdan amaçlanan, toplum içinde işlevler arası tutarsızlıkların olabileceğidir. Böylece sistem içi kısmi bir bütünleşme kavramına varılıyor. Kısmi bütünlük ise, sistem içi gerilimlerin varlığı ile açıklanabilinir. Sistem içi gerilimlerin kaynağını, çevreden gelen etkiler, toplumsal gerçeklik ile idealler arası açıklık, normlar arası çelişki, rol ile kişi arası çatışmalar olarak belirtilmiştir. Bu gerilimler ise, sistemin değişimine yol açabiliyor (Akşit, 1985, 215). Akşit, yapıcı ve işlevselci yaklaşımın tutarlı ve etken bir toplumsal değişme kuramı geliştiremediğini belirtiyor (Akşit, 1985, 215).

Osmanlı toplumunu anlama açısından yukarıda verilen toplumsal değişme kuramlarından her üçüde, kapitalist gelişmenin ilk olarak görüldüğü toplumların aksine, geleneksel toplum diye ad-

landırılan toplumların gerek içsel dinamikleri açısından, gerekse tarihsel açıdan toplumsal değişmeye yabancı olduklarını açıklamışlardır. Evrimci yaklaşımda kullanılan ikili dikotomiler bu anlamda önemlidir (Modern toplum/geleneksel toplum, mekanik dayanışma/organik dayanışma, rasyonel toplum/rasyonel olmayan toplum). Weber için ise, özellikle 'İslam ahlakı' ve 'merkezi bürokratik siyasal aygıt' toplumsal değişmeyi önleyen özellikler olarak bu toplumların rasyonelleşmeleri önündeki önemli engellerdir (Weber, 1986 / Turner, 1984). Yapısal-işlevsel kuram ise, geç kapitalizmin ürünü olan bir düşünce biçimi olduğundan, Batı-Avrupa, kapitalist toplumlarda dahil toplumsal yapının bir bütün olarak değişime yabancı olduğu düşüncesi hakimdir (Appelbaum, 1975, Turner 1984).

Çatışma kuramları, yukardaki yapıcı-işlevselci kuramın tam tersi bir düşünce tarzı ile kuramsal yapıyı değişim üzerinde oluşturmuştur. Çatışmacı kuramda toplumsal değişme, bütün toplumsal yapıyı etkileyen bir olaydır. Çatışmacı kuramın farklı varyantları vardır. Biz bu varyantlardan 'tarihselci diyalektik yaklaşım'a kısaca değineceğiz. Bu kavramın temel varsayımı, doğa ile ilişkiye giren insanların aynı zamanda kendi aralarında da ilişkiye girmeleridir. Bu iki taraflı ilişkide, bir grup insanın doğa ile olan ilişkisinde, diğer grup insanların doğayla girdiği ilişkiye göre daha üretici etkinlikte bulunmasına rağmen, iki grup arasında dengesiz/eşitsiz bir ilişkinin varlığından söz edilir. Eşitsiz ilişki ise, zaman zaman çatışmalara neden olur. Bu kavramlaştırmanın özünde toplumsal yapı içinde farklı ilişkilerin eşitsiz toplamından oluşan bütün kavramı vardır, fakat bu kavram, tamamlanmamış, donmuş bir işleve sahip değildir. Bütün içinde eşitsiz gelişen, farklı potansiyeller, yapıya yeni bir biçim verir. Biçimin özü, değişmenin hızı, iki farklı sürece bağlıdır. Birincisi, üretim araçları ve teknolojinin insanların ilişkilerinin ötesine geçmesi durumunda, üretim araçlarının baskısı yönünde bir değişim, ikincisi ise, daha öznel ve hızlı bir değişmeye

yol açan değişmedir, burada ise, eşitsiz ilişki içinde olumsuz konuma sahip grupların, toplumsal yapı içinde kendi konumlarını değiştirme amacına yönelik bilinçli bir etkinliğe girmeleridir (Marx-Engels, 1976 / Marx, 1976).

Marksist kuram, toplumsal yapıyı çatışmalı ve dinamik bir bütün olarak ele almasına rağmen, özellikle kapitalist toplumların egemenliği altındaki ülkelerin toplumsal tarihini incelerken aynı kavramsallaştırma kullanmamıştır. Asya Tipi Üretim Tarzı olarak adlandırılan ve doğu toplumlarını bir dizi içsel yapısal özelliklere bağlı durağan, toplumsal değişmeye yabancı olarak gösterilmesi, marksist kuramın içinde anlaşılması zor bir durumdur. Marx ve Engels'in özellikle döneminin Oryantalist ideoloji çerçevesinde geliştirilen ampirik malzeme çerçevesinde oluşturdukları bu kuramın temel argümanı, "büyük toprak mülkiyetinin olmayışı" ve "devletin merkezileştirici müdahalesinin" varlığıdır. Bu temel argümanlar beraberinde bu toplumlarda merkezi siyasal iktidar ile doğrudan üreticiler dışında bir "sınıf', toplumsal kesimin olmayışı bu bakış açısını Weber'in bakış açısına yaklaştırır (Turner, 1984, 132). Her iki teorik yaklaşım kültürel ve doğal yapılara atfen bu toplumların değişime kapalı olduğunu belirtirler. Fakat özellikle son yirmi yılda her iki teoride de "azgelişmişliği anlama yönünde büyük değişiklikler olmuştur (Taylor, 1984a / Akşit 1985 / Ersoy 1985).

Toplumsal değişme bir önceki başlıkta ele aldığımız toplumbilimcilerimiz için ne ifade ediyor? Boran, yapının temel unsurları, vasıta, aletler, iş bölümü sisteminde meydana gelen değişmeler, toplumsal yapı üzerinde de değişikliklere neden olduğunu vurgular. Kıray'ın toplumsal yapı kavramında iki boyutlu analiz olanağı, aynı zamanda toplumsal değişmenin belirlenmesinde de belirleyici olur. Toplumsal yapının, yapısal dönüşümü, bir dizi ara değişken aracılığı ile belirlenirken, temel yapı, yapısal nitelik değişimi geçirdikten sonra, bir dizi ara yapılarda da değişmelere yol açar. Fakat bu süreç

içinde dikkat edilmesi gereken özellik, toplumsal değişme; toplumsal yapının bütün öğelerinde aynı anda ve hızda meydana gelmez (Kıray, 1985, 15). Bu çok önemli bir vurgudur. Toplumsal yapıda yukarda verilen değişkenler farklı hızlarda değişim içinde olabilirler. Farklı hızlarda olsa bile, toplumsal yapının öğeleri arasındaki ilişki, eşitsiz gelişen ögelerin birbirini etkilemesine neden olur. Bu etkilenme süreci belirli bir zamana yayılsa bile, bütün üzerinde belirleyici olur. Değişme ile Kıray'ın önemli bir diğer vurgusu, değişimin farklı ögelerde farklı hızda gelişmesi nedeniyle toplumsal yapı kendi içinde boşlukları dolduracak mekanizmaları geliştirmesidir. Bu mekanizmaları Kıray, 'tampon kurum' olarak adlandırıyor. Bu mekanizma "Göreli olarak daha hızlı ve daha kapsamlı değişme hallerinde, her iki temel yapıda da görünmeyen, fakat oluşum içerisinde beliren ve bütünleşmeyi olanaklı kılan kurum ve ilişkilerdir" (Kıray, 1985, 16). Kıray'ın 'tampon kurumlar'ı bize değişim süreci içinde, belirli bir zaman içinde, hem eski yapıya ait unsurların, hem de yeni yapıya ilişkin unsurların birarada görülebileceğini gösterir. Bu yönü ile değişme derece derece değişerek gerçekleşir. Belirli bir dereceden sonra da bunun bütünü ile bir yapı değişikliği haline geldiği görülür. Onun için, belirli bir anda toplumda bazı özellikler derece, bazıları da yapı farklılığı halinde görülür" (Kıray, 1985, 15). Tüm bu yönleriyle araştırmacı için önemli olan ele aldığı, gözlemlediği toplumsal değişmenin, toplum bünyesi üzerinde bir derecelenme niteliği mi, yoksa bir bünye değişikliği mi olduğunu belirlemesidir.*

Toplumsal değişme, bir bütün olan toplumun, kendisini tanımlayan temel özelliklerinden zaman içinde nicelik ve nitelik farklılaşmasıdır. Biz çalışmamızda, insan-doğa ve insan-insan ilişkileri-

* Kıray'ın toplumsal değişme kuramını daha geniş bir şekilde ele alış için bak. Kongar, 1981, 163-168. Kongar'ın bakışı belirli temel unsurlar açısından eleştiriye açıktır.

nin yarattığı ve bir önceki başlık altında verdiğimiz değişkenlerin (kullanılan doğal kaynaklar, emeğin kullanılış biçimi, kullanılan teknoloji, artı-ürün aktarılış biçimi ve artı-ürünün denetleniş biçimi) temel alınan döneme göre bir sonraki dönemde ele alınarak değişimin derecesini belirlemeye çalışacağız. Burada çok genel bir dinamikten söz edilebilir, toplumda insanların doğayı dönüştürme biçimlerinde meydana gelecek herhangi bir değişme, insanlar arası süregelen ilişkileri değiştirebilir. Diğer yandan insanlar arası süregelen ilişkilerde meydana gelen değişme, doğayı dönüştürme biçimleri üzerinde engelleyici ya da tam tersi hızlandırıcı etkisi olabilir. Mekanik bir etkileşimden daha çok birden çok değişkenin değişim halindeki etkileşiminden söz edilebilir. Osmanlı toplumunda değişimden söz ederken özellikle bu iki boyutlu ilişkinin etkileşiminde yoğunlaşacağız.

Köy ve Küçük Köylülük

Toplumsal değişme kavramını tanımladıktan sonra, esas inceleme birimimiz olan küçük köylülük üzerinde biraz durmak gerekiyor. İnsanlar yerleşme gereksinimini, köy ve kent gibi iki farklı mekanda giderirler. Yerleşme birimlerinin farklılığı iktisadi, demografik, morfolojik nedenlere bağlıdır. Köyün tanımlanması daha çok idari açıdan yapılmakta ve dolaysıyla kentten farklılığı bu yönde konmakta, örneğin, ülkemizde 2000'den az nüfuslu yerler köy kabul edilmiştir. Fakat idari açıdan anlamlı olan bu tanımlama, sosyolojik açıdan pek kullanışlı değildir. Bu yüzden köyün morfolojik ve işlevsel tanımları yapılmıştır. Yasa'nın tanımı, "Uzaklık ve yer bakımından öteki topluluklardan ayrılan, bir coğrafi ve ekolojik konumda yerleşmiş, çoğunlukla tarımda toplanan, toplumsal örgütü ve özel bir adı ile tarihi bulunan, az nüfuslu insan birliği"dir (Yasa, 1970). Boran ise tamamen işlevsel bir tanımlama yapmıştır, "köy, geçimi başlıca iktisadi dayanağı, zirai istihsal olan topluluktur; şehrin ge-

çimi, iktisadi temeli ise ziraatten gayri istihsal ve iktisadi faaliyetlerdir" (Boran'dan aktaran Tütengil, 1985, 123). Tütengil'in tanımı daha geniş, "az çok kapalı, iş bölümü ve katmanlaşma yönünden yeterince farklılaşmamış, aynı cinsten birincil bir ilişki ve yaygın denetim sistemine sahip topluluktur" (Tütengil, 1984). Kıray'ın tanımı da bu yöndedir: "Köyler, toplumsal konumu ve yaşam kalitesinin aynı olduğu, homojen ve herkesin birbirine benzeyen, sakin ve düzenli bir toplumsal yaşam sürdüren" birimler olarak ele alınır. Fakat bu tanım 'sanayi öncesi toplumlar' için yapılmıştır (Kıray, 1982a, 169). Mekansal olarak köyün tanımı yapılırken, köylülük sorununun da tanımlanması gerekliliği ortaya çıkar.

Shanin, köylülüğün çok çeşitli yönleriyle tanımlanabileceğini vurguladıktan sonra bu tanımların dört başlık altında ele alınabileceğini belirtir.

"1- Köylülüğün iç yapısı ve bunun köylülüğün tanımı, hem de köylü toplumlarının ileri çözümlemeleri açısından önemi,

2- Köylülüğün veya köylülük içersinde belirlenebilen alt grupların diğer köylü dışındaki kesimlerle ilişkileri,

3- Geleneksel kültür ve 'ufak toplumlar' kavramlarının köylülüğün tanımında kullanılması,

4- Köylü tipolojileri geliştirilmesinde ve köylülüğün daha fazla işlemsel tanımlar için 'tarihsel' önemi" (Shanin'den aktaran, Ercem, 1984, 151).

Konuyu genelleştirme çabası olan Redfield, köylülerin temel özelliklerini şöyle sıralamıştır;

a) Dar bir saha üzerinde devamlı ilişkilerde bulunma,

b) Sosyal ilişkileri kuran bireylerin küçük grup teşkil etmeleri,

c) Muhafazakar ve homojen olmaları,

d) İktisadi açıdan içe kapanık bir yapı oluşturmaları (Red-

field'den aktaran, Kurtkan, 1968, 147-150).

Shanin yukarda vurguladığımız özellikler doğrultusunda, genel bir köylülüğün tanımının dört temel özelliğini vurgular;

1- Köy aile işletmesi, çok taraflı sosyal organizasyonun temel ünitesidir. Aile, topraktan işini sağlar. Toprak ailenin tüketim ihtiyacını sağlar. Ekonomik eylemler aile ilişkileriyle sıkı ilişki içindedir. Para ile ifade edilen kâr etme motivasyonu nadiren açıkça ifade edilir.

2- Geçimin esas aracı olarak araziyi işleme, doğrudan doğruya tüketim ihtiyaçlarının önemli bir kısmını teşkil eder. Geleneksel tarım, nisbeten basit seviyede ihtisaslaşmadan müteşekkil özel eğitimi ve öğretilmesi aile içinde cereyan eden birtakım meslekleri kapsar.

3- Küçük cemaatlerin hayat tarzlarıyla, spesifik geleneksel kültür ilişkilidir.

4- Baskı gören grup olma, yahut dışardakilerin köylüye hakim olma durumu (Shanin'den aktaran, Saran, 1974, 81-85).

Yukarıdaki tanımlamalarda, görüleceği gibi genel bir köylülük tanımlama yapma çabası vardır. Kıray'ın yukarıda vurguladığımız 'sanayi öncesi' köy tanımına yakın birtakım özellikler sıralanmıştır. Kuşkusuz bu özellikler Osmanlı toplumunda değişim öncesi küçük köylülük için anlamlıdır. Fakat genelde köylülüğün tutarlı çözümü için "Farklı üretim yapıları ve bu üretim yapılarının öğelerini, özgül somut koşullardaki üretimin toplumsal ilişkileri bağlamında oluşan biçimiyle incelemek" gerekir (Bernstein'den aktaran, Hamzaoğlu, 1984, 150-152). Böyle bir yaklaşım ise, sonuç olarak köylülük için, "zaman ve uzam bağlamından, yerel farklılıkları gözardı etmeyen tanım ve tipolojilerle" ancak incelenebilinir (Hamzaoğlu, 1984, 152).*

* Köylülük kavramının genelleştirilmesi karşısında zaman boyutu ile birlikte ele alınması için ileri sürülen görüşler için bak. Aydın (1986, 127-129).

Köylülüğün tanımlanması, temel aldığımız toplumsal yapı özelliklerin belirlediği tiplemelerin, tarih içindeki farklı aşamaları gözönüne almayı gerekli kılar. Yukarıda Bernstein'ın vurguladığı gibi köylülüğün tanımlanması, farklı üretim yapıları ve bu üretim yapılarının özelliklerine bağlı olarak açıklanabilir. Sanayileşmiş toplumdaki tarımsal yapı ile sanayileşme öncesi toplumdaki tarımsal yapı Mübeccel Kıray'ın vurguladığı gibi 'tepeden tırnağa' farklıdır. En önemli göstergelerden biri sanayileşmemiş toplumsal yapıda, tarımsal nüfus toplam nüfusun %9'unu oluştururken, ileri sanayileşmiş toplumlarda bu oran sadece %1-%5 arasındadır. Sanayileşme öncesi toplumların mihver unsuru, Kula'nın sözcükleri ile 'topraktır.' Temel üretken kaynağın, toprak ve toprağı işleyenlerin oluşturduğu toplum, sanayi devriminden önceki birinci büyük dipten doruğa değişmenin ürünüdür. İnsanlar gıda toplayıcılıktan, gıda üretimine geçmekle beraber, gıda üretiminde aynı zamanda, kendi tüketeceklerinden daha fazla üretmeye başlamış buna bağlı olarakta "en büyük maddi ve zihinsel işbölümü kent ile kırın ayrılmasına" neden olmuştur (Marx-Engels, 1976). Artı-ürün beraberinde fazla ürünün saklanması, korunması ve bir yerden diğerine taşınması yönündeki işbölümünü Weber'in terimleriyle "farklılaşmaya" neden olmuştur (Bayramoğlu, 1985). Farklılaşmanın temelinde ise "nüfusun ilk kez olarak iki büyük sınıf halinde bölünmesi, doğrudan işbölümüne ve üretim araçlarına dayanan bölünme burada ortaya çıkmıştır" (Marx-Engels, 1976). Bu farklılaşma, köylüler arasında çok önemli yeni bir ilişkinin doğmasına neden olmuştur. Wolf, bu ilişkinin önemli olduğunu belirtmiş, ilişkinin boyutunu ise, "ilkel toplumda artıklar doğrudan gruplar arasında değiş-tokuş edilir. Oysa köylüler (zamanla) artıkları başka gruplara aktarılan kişisel üreticilerdir. O halde 'köylü' terimi artık, üreticileri ile bunun kontrolü olanlar arasındaki bakışımlı olmayan ilişkilerden başka bir şey anlatmamaktadır" (Wolf'tan aktaran, Ercem, 1984, 152). Shanin'de

bu yönde bir vurgu yapmaktadır. "Köylülükte yapısal değişmeler, toplumun köylü olmayan kesimlerin etkisiyle belirlenmiş ya da en azından güdülenmiştir. Bu durum hem köylü toplumsal yapısının karakteri hem de dış güçlerin köylü üzerinde egemenliği ile açıklanabilinir" (Shanin'den aktaran Ercem, 1984, 152). Kıray'ın tanımında da bu ilişki görülür, (sanayi öncesi) köylüler "basit teknoloji ile çalışan ve artı-ürünü topluma aktarma mekanizmasıyla beylere aktaran, geçimlik üretim yapan" kesim olarak tanımlanırken dış gruplarla ilişkinin önemi vurgulanmıştır (Kıray, 1981-1982 Ders Notları).

Kıray'ın yaptığı bu tanımlama, genelde tarımsal üretim temeline dayalı, sanayi devrimi öncesi tüm tarımsal yapılar için geçerlidir. Osmanlı toplumuda kuruluşundan itibaren toprağa ve dolayısıyla tarımsal üretim temelinde sosyal organizasyon ve değerler sistemini geliştirmiştir. Kendi terimlerimizle Osmanlı toplumunda insan-doğa ilişkisi, reaya ile toprak arasında basit teknoloji ile gerçekleşirken, insan-insan ilişkisi reaya ile reayanın üretken faaliyeti üzerinde denetim hakkı olan sipahi ve merkezi siyasal iktidar arasında gerçekleşiyor. Daha da genelleştirecek olursak (ileride de göstereceğimiz gibi) gerek Osmanlı toplumunda gerek Batı Avrupa toplumlarında tarımsal üretim ve dolayısıyla, 'toplumsal artı' küçük köylülük üzerine kurulmuştur.

Küçük köylülük bu anlamda,

a) Ancak geçinebilecek kadar toprak üzerinde tasarruf hakkının bulunduğu,

b) Ürettiği ürün üzerinde tam söz sahibi olamadığı,

c) Ürettiği ürünün kendinin tükettiğinin dışına kalan miktarını "denetleyenler" diye adlandırılan bir kesime aktardığı ve dolayısıyla eşitsiz bir ilişkide bulunduğu,

d) Doğayı işlemede çok basit aletler kullanması yönleriyle ta-

nımlanabilir.

Tüm bu bölümde, çalışma boyunca kullanacağımız kavramları açıkladık, şimdi elde ettiğimiz bu kavramlarla Osmanlı toplumuna ait tarihsel olguları inceleyebiliriz.

İkinci Bölüm
Osmanlı Toplumunda Küçük Köylülük ve Değişim Süreci

Farklı Tanımlamalar-Temel Zorluklar

Osmanlı toplumunun tarihsel ve toplumsal yapısı üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında çok farklı tanımlamaların varlığı görülür. Bu tanımlamaların hangisinin gerçekle örtüştüğü ise belirlenmesi zor bir durumdur. Osmanlı toplumunda köy ve köylünün konumu ve bu konumda meydana gelen değişmeler için yapılacak çalışmada ilk planda karşımıza çıkan bu tanımlamaya ait zorlukları üç kategoride vermeyi düşünüyoruz.

a) Osmanlı toplumunun toplum yapısını farklı kuramlarla açıklama çabası: Özellikle konumuz açısından bu farklılığı görmemek mümkün değil. Ele alınan çalışmalarda ilk karşılaşılan, iki farklı tanımlama/kavramlaştırmanın varlığıdır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, "bilim her zaman rasyonel değildir." Özellikle tarihsel olguları belirlenen kavramlar ışığında ele almada görülen bu tutuculuk çoğu zaman, kuramsal şemalara uygun olmayan olguları analiz dışı bırakmakta, uygun olanlar analize dahil edilmektedir. Carr'ın vurguladığı gibi, tarih sonsuz olgular yığınıdır ve tarihçi, balıkçının tablasından ancak kendine uygun olanı seçer (Carr, 1980). Seçtiği olgular özellikle kendi kuramına (burada tarihçi olması gerekmez) can veren olgular olacaktır. Kuram ile seçilen olguların sistematize edilmiş bütünü karşısında, doğrusu hangisinin daha çok toplumsal bütüne yakın olduğunu anlamak zordur. Burada Osmanlı toplumunu ele alan iki farklı bakış açısına daha

yakından bakmak yararlı olacaktır.

İlk tanımlama çabasını İnan şöyle açıklıyor; "Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem, Doğu ile Batı tarihçilerinin, özde bir ikilikten, bir karşıtlıktan kaynaklanan" tanımlamadır. Bu karşıtlığın temelinde ise Batının değişme ve gelişme temeline oturtulan, dinamik, akılcı, demokratik özü karşısında, Doğu bu ayrıcalıklardan yoksun, değişmeyen, benliğini oluşturmayan, durağan ve akıldışı, otoriter bir öze sahip olarak ele alınmıştır (İnan, 1983, 10).

Doğunun durağanlığının, akıldışılığının nedenlerini iki farklı teori bağlamında açıklama çabaları vardır. Turner'in deyimi ile 'içselci teoriler' (internalist theories) ve bunlara karşıt gözüken 'dışsalcı teoriler' (externalist theories) (Turner, 1984, 24).

İçselci teori "toplumun modernleşmeyi ya yasaklayan ya da destekleyen içsel özellikleri olarak değerler tavırlar ve güdüler üzerinde yoğunlaşmaktadır." Özellikle Doğu ülkelerinde Weberci büyüme bileşenlerin; çilecilik, ussal hukuk bürokrasi, özgür emek yokluğu, ekonomik sistemi yeteneksizleştiren, içsel bir toplumsal virüs"ün varlığının belirleyici olduğu vurgulanır (Turner, 1984, 24). Örneğin bu yönde yapılan (Türkiye'nin de dahil edildiği) bir çalışmada bu ülkelerin gelişememesine "need for achiment" adı verilen, daha üstün başarı ve yenilikleri istemeyen, ihtiyaç duymayan değerler sistemi kavramı gösterilmektedir (Kıray, 1982e, 116).

İçselci teorinin karşıtı olarak görünen dışsalcı yaklaşım, farklılığın temeline (Doğu ülkelerinde) "artık-ürünün kontrolünün, batıda sanayileşmeden önce bulunan kontrol tarzından farklı" olduğunu koyarlar (Kıray, 1982e, 118). Farklılığı üretim tarzına kaydıran bu yaklaşım farklı bir üretim tarzı (Asya tipi) kavramlaştırması yaparlar. Bu kavramlaştırmada temel vurgular, "devasa bir devlet ile geniş kırsal taban arasındaki boşluk ve bu boşluk üzerinde zanaat ve tarımı birleştiren ve kendine yeterli köy birimlerinden oluşan

bir kırsal kesimin varlığı ise diğer önemli vurgudur. Bu yapı içinde, farklı grup ve sınıfların ortak çıkarları olduğu halde, bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun olmaları nedeniyle, devletin despotik otoritesine rakip olamıyordu. Devlet topluma ve ekonomiye ancak vergi toplama biçiminde müdahale ederken, bu müdahale kendine sıkıca bağlı maaşlı kişilerce yapılıyordu (İnan, 1983). Bu yaklaşımın temel vurgularını böylece vermiş olduk. Ülkemizde bu yönde yapılan çalışmalardan içselci teorilere örnek teşkil edecek çalışmalar vardır. Örneğin, Ülgener, Weber'in kavramlaştırması ile sorunu ele alır ve kültürel özelliklere ağırlık verir.*

Dışsalcı teoriler ise, özellikle 1960'lı yıllarda yoğun olarak gündeme gelmiş ve canlı bir tartışmaya neden olmuştu. Doğu toplumlarının genelleştirmesi üzerine ilk çalışma, Divitçioğlu'ndan gelmiştir (A.T.Ü.T ve Azgelişmiş Ülkeler). Divitçioğlu, Osmanlı tarih yazıcılarından alıntılar yaparak, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprakların mülkiyetinin sultana ait olduğunu ve bu topraklar üzerinde tımar sahiplerinin hiçbir hakkı olmadığını vurgulamıştır. "Tımar sahipleri ancak devletin bir temsilcisidir" (Divitçioğlu, 1981, 54). Divitçioğlu kitabında devamla, reayanın konumunun serf olarak kabul edilemeyeceğini, reayanın angaryaya koşulması durumunun olmadığı gibi, reayanın diğer yönden "bireysel hür raiye" olarak görülebileceğini vurgular. Ayrıca, köylerin içine kapalı kendi kendine yeterli atomlaşmış hücreler olduğu "bu iktisadi birimlerin köy dışı iktisadi ortamla ilişkisi olması için herhangi bir sebep olmadığı" belirtilir. Kendi kendine kapalı birim olarak köy, bu kapanıklığı "tarım ile el sanatlarının işbirliğini" gerektirir (Divitçioğlu, 1981, 76). Görüldüğü gibi Divitçioğlu yukarda vurgulanan 'içselci teori'nin doğu ile ilgili temel varsayımları aynen Osmanlı İmpara-

* Bu yönde, Ülgener'in, 'Zihniyet ve Din, İslam ve Tasavvuf ve Çözülme Devri adlı çalışmasına bakılabilir.

torluğu'nun çözümlemeleri ile örtüşür biçimdedir.

Sencer ise, çözümlemesinin temelini, Osmanlı toplumunun çağdaşı, batı toplumları gibi kapitalizme evrimleşmemesine dayandırmaktadır. Evrimleşmemenin nedenini A.T.Ü.T. çözümlemesi ile açıklar. Bu çözümleme; olgular ile, yukarda vurgulanan temel varsayımların uyumlaştırılması sürecidir. Sencer kitabında, "Osmanlı İmparatorluğu'nun devasalığını" vurgulamakta (Sencer, 1982, 250) ve toprağın eski sahibinin de "toprağın başında bir çeşit devlete bağlı bir memur haline sokulduğu" belirtilir. Bu memur kesimi, devletin çıplak mülkiyetine sahip olduğu toprakları görev karşılığı işlettiğini, toprak üzerinde mülkiyet hakkı bir yana, tasarruf hakkının bile olmadığı açıklanır (Sencer, 1982, 265). Toplumda temel üretici birim olan köylülerinde topraklar üzerinde "tam bir mülkiyet hakkından yoksundurlar." Tüm bu açıklamaların doğal sonucu olarak, güçlü devletin denetimi altında değişimin olmayacağı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Yani Osmanlı İmparatorluğu, akıldışı, durağan, bir iç yapıya sahiptir.

Keyder, klasik dönemi ve daha sonrasını farklı kuramlar ışığında ele alır (Turner, bu farklı kuramları, Weber'in prebendalizm ile A.T.Ü.T. kuramı ve daha sonraki dönem için "Dünya sistemi" vurgulamasını yapmıştır). Keyder'de Osmanlı İmparatorluğunun siyasi yapılanması ile diğer yapılar arası ilişkinin üzerinde durur. Keyder'de devlet, "sistemin hakim öğesi"dir. "Hüküm sürdüğü toprakların en uç noktalarına kadar bürokrasi şebekesi vasıtasıyla ulaşıp, vergi toplar. " Bu hakimiyetin sonucu kırsal kesimde üretimi kontrol ederek, hakimiyetini kurar (Keyder, 1983, 13). Güçlü devletin varlığında "göreli olarak özel mülkiyetin eksikliği ile belirginleşen" bir sistem vardır (Keyder, 1983b, 67). Bu sistemde devlet, köylülerin vergi gelirleriyle ayakta kaldığı için, yerel çapta köylüler üzerindeki egemenlik çabalarını hemen karşısına alır. Bu karşı alış, beraberinde toplumda "bir sınıf oluşamaz, nüfusun geri kalanı tek

bir halk sınıfıdır." Keyder daha sonra "dünya sistemi" kavramı ile on sekizinci yüzyıl sonrasını ele alır (Keyder, 1983b, 67).

Çok temel yönleri ile ele aldığımız bu üç farklı çalışma özünde doğu toplumcularının analizinde kullanılan yukarda vurguladığımız "dışsalcı teorilerin" temel varsayımları ile örtüşüyor. Bu varsayımları burada kısaca vurgularsak, olguların kavramlarca nasıl yönlendirilmiş olduğunu bir ölçüde belirlemiş oluruz.

1- Devasa bir devlet,

2- Toprakta mülkiyet olmaması,

3- Mülkiyetin olmamasına bağlı olarak sınıfların yokluğu,

4- Otarşik bir yapılanma,

5- Zenaat ve tarımı birleştiren bir iş bölümü,

6- Devletin artı-ürünü, değişik mekanizmalarla (devlet memurları, mültezimler) toplanabilir vergiler biçiminde el koyması (Turner, 1985, 58),

7- Artı-ürünün tüketimin ideolojik ve siyasal olarak belirlenmesi ve devlet memurlarının lüks yaşamı (Turner, 1985, 58).

Toplumsal olguları farklı bir kavramsal temele oturtan bir diğer çevre ise, toplumsal sorunların, toplumsal yapı içinde ele alınması gerektiğini vurguladıktan sonra, "bir toplum tipinin yapısal niteliğini belirleyen temel etmenler" varolduğunu vurgularlar. Bu temel etmenler bize, toplumun temel yapılanmasının verileceğini belirtir.*

Boran'a göre bu temel nitelikler, "toprak mülkiyeti, toprak rantı, emek biçimidir" (Oyan, 1987, 23). Boran bir çalışmasında.

---

* Bu yönde diğer çalışmalar; Boran, (1945) / (1968), Aksoy (1911), Fişek (1967), Sencer M. (1971), Erdost (1984), Berktay (1985), Ortaylı (1979), Oyan (1987) / (1988)

Osmanlı İmparatorluğu'nun temelinde toprağa bağımlı köylüler ile, topraktan sağılan rantın Avrupa toplumları ile aynı nitelikte olduğunu vurgular (Oyan, 1987, 23). Kıray da temel yapıyı unsurlar açısından ele alırken, gerek Avrupa ve gerekse Osmanlı İmparatorluğunda çok değişiklikler olmasına rağmen, temelde "emeği toprakta tutma ve artı-ürünü kontrol sabit kalmıştır" derken bu yönde bir çaba içindedir (Kıray, 1985 e, 119).

Sorunu, W. Sombart'ın ölçütleri açısından ele alan Hüsrev, önce Sombart'tan, derebeylik sisteminin temellerini açıklıyor, daha sonra Osmanlı toplumunda da aynı sistemin olduğunu olgular kanalıyla kanıtlıyor (Hüsrev, 1934, 154). Hüsrev'in çıkış noktası olan tanımlama, "İktisadi bakımdan umumiyet itibari ile derebeylik nizamı, zengin ve itibarlı bir sınıfın zatı ihtiyaçlarına lazım gelen mahsulatı, yabancı iş kuvvetleri ile kendi işletmesinde ve arazisinde istihsal ettirmesi tarzıdır. Derebeyinin servet ve iktidarı, geniş arazisi ve bu araziyi işleyecek kol kuvvetlerine cebren tahakküm ve tesehüf etmesindedir" (Hüsrev, 1934, 157). Görüleceği gibi bu tanımlamada toplumdaki temel unsurlar öne çıkarılır.

Aynı doğrultuda Berktay, tartışmaya yeni bir boyut getirmiştir (Berktay, 1983) / (1983a, 77-87). Berktay'a göre öncelikle ülkemizde feodalite kavramının doğru kavranması gerekir. Çünkü ülkemizde feodalizmi tanımlamada iki temel yanlışlık yapılmaktadır. İlk yanlışlık, sorunun siyasi bir temel üzerine konularak, feodalizm ile parçalı iktidar (ademi merkeziyet) arası ilişkiyi, sorunun temel belirleyici olduğuna dair yapılan vurgudur. İkincisi ise, feodalizmi angarya iktisadi ile ilişkilendirilerek yapılan tanımlamadır. Bu iki temel yanılgı ülkemizde varolan ilişkileri farklı, kendine özgü olarak açıklamaya neden olmaktadır (Berktay, bu tip çözümleme için, Barkan'ın çalışmalarını göstermektedir). Berktay bu yanılgıların karşısına, toplumun bütününe yansıyan temel ilişkilere ait olguların öne çıkarılması gerektiğini vurgular. Bu yönde yaptığı tanımlama

ise, feodalizmin temelinde küçük köylülüğün yattığına dair vurgudur. Feodalizm; temelinde küçük köylülüğün yattığı, tepesinde ise, bir rant toplayıcı aristokrasinin oturduğu bağımlı bir küçük üretim denizidir (Berktay, 1983, 348). Burada Berktay, artı-ürünün; emek-rant, ürün-rant, para-rant biçimlerinden biri olabileceğini vurgular. Berktay'a göre, Osmanlı toplumunda temel birimi, sipahinin hassa çiftliği değil, küçük köylülere ait olan çiftlikler temsil eder. Bu çiftliklerde temel rant biçimi ürün-rant olduğunu fakat az miktarda emek rantını da içeriğini belirttikten sonra, Osmanlı toplumu ile Batı-Avrupa toplumları için emek-rant, ürün-rant farklılığının ayırıcı olmadığını vurgulayarak her iki toplumun temel niteliğini yukarda vurguladığımız, diğer yazarların temel ayrımlarının (toprağa bağlılık, artı-ürün aktarma, kontrol) iki toplum içinde aynı olduğunu vurgular (Berktay, 1983, 344).

Bu yaklaşımların temel varsayımları ise, A.T.Ü.T veya diğer 'bize özgücü' yaklaşımların tersine bir kategorileştirme bir genelleştirme içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar:

1- Toprağa bağlı üretici köylü,

2- Köylü üzerinden aldığı artı-ürünle geçinen bir azınlık,

3- Basit bir teknoloji,

4- Artı-ürün elde edenlerin köylüler üzerinde kurduğu denetim sistemi,

5- Toplumda farklı sınıfların varlığı.*

b) Osmanlı toplumunu tanımlamanın farklılaşmasına neden olan diğer bir olgu, farklı disiplinlerin tarihe ve topluma bakış tarzıdır. Bu genellikle tarihçi ile toplumbilimcinin farklı bakış açıları/alete sahip olmasına bağlanır.

---

* Boran (1962), "Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet" Kıray (1982e, 119), Berktay (1983)'den derlenmiştir.

Osmanlı toplum yapısına, uğraşları gereği ilk eğilen tarihçiler "yöntemlerinin doğal sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğunun kendine has bir yapıda olduğu yargısına varmışlardır" (Sencer, 1982, 24). Barkan, tarihçinin yöntemini şöyle açıklıyor, "bir tarihçi için tesbiti bilhassa lazım gelen nokta, bir içtimaiyetçi gibi umumi ve birçok dereceli tecritlerle ulaşılabilecek münasebetler değil, umumi kanuniyet ve tekamül istikametlerin zamana ve mekana ait hususiyetlerin, muayyen tarihi şartlarla, tesiri altında aldıkları hususi şekillerdir" (Barkan, 1980, 757). Barkan çalışmalarında bu yönde, olguların zenginliği içinde, gerek reayanın, gerekse merkezi iktidarın kurduğu mekanizmanın bize özgülüğünü vurgulamıştır. Örneğin, "görülüyor ki, Osmanlı İmparatorluğu'nda raiyat esas itibarıyla devlete ait telakki edilen bir toprak üzerine yerleştirilmiş bir kiracı, toprağa bağlı bir kolon olmakla beraber, bu bağlılıklar ve mükellefiyetler hiçbir zaman tetkik ettiğimiz memleketlerdeki soysuzlaşmış ve şahsileşmiş tabiyetler şeklini almamıştır" (Barkan, 1980f, 766).

Bu bakış açısının karşısında farklı bir yöntemle çıkan toplumbilimcileri görüyoruz. Burada temel kaygı, toplumsal yapıda belli soyutlamalar ile elde edilen kavramlar doğrultusunda toplumsal yapının ele alınmasıdır. Boran, toplumbilimcilerin tavrını şöyle vurguluyor: "Değil insan toplumları inorganik madde alemindeki somut gerçek parçaları, birimleri bile, somutluğunda ele alındıklarında tam bir benzeri olmayan eşsiz varlıklardır. Ama bilimin amacı, gerçeği bütünüyle doğru anlamamız ve ona göre aksiyona geçmemiz bakımından önemli faktörleri önemsizlerden ayırmak ve önemli olanları da önem derecelerine göre bir sıraya koymaktır. Bilimde tiplerin tesbiti ve somut gerçeklerin buna göre tasnifi bu meselelerin çözümlenmesi içindir. Somut gerçekler hiç gözden kaçırılmamalıdır, ama genel kavramlar olmadan da somut gerçekliğin sonsuz çeşitliliği, tükenmez vasıfları arasında önemli olan(lar)ı göz-

den kaçırmak (ve yanlış sonuçlara varmak) tehlikesi vardır, gerçeklere dayanmayan, gerçeklerle beslenmeyen kavramlar boş kalıplar haline gelirler, ama genel kavramlarla sistemleştirilmiş gerçeklerde bir olgular yığını olmaktan öteye geçmez" (Boran'dan aktaran, Sencer, 1982, 24). Sorun böyle konunca, ister istemez toplumsal olguları anlamaya yarayacak ve toplumun temel nitelikleri içerecek kavramsal araçlara gerek duyulacaktır. Bu kavramsal araçlarla ilgili açıklamaları daha önce verdik. Fakat bu yöne bir örnek olarak Kıray'ın vurgulamasını aktarabiliriz. "On asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde hem yer bakımından hem zaman bakımından çok çeşitlenmiş sade temelde, yani emeği toprakta tutma ve artı-ürünü kontrolde sabit kalmıştır" (Kıray, 1982e, 119). İ. Tekeli çalışmasında böyle bir vurgulama yapmıştır. "Her düzenin incelenmesinden önce hakim olan üretim ve ulaşım teknoloji içinde artı-ürünün yaratılma ve denetlenme biçimleri" olarak vermektedir (Tekeli, 1982, 12).

c) Osmanlı toplumuna ait açıklamalarda farklılığın, zorluğun diğer bir nedeni; incelenen olguların ve belgelerin içinde varolan ideolojileri aynen günümüze aktarmada ortaya çıkıyor. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu açısından bu çok anlamlı bir sorundur. Fakat bu sorun üzerinde fazla durulmamıştır;*

Parvus Efendi kitabında Osmanlı köylüsü hakkında; "köylü üzerinde bildiklerimiz, onların vergi ve asker verdikleridir. Başka konuda köylüyü anımsayan olmamıştır," (Parvus Efendi, 1977, 223) derken, Osmanlı vaka yazarlarının 'Ali Osman'ın şanını' dile getiren yazılarla meşgul oldukları ve dolayısıyla "Osmanlı Nizamı" ideolojisinin taşıyıcılık ve yayıcılık işlevlerini üstlendiğini kısmende olsa vurgular (Timur, 1979, 154). Timur'un bu konuya verdiği örneklerden ikisini ele alacak olursak, sorunun önemi daha iyi

* Bu konuda anlamlı bir ele alış için bak. Timur (1979).

kavranır. Osmanlı yöneticileri ve tarihçileri... Osmanlı toplumunu iki temel sınıfa ayırıyordu. Bunlar askeri sınıf adı verilen yöneticilerle, reaya adı verilen yönetilenlerdi. Bu ayırma özünde Osmanlı toplumuna devamlılık ve meşruluk kazındırmak için yapılan bir ayrımdı. Bu ayrım birçok tarih yazıcılarınca sürekli olarak farklı şekiller altında vurgulanmıştır. Oysa "Osmanlı toplumu, çok daha karmaşık bir yapı gösteriyordu... taşrada dirlik sahipleri ve çoğu Türkmen kökenli bey aileleri ile merkezde ve büyük şehirlerde güç kazanan devşirme aristokrasi arasında" büyük kavgalar mevcuttu (Timur, 1979, 222). Bu açıdan yazara göre birçok tarihçimiz, toplumbilimcimiz genellikle "Osmanlı ideolojisinin sınırlarını aşamamıştır" (Timur, 1979, 223). Diğer bir örnek ise, toprak ve reayanın padişaha ait olduğu yönündeki varolan ideolojik durumdur. Burada toplumun meşruluk temelleri açısından güncel söylemde kullanılan ve farklı toplumsal kesimleri güçlü devlet ideolojisi altında tutma eğilimi (ilerde de göreceğimiz birçok farklı toprağın varlığı altında) bu savın anlamlılık ile ideolojik olanın sınırlarının olgusal açıdan içersinde ele alınmasını gerekli kılıyor.

Buraya kadar Osmanlı toplumu üzerine yapılacak çalışmanın ne gibi farklılık ve zorluklarla karşılaşacağını göstermeye çalıştık. Bu farklılık ve zorlukların varlığını veri olarak kullanıp, Osmanlı toplumunun kırsal kesiminde küçük köylülüğün geçirdiği dönüşümleri ele almaya daha yetkin bir şekilde başlayabiliriz.

Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları

Osmanlı toplumunun kuruluş döneminde farklı etkilerin altında kalmış ve bu etkiler toplamından çeşitli sistemler, yapılar oluşmuştur. Bu etkileri dörtlü bir sınıflandırma altında inceleyebiliriz.*

* Osmanlı toplumu üzerine çalışan araştırmacılar bu dört neden üzerinde farklı özellikleri öne çıkararak, temel neden olarak tanımlamaya çalışmışlardır. Ör-

1- Göçmen ailelerin Anadolu'ya gelmeden önce sahip oldukları yaşam tarzı; göçebeler "Asya ve İran üzerinden kesif bir şekilde gelmişlerdir. ... Anadolu'ya gelen göçebe gruplar daha başlangıçta ülke içlerine sevkediliyor veya parçalanarak dört bucağa yerleştiriliyordu. Genelde gelen göçmenler ise, köylere, şehirli ise şehirlere yerleştirilmişlerdir. Göçebeler ise genelde aynı hayat tarzını sürdürmüşlerdir" (Ortaylı, 1979, 109). Fakat göçebeler gerek yerleşik gruplarla, gerekse merkezi siyasi organlarla anlaşamayarak, çatışmalara girmiş, yer yer ayaklanmalarla tepkilerini göstermişlerdir. Nihai olarak göçebeler, gerek devletin iskan politikası, gerekse ideolojik-siyasal baskıları ile köy toplulukları haline gelmişlerdir. Ortaylı, yerleşik yaşama geçmenin nedenlerini, köylülerle çatışma sonucu toprak bulamama, güvenlik içinde ürünlerini pazarlayamama olarak belirtmiştir. Yeni yerleşen bu grupların (aşiretlerin) yerleşme ile birlikte göçebe çobanlık yerine, yerleşen köylü konumunda 'yeni bir yasa ve yönetim, yeni bir rant biçimi' yaratmıştır (Ortaylı, 1979, 111). Bu farklı rant biçimi daha sonra Cumhuriyet dönemi Türkiye'sine kadar toplumsal yapı içinde yerini korumuş ve yer yer sorunlar yaratmıştır.

2- İslam toprak hukuku ve yaşamının etkilemesi; İslamlığın başlangıcından itibaren bazı toprakların belirli kişilere verildiği (ikta) vurgulanmıştır (Sencer, 1971, 39-44). Sultan iki tür toprağı ikta edebilirdi,

a) Mevat topraklar: "Hatırlanamayacak kadar eski zamandan beri boş duran bu tür topraklar, yeniden tarıma elverişli konuma getirilmesi koşuluyla isteyenlere mülk olarak verilebilir" (Sencer, 1971, 41).

---

neğin, Fuat Köprülü, temel neden olarak, Anadolu Selçuklularını görmüştür. Osman Turan ise, "İslam hukukunun" temel etken olduğunu vurgulamıştır. Timur ise, Bizans'la olan ilişkileri öne çıkarmıştır.

b) Derhal ürün getirebilecek topraklar: A) Öşrü mülk, halifenin dağıttığı yerlerden oluşan ve halifenin isterse bir, isterse iki öşür aldığı bu toprakları hiç kimsenin geri almaya hakkı yoktur (Sencer, 1982, 40). Ayrıca bu mülk topraklarının arazi işlenmediği zaman geri alınabileceği vurgulanmıştır. B) Diğer topraklar ise fethedilen yerlerde Hıristiyan ve Musevilerin elinden alınmayan topraklardan oluşur. İslam ülkelerinin köylüsü ise, bazen toprağa ve beye bağlı olan, bazen vergisini veren hür köylüdür. Fakat onuncu yüzyılda gerek komutan ve askerlerin ayaklanması sonucu sus payı olarak köylerin ikta edilmesi, gerekse bu toprakları eline geçiren askerlerin 'ikta'larını devlete satması, toprağın ticari sirkülasyona girmesine neden olmuştur. Diğer yandan coğrafi şartlar ve göçebelerin tahribi ve yağması altında sulama tesislerinin işlemez hale gelmesi ikta sistemini yozlaştırmıştır (Sencer, 1963, 136). Burada özellikle Osmanlı toplum yapısında belirleyici etken olarak "haraç topraklarının özel mülk olarak alım satımının yasaklanması, haraçla yükümlülerin din değiştirerek İslamlığı benimsemeleri halinde bu toprakların ortak mülk niteliği kazanması" gösterilmiştir (Sencer, 1982, 221). Bu sistemin Osmanlı miri sistemini başlattığı vurgulanmıştır.

3- Selçuklulardan etkilenme: Selçuklular, toprak düzenlerinin temelini 1071 ve 1092 yılları arasında Melikşah döneminde kurmuşlardır. Osman Turan, Anadolu Selçuklularında asıl olarak toprak mülkiyetinin askeri sınıfa verilmeyip, sadece toprağın öşür veya haraç olarak sözü geçen askeri sınıf mensuplarına bırakıldığını vurgular (Erdost, 1984). İkta sisteminin temelini oluşturan bu askeri sınıf mensuplarının varlık nedenleri ise yine köylülere yönelik amaçlarla sınırlıdır. Bu amaçlar, "toprağa bağlı bir ordu kurulunca, hem büyük bir kütle göçebelikten kurtulacak, hem de düzenli bir gelire kavuşturulacak, baskın ve yağmayla geçinen güvenlik bozucu bir öğe olmaktan çıkartılacaktı" (Sencer, 1971, 48).

Diğer önemli bir neden olarak ikta sahipleri aracılığı ile devlet temel üretici olan köylüler arasında bağlantı kuracaktı. Çünkü devlet "asıl kuvvet kaynağını köylülerden alıyordu" (Akdağ, 1979a, 27). Mülkiyetin temel konumu ise; Selçuklularda hükümdarın bir varlık olarak insana üstünlüğü söz konusuydu. Bu nedenle toprak mülkiyetinde Hükümdar ve ailesinin hakimiyeti söz konusuydu. Mülkiyetle ilgili temel kurallar "Nizam-ül Mülk" tarafından belirlenmiştir. Reaya ise arazinin idare tarzına göre bağımlı olduğu tarafça belirleniyordu. Buna göre reaya, toprak ikta ise ve o ikta kime verilmişse onun reayası sayılıyordu, o kişiye karşı yükümlülüklerini yerine getiriyordu. Toprak vakfa tahsis edilmiş veya mülkiyeti üzerine terkedilmişse, reaya da oranın malı sayılıyordu. Bir arazi, mülk arazisi olarak verilirse, reaya mülk raiyyeti olurdu (Uzunçarşılı, 1984). Hukuki açıdan, toprağın mülkiyetinin devletin sayılmasına rağmen, Selçuklu arazisinde özel mülkiyetin geniş yer tuttuğu, bir takım hanedanlar ve nüfus gruplarının toprak üzerindeki hakimiyetinin tanındığı belirtilir (Ortaylı, 1979, 72). Ayrıca küçük mülkiyet biçiminde toprağın sahibi olan, toprağı dilediği gibi kullanan, çok sınırlı ve genellikle kent ve kasaba çevrelerinde bağ ve bahçe, tarla gibi küçük mülkiyeti olan bir kesim vardır. Diğer bir biçimde ise, Selçuklu sultanlarının ya satış yoluyla ya da bağış ve hizmet karşılığı olarak genellikle devlet adamlarına temlik ettikleri köy ve arazilerin varlığı vurgulanmaktadır (Erdost 1984, 72). Selçuklular döneminde diğer dikkate değer olgu ise, reayanın, Nizam-ül Mülk'ün siyasetnamesinde haksızlıklara karşı korunmasıdır. Burada reayanın korunması ile ilgili yasalar, özet olarak; vergi zamanından önce halk hiçbir yükümlülük yüklenmemelidir, çünkü halk, ekinini yarı fiyata satarak fakir düşer, dağılır, ikta sahipleri halktan yalnız yasalara uygun vergiler toplayabilir. Köylünün menkul, gayri menkul bütün malları korunmalıdır. İkta sahiplerinin köylünün menkul ve gayri menkul malları üzerinde hiçbir yetkisi

yoktur, bu kuralları hiçe sayanın toprağı elinden alınacağı gibi, ayrıca ibret olması için cezalandırılır (Sencer, 1982, 139-140).

4- Fethedilen alanlarda varolan ilişkilerin etkilemesi: (Esas olarak Bizans'tan doğrudan etkilenme ve Bizans'ın Selçuklu devletini etkilemesinden dolayı etkilenme). Bizans'ta toprak rejimi üç kategori altında toplanıyordu. a) Hükümdarın toprağı. b) Miri topraklar. c) Kilise ve özel mülkiyete ait topraklar. Bu topraklar tarih boyunca özel mülkiyetin, miri toprak aleyhine artışı ile biçim değiştirmiştir. Fakat belirleyici olan, devletin köylüler üzerinde denetimi ve göçleri önlemesidir (Ortaylı, 1979, 23) / (Kılıçbay, 1985, 287 vd). Köyler ise içine kapalı bir ekonomik düzenin görüldüğü bir yapı içinde strotios denen tımar askeri, kilise mensupları, toprak lordlarının ağır baskısı altında çalışmıştır. Toprağın kontrolünü yapan bu beyler XIII. yüzyıldan itibaren mahalli derebeyi haline gelmişlerdir (Bizim 'tekfur' olarak adlandırdığımız kişiler) (Ortaylı, 1979, 23).

Köylü içine kapalı yapılanma içinde 'pronia' denilen çift yerinde devamlı olarak kalmak zorundadır. Ayrıca, toprağın tasarrufu irsen evladına geçer. Her çift, sahip oldukları yer için Zevgaritikan denilen bir toprak vergisi verirdi. Bu vergi aynı nitelikte olup daha sonra paraya çevrilmiştir. Diğer bir uygulama, Hristiyan olmayanlardan alınan kephiletion (cizye karşılığı) adlı vergidir (Ortaylı, 1979, 23), (Kılıçbay, 1985, 288 vd.).

Saydığımız bu dört etken (Bak şekil: 1), Osmanlı düzeninin temel niteliklerini önemli ölçüde etkiliyor, öyle ki Osmanlı düzeninde her unsur denmese dahi, en temel unsurlar daha önce bir başka yer ve zamanda görülmüş unsurlardır (Yukarıda vurguladığımız ikta sistemi, tımar sistemi ve çift, pronia veya kephiletion, cizye vs.). Her mezhep ve her dinin, ırkın, göçenlerin yuvalandığı farklı ilişkilerin yaşandığı uç beyliği olan Osmanoğulları, Roma'nın çözülen otoritesinin yol açtığı boşluk ile Anadolu Selçuklu Devle-

ti'nin yıkılmasıyla ortaya çıkan birçok beylik içinde, bu dört farklı etkenin bileşiminde gücünü artırıp, sistematik bir yayılma siyaseti gütmüştür. Bu yayılma siyaseti sonucunda geniş topraklar üzerinde egemenliğini kurarken, diğer yandan özellikle ele geçirdiği yerlerde varolan ilişkiler üzerinde yarı asimilasyon süreci başlatmıştır. Örneğin: Murat, Trakya ve Balkanları ele geçirdikten sonra oralarda varolan, mahalli derebeyler üzerinde baskı kullanmış, bunların asalet ve zenginliklerini korunarak, güçleri ölçüsünde tımarlar verilmiş, Hıristiyanlığı bırakma koşulu bile aranmamıştır. Osmanlı toplumu kuruluş esnasında, kırsal kesimin durumu hakkında dönemi inceleyen Fuat Köprülü, "eldeki muhtelif mahiyette vesikalardan az çok bir şeyler istina" olabileceğini vurgular, devamla "köy halkı asla mütecanis bir sınıf değildir. Kendi malik oldukları toprakları işleyen pek mahdut çiftçilerden başka, toprak sahibi olmayarak muayyen bir ücret karşılığında rençberlik edenler, yahut başkasının toprağını kendi sermaye ve sa'yı ile işleyerek yarıcılıkta bulunanlar vardı ki, köylü halkının en büyük ekseriyetini teşkil ediyorlardı. Bunlardan başka arazisinin büyük kısımlarını kendi ellerinde toplayarak onların bir kısmını rençberlerle işleten ve bir kısmını da yarıcılığa veren -her köyde sayıları pek az olan- bir köy aristokrasisi de mevcuttu. Bunlar köyün hakiki hakimleri idi. Ve devlet teşkilatıyla halk arasında teması men eden bir tabaka vazifesi görüyorlardı. Bir de köy reis ve kahyaları vardı ki, adeta devletin maliyesinin mümessili ve köyün müşterek menfaatlerine ait işlerin nazımı olmakla beraber, gerçekte, köy aristokrasinin şerikleri idiler. Bazen bir köy veya muhtelif köyler, bir ferdin malikanesini teşkil ediyordu" (Köprülü, 1983, 51).

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda göz önüne alınacak temel unsurlar, yukarıdaki bilgilerden hareketle;

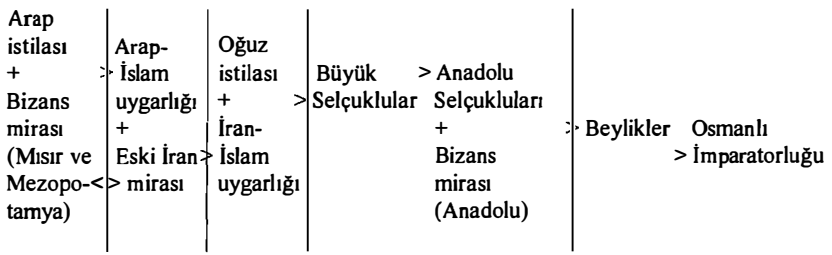
a) Osmanlı toplumu sistemi iç öğelerini, ilişkiye girdiği diğer sistemlerin etkisi altında oluşturmuştur.

b) Toplumda temel üretici sınıf olarak bağımlı konumunda köyler vardır (Akdağ, 1979a, 2428).

c) Bu bağımlı köylü karşısında, toprağın tekelini elinde bulunduran, rant toplayıcı bir kesim vardır (Akdağ, 1979a, 24), (Gordevski, 1988).

Bu vurgulamayı yaptıktan sonra artık Osmanlı toplumunun genel işleyişi içinde köylülerin konumunu irdeleyebiliriz.

Osmanlı Toplumunun Tarihsel Kökenleri

Kaynak: Berktay, 1983, 21.

1. Klasik Dönem Osmanlı Toplumu (XI. Yüzyıla Kadar)

Yeni kurulan toplumun temel üretim faaliyeti tarımdır, Kentlerde ise az miktarda zenaat vardır. Tarımda elde edilen ürünlerin aktarılması için çok önemli artı-ürün aktarma mekanizmaları geliştirilmiştir. Bu yönü ile Osmanlı İmparatorluğu köylü-bey ilişkilerinin temelinde kurulan İmparatorlukların sonuncusudur (Kıray, 1981-1982 Ders Notları), (Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1983, 41).

Analiz açısından burada vurgulanması gereken en önemli unsur artı-ürün aktarma yönündeki eşitsiz olan ilişkinin temelinde siyasal olanın varlığıdır. Daha önce de vurguladığımız gibi, köylü terimi; artık üreticileri ile bu üretimi kontrol edenler arasındaki bakışımlı olmayan ilişkidir. Bu yönde kontrol yapanların siyasal niteliği ile ekonomik olan arasında bir ilişkinin iç içeliğinden sözedilebilir.*

Köylülüğün bu niteliği, zorunlu olarak siyasal olan kontrol edenlerin etkinliğini de analize sokmayı gerektirmektedir.

Kullanılan Üretken Kaynaklar-Küçük Üreticilik

"Mülk ve Devlet asker ve rical iledir
Rical mal ile bulunur
Mal reayada husul gelir
Reaya adlile muntazam öl-hal olur"
(Naima, 1967, 40)

Naima'ın çok güzel bir şekilde vurguladığı gibi, toplumda temel

* Kapitalizm öncesi toplumsal yapılarda, iktisadi düzey ile siyasal düzeyin birlikteliği için bak. Polenzi (1978, 1986).

üretici birim reayadır. Öyle ki, "tüm devlet gelirlerinin yüzde doksan sekizini tarım kesiminde çalışan reaya sağlıyordu" (Werner, 1986a, 211). Merkezi devlet açısından (asker ve rical) tarımsal üretim Osmanlı toplumsal düzenin en can alıcı sorunuydu (Pamuk, 1987, 50). Bu yönden Osmanlı toplumsal yapısının temel doğal kaynağının emek ve toprak olduğunu söyleyebiliriz (Divitçioğlu, 1981, 40), (Şanda, 1934, 28-29).

Osmanlı toplumunun hukuki yapısına yansıyan yönü ile, toplumda temelde iki sınıf vardır. "1) Harp ve emir, idare eden askeri sınıf. 2) Askeriden gayri reaya halk sürüleri" (Barkan, 1980f, 726). Burada sürü yerine de kullanılan reaya kavramını açıklamak gerekir, Reaya kavramı etimolojik olarak 18. yüzyıldan önceleri din ayrımı gözetilmeksizin köylüler için kullanılırken, 18. yüzyıldan sonra Hıristiyanlar için kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca uzun süre "reaya" kentlinin karşıtı, yani köylü olarak kullanılmıştır. Ayrıca "reaya" Sultan I. Mehmet zamanında "Türk" sözcüğü yerine de kullanılıyordu (Gordevski, 1988, 171).

Biz çalışma boyunca "reaya" kavramını kentli karşıtı, yani köylü olarak kullanacağız. Reaya belgelerle "birtakım hizmetler yapan veya onun yerine raiyetlik rüsumu (reaya vergisi) denilen bir takım resimler ödeyen çiftçi" olarak geçer. Burada çiftçi kavramını açıklamak gerekiyor. Osmanlı döneminde, çiftçi deyimi üç farklı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan en genişi, yukarda kullanılan anlamda tımar sisteminin sonucu reaya verilen, küçük toprak biriminin (sayıları milyonlara varan) adı olarak kullanılırken, diğer yandan, çiftçilik deyimi, özel mülkiyet altındaki büyük işletmeler için de kullanılmıştır. Süreç içinde önceleri toprağı şenlendirme adı altında verilen topraklar ile, tımar düzeni bozulduktan sonra mültezimlerin elinde toplanan toprağa da bu ad verilmiştir (Pamuk, 1988, 128). Reaya kavramının belgelerde bir bütün olarak gösterilmesine karşılık, Osmanlı toplumunda reaya'nın yanında toprakta üretici

olarak kullanılan "ortakçı kullar" vardır (Şanda, 1934, 26-28), (Kılıçbay, 1985, 380-390). Ortakçı kullar, Osmanlı devletinin genişleme döneminde de kölelerin fazlalığında doğrudan üretici olarak toprakta kullanılan kölelere verilen addır. Ortakçı kullar, aslında mekan olarak çok kısıtlı bölgelerde varlığını sürdürürdü (İstanbul civarında 110 köy, Bursa ve Biga çevresinde bazı köyler, Batı Anadolu'da ve Rumeli'de az sayıda köy). Bunlar özellikle devşirmelikten gelen ve yöneticilerin çiftliklerinde sayıları kabarık kulları vardı. Ortakçı kullar, tohumluk ve diğer üretimle ilgili araçları kul sahibinden alıp, elde ettiği ürünün yarısını sahiplerine vermek ve kendisine yüklenen her türlü hizmeti yerine getirmek zorundaydı (Kılıçbay, 1985, 380-390).*

Osmanlılarda en yaygın üretim biçimi raiyet çiftlikleriydi (Barkan, 1980b, 239). Reaya çiftlikleri miri toprak rejiminin kuralları doğrultusunda, arazilerin büyük bölümü, bir köylü işletmesine yetecek kadar büyüklükte olmak üzere, her yerin şartlarına göre hesap edilerek bir takım parçalara bölünür ve bu çiftlikler, onları işleyebilecek durumda olan çiftçilere tapu bedeli denilen peşin bir kira karşılığı ve devamlılık arzeden bir sözleşme ile terkedilirdi. Reaya bu toprakları işletmekle yükümlüydü, boş bırakılmasından doğan zararları ödeme özelliğini taşıyan bir tazminat vermek zorundaydı (Barkan, 1980, 392-397). Reayaya ayrılan çiftliklerin belirlenmesinde farklı yöntemler izlenmekte, "bazı yerlerde nadas ve ekim işleri bir çift öküzle yapılabilecek büyüklükte olan zirai işletme bütününe çiftlik ve yarısına da öküzlük denilirdi. Aynı suretle reaya çiftliğinin muayyen miktarda tahıl (buğday) ekinine müsait olan bir toprak sahası olarak tarif edildiği vakidir. Bununla beraber kanun-

* Timur son çalışmasında Osmanlı toplumunda pek fazla üzerinde durulmayan "ortakçı kullar", "kölelerin" son veriler ışığında toplum içinde önemli bir işlevi üstlendiklerini ve sayılarının da oldukça fazla olduğunu belirtmiştir (Timur, 1989).

namelerde çiftliğin tarifi yapılırken, halk arasında yayılmış olan bu kabil anlayışlar kabul edilmeyerek, resmi tarifin icapları üzerinde ısrarla durulmaktadır. Resmi tarife göre ise, bir çiftlik arazisi mahalline ve toprağın yetiştirme kabiliyetine göre değişmek üzere, ala yerden 60-80, orta halli yerden 80-100 ve edna yahut kıraç yerden 100-150 dönüm (eni boyu 40'ar adım olan bir yüzölçümü) olarak sarih bir şekilde hudutlanmıştır" (Barkan, 1980h, 791) (Nalbantoğlu, 1985, 54-55).

Görüldüğü gibi Osmanlı arazisi, reaya çiftlikleri olarak (Balkan ülkelerinde Slavlar arasında bunun adı baştınadır) bölünmüş, küçük köylü aileleridir (Fakat ilerde değindiğimiz gibi farklı tip ilişkiler de vardır). Küçük ölçekli köylü ailelerinin üretimi Osmanlı toplumu için temel varoluş kaynaklarından biridir. Osmanlı toplumu bu açıdan "küçük köylü denizi" olarak görülebilir. Bu durumdaki reaya, "her durumda belli bir toprak parçasından ve kendi küçük üretim araçları ile, ürettiği ürünün sahibidir. Merkezi iktidar bu küçük üretim birimlerinin devamlılığı ve dolayısıyla resmi çiftin (Hıristiyanlardan alınırsa ispenç) zayi olmaması için bütün çiftliklerin bozulmaması konusunda çeşitli kanunnamelerde açık hükümler konmuştur "ve çiftlik olsun baştına olsun bazı tarlalara ahara virilmeyüp yerlü yerinden naklolunmaya, kanuna muhaliftir. Çiftlik ve baştına paralanup bozulması kattiyyen caiz değildir." Yine bu kanunda "ve raiyet fert olup ya fakr-ı faka galebe idüp gayet müzakesinden kendisi baştinesinin bir tarlasın ya bir miktar yerin bölüp aharlara satmakla veya rehin koymakla nice baştineler zayıf olur cizyeleri ve ispençleri dahi bel olur imiş Minbad baştina yer almayıp bu husus ref oluna. Reayadan bu vaz sadır zenen ola. Sipahisi cümle ol baştineyi satandan ve alandan alub giru birlediirup bir talibine vire ki cizyei şahi ve ispe'nçe-i sipahi zayi olmaya" (Barkan, 1980d, 310 İlbasan Kanunnamesindan aktarma). Görüldüğü gibi kanunlarla küçük üretim birimleri korumaya çalışılmış-

tır. Ayrıca küçük köylü ailelerinin varlığına neden olabilecek diğer bir olay, Moğolların saldırıları sonucu 13. yüzyılda birçok toprak terk edilmiştir. Bu durumda toprak sahibi olanlara ayrıca tohum ve hayvan verilerek, küçük işletmelerin temeli atılıyordu (Gordevski, 1988, 170-172).

Reaya bu küçük topraklar üzerinde, hayvancılık ve tarım üreticiliği yapıyordu. Hayvancılık eskiden beri Doğu Anadolu'nun göçebelerine ve Türkmen halkına dayanan bir iktisadi işletme alanı idi (Akdağ, 1979b, 198). Fakat hayvancılık İstanbul ve Edirne gibi büyük şehirlerin et ihtiyacını giderme amacı ile kazançlı bir iş olması, ekabir takımının büyük çiftlikler kurmasına neden olmuştu. Ülke çapında hayvancılık, küçük topraklarda, günlük geçim amacıyla yoğun olarak kullanılmaktaydı. Hayvan yetiştiriciliğinde koyun ilk sırayı almaktaydı. Daha sonra keçi, sığır, manda gibi hayvanlar yetiştirilmekteydi (Akdağ, 1979, 198-201).

Diğer bir etkinlik ise, bağ-bahçe tarımıdır. Bu tip tarım, ancak sulama olanaklarının bulunduğu bölgelerde yapılıyordu. Özellikle İstanbul, Bursa, Edirne gibi büyük şehirlerin çevrelerinde bu tip tarım görülüyordu. Bağ-bahçe tarımı büyüme eğilimi içindeydi. Çünkü, bu tür tarımın yapıldığı topraklar mülk sayılıyor ve vergilerden muaf tutuluyordu. Bu nedenle ekin ekilen alanlar bağ-bahçe şekline çevriliyordu (Akdağ, 1979b, 202-204).

Küçük toprak sahibi raeyanın, geçimlik olarak beslediği hayvanlar ile, yine geçimlik kullanıma yönelik bağ-bahçenin dışında asıl uğraşı ekinciliktir. Ekincilik gerek reayanın kendini yeniden üretmesi, gerekse devletin yeniden üretilmesinde önemli bir yeri vardır. Bu önem doğrultusunda, halk arasında ziraat hayatını düzenleyici birçok gelenek ve görenekler oluşmuştur. Ayrıca devlet de kendi varlığı açısından ziraat hayatını düzenleyici birçok ilke koymuştur.

Reayanın köydeki varlığı ile beraber, köyler mekana nasıl yan-

sımıştır? Bu konuda pek fazla bilgi yoktur. Fakat özellikle kontrol amacının varlığı ve dışarıya karşı savunma zorunluluğu "birkaç köyün birbirine yakın, bir arada kümelendiği, sonra kilometrelerce hiçbir yerleşim merkezinin göze çarpmadığı" mekansal bir konuma neden olmuştur (Ortaylı, 1979,110).

Bu dönemde köy ekonomisinin üretim etkinliğinin temel amacının kendi kendine yönelik bir üretim yapmak olduğu sürekli vurgulanmıştır. Fakat bu arada şunu da vurgulamak gerekir ki, özellikle büyük şehirlere yakın köyler veya büyük ticaret yollarına yakın olan köylerde, dokumacılık, halıcılık, bezcilik gibi şehir ekonomisine bağlı alanlarda uzmanlaşmaya gittikleri de olmuştur. Bunun dışında köylünün 'otarşik', yani kendi kendine' yeten bir hayat sürdürdüğü ... ve köylünün istihsal faaliyetlerinde bir bütünlük olduğu vurgulanabilir (Hüsrev, 1934, 25). Osmanlı toplumunda köylerin "otarşik yapılanmasını artı-ürünün miri toprak sisteminden dolayı, köy toplulukları içinde kalmadığı için, köy dışı iktisadi ortamla ilişkisi olmadığına dair vurgu daha sonra yapılan çalışmalarda otarşik yapılanmanın nedeninin sabana dayalı tüm toplumların genel bir sonucu olduğu belirtilmiştir (İlk vurgu için bak, Divitçioğlu, 1981, 74-78, ikinci vurgu için bak, Ortaylı, 1979, 123). Otarşik köy tanımlamasının yanısıra, reayanın nakdi olarak vergi yükünü yerine getirmek amacı doğrultusunda Faruki, 16. yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında pazarla ilgili çalışmasında, bu bölgelerde belli aralıklarla reayaların "gerek nakdi olarak vergiyi ödemek, gerekse vergi ürünlerinden arta kalanları satışa sunmak için pazarlarla ilişkiye girdiğini" belirtir (Faroqhi, 1979).

Burada özet olarak, Osmanlı toplumunda temel üretici birimin reaya ve reayanın üretken faaliyetini sürdürdüğü toprağın olduğunu vurgulamaya çalıştık. Reayanın toprağa bağımlılığı yasalarca kesinleşmiştir (Bu noktayı ilerde daha geniş bir şekilde vurgulayacağız). Reaya Osmanlı toplumunda sürü olarak anılmakta ve doğa ile

ilişkisinde ise, ekincilik ön sırayı almaktadır. Şimdi reayanın toprakla olan ilişkisinde kullandığı araçlar (teknoloji) yönünden konuyu ele alalım.

Üretimde Kullanılan Teknoloji

İnsanlar doğayla olan ilişkilerinde, doğa üzerinde etkide bulunmak amacıyla çeşitli araçlar geliştirmiştir. İnsanın doğa karşısında geliştirdiği araçların gelişmişliği doğrultusunda doğa üzerinde egemenliği sözkonusudur. Hüsrev'in deyimi ile, "geri teknik geri bir cemiyet ve ileri teknik, ileri bir cemiyet tipi verir" (Hüsrev, 1934, 42). Bu konuda çok genel bir açıklamada bulunan Childe, "Neolitik devriminden" XVII. yüzyıldan önce İngiltere de başgösteren "Sanayi Devrimi" ne kadar uzanan bin yıllar boyunca ekonominin esas sektörü tarım, dolayısıyla (ve yeniden üretilmeyen) asli üretim amacı topraktır. İkincil üretim araçları, koşum hayvan ve takımları ile küçük tarımsal aletlerden oluşuyordu. Üretim faaliyetinde, insanı olsun, hayvanı olsun, organik enerji başrolü oynuyordu (Child'den aktaran, Berktay, 1983, 332. Ayrıca Kıray, 1981-1982 Ders Notları).

Bu durum Osmanlı İmparatorluğu için de geçerlidir. Bu konuda çok farklı kesimlerden araştırmacılar Osmanlı toplumunda reayanın doğa ile ilişkisinde kullandığı teknolojinin saban ve öküze dayandığı konusunda anlaşmışlardır. Karasaban bu dönemin en önemli aracıdır. Fakat, İsmail Hüsrev, 1920'li yıllarda dahi karasabandan daha geri üretim araçlarının varolduğunu vurgulamıştır. Devamla, Siirt ilindeki ucu kıvrık bir çengel ile yapılan ziraati örnek verir. Yine aynı yılda (1927) 1.187.007 adet karasabanın, 1.751.239 köylü ailesine dağıtıldığını belirterek, aile başına birer sabanın dahi düşmediğini vurgulamıştır (Hüsrev, 1934, 42).

Özetle, bu dönemde tarımsal üretim araçları, kırsal toplumun "kendi içinde ürettiği karasaban, döven, tırmık gibi aletler ile, çe-

kim hayvanlarından oluşuyordu" (Tezel, 1986, 54-55). Organik enerji ve basit el araçları ile yapılan tarım etkinliği, beraberinde toplumsal ilişkilerde istikrarlı bir sosyal örgütlenme meydana getirmiş, aynı zamanda fiilen ekilen toprak alanının 1/2 oranında daraltan bir sonuca neden olmuştur (Kılıçbay, 1985, 407).

Mülkiyet Biçimleri ve Reayayı Denetleyenler

Tüm sanayi öncesi toplumlarda "bizzat emekçinin canlı emek kapasitesinin henüz üretimin dolaysız bir nesnel koşulu olduğu ve üretimin nesnel koşul olarak mülk edinildiği" (Marks, 1979, 562) bir ilişki biçimi vardır. Emeğin mülk edinme yollarına biz mülkiyet ilişkileri diyoruz. Osmanlı İmparatorluğu açısından mülkiyet ilişkilerinin temel farklılığı, siyasal yapının bir imparatorluk olarak vücut bulmasıdır. Bu yönüyle K. Polanyi'nin yeniden "dağıtımcı" sistemler diye adlandırdığı geniş ülkelerde toprak ve iklim farklılıkları, yeniden dağıtımı gerekli kılabilir, başka durumlarda, hasat ile tüketim arasında olduğu gibi zaman içinde uyumsuzluk sonucu artı-ürünün sadece bir kısmını merkeze toplayarak yeniden dağıtmak yönünde kuramsallaşmaya gidilmiştir. Buna tarihsel olarak "Orta Afrika Krallığı, Yahudi ataerkil ailesi, Ortaçağ malikanesi veya tahılın genel piyasalanmasından önce tipik geniş köylü ailesinin varolduğu yapılar örnek gösterilmiştir" (Polanyi, 1978, 286).

Yeniden dağıtımcı sistem Osmanlı Toplumunda görülen paradoksal durumu aydınlatıcı bir formülasyondur. Bir yandan tüm tarım topraklarının merkezi siyasal iktidarın mülkiyetinde olduğu vurgusu ile, yerel güç birimlerinin mülkiyet üzerinde, dolayısıyla artı-sistem üzerinde egemenliği olduğu yönündeki vurgu yeniden dağıtımcı sistem içinde biraz daha aydınlanıyor. Özellikle yerel birimlerle, merkezi siyasal iktidar arasındaki ilişki merkezi siyasal iktidar hukuksal olarak egemen görünse de bir temel konsensusa dayanıyor. Çünkü reaya üzerinden artı-ürünün büyük kısımını ye-

rel birim toplarken, hukuki olarak siyasal iktidarın politik yetkisini kullanıyor, fakat bu arada çok az bir kısımını merkezi iktidara aktarıyor, bu ilişki biçimi her iki tarafın karşılıklı varlığını kontrol altına alıyor. M. Kıray'ın deyimi ile lord bürokratlar yazılı kaynaklara göre tayinle gelirler ama geldikleri zaman o yerdeki davranışları herhangi bir senyörden farklı değildir.*

Osmanlı toplumunda en büyük mülk sahibi ve dolayısıyla en büyük denetleyici padişah olarak görünüyordu. Bundan sonra, reayadan alınan öşür gelirine göre bir sıralama ile, veziriazam, vüzera, ümera, beylerbeyi, sancakbeyi, sipahibeyi, geliyordu. Beylerbeyi eyaletlerde saltanatın ayanı olarak idari, adli işlere bakar, kadılar ölünce, yerine yenisi gelinceye kadar bu göreve vekalet edecek kişiyi atar, ayrıca bulundukları yerde zeamet ve tımar işlerine de müdahele edebilirdi (Şanda, 1934, 18). Fakat reaya açısından en geniş ilişki ve süreklilik, sipahi beyleri ile oluyordu. Bu yönde en çok reayayı denetleyenler de sipahi beyleriydi. Her ne kadar yazılı hukuksal belgeler, sipahiyi bir devlet memuru olarak gösteriyorsa da sosyolojik olarak Osmanlı sipahisi haraç, ispençe ve avarızı dışarıda tutarak tüm rant ve vergileri kendisi topluyordu. Başka bir deyimle sipahi ömür boyu savaş hizmetlerine karşılık kendi tımarlarından faydalanma hakkına sahipti. Reayanın karşısına o toprak sahibi olarak çıkıyordu (Werner 1988).

---

* Taner Timur son çalışmasında, Osmanlı toplumu ile Batılı monarşilerin birbirlerine benzeyen temel yönlerini vurgularken her iki toplumun siyasal iktidarının kendilerine ait bir bütçesi olduğunu ve fakat Batılı krallarında kendilerine ait malikanelerin gelirini Osmanlı mültezimlerine benzeyen aracılarla toplattığını belirtir. Osmanlı sultanlarıda padişah haslarından, bazı eyaletlerin salyanelerinden ve ganimetlerden oluşan zengin bir "Hazine-i Hasse"ye sahip olduğunu belirtir. Her iki yapıda da merkezi siyasal iktidar temelde tüm toprakların mutlak hakkını ellerinde tutarken, gerçekte yerel otorite "mülk sahipleri" ile toplam toplumsal artı üzerinde bir yeniden dağıtımcı sistem kurulmuştur.

Bütün ortaçağ toplumlarında a) ekonominin aynı bir karakter taşıması, b) merkezi bir bürokrasi ve ücretli bir ordunun beslenmesi zorunluğu c) ulaştırma ve haberleşme teknolojisinin geriliği nedeniyle hükümdarın ve dar çevresinin her şeyi tek başına bir merkezden yönetmesinin imkansızlığı dolayısıyla ülkenin dört bir yanı dirliklere ayrılarak yönetilmesi daha kolay ve zorunlu bir yoldu (Bu görüş için bak, Ortaylı, 1978, 72-77) / (1979, 127-129) / (Berktay, 1983, 369).

Osmanlı İmparatorloğunun kuruluş yıllarında Osman'ın henüz ordusu yoktur ve sefere gitmeden önce köylere tellallar göndererek tımar vaadiyle asker toplardı (Timur, 1979, 79). Bu yönde elde edilen topraklar ise, öncelikle, Neşri'nin anlatımında görüldüğü gibi, hükümdarın kardeşleri, oğulları, amcaları arasında paylaşılırdı. Örneğin, Orhan kardeşi Alaeddin Paşa'ya gel şimdi bana vezir ol teklifini yapınca, kardeşi bunu kabul etmeyerek, "kite ovasında Foture (bugün fodra) derler, bir köy var onu bana ver, o bana yeter," demiş ve Orhan, sözü geçen köyü kardeşine vermiştir (Neşri, 1983, 76). Yine İzmit'in alınmasından sonra Orhan, İzmit'in, oğlu Süleyman Paşa'ya, kıyı şeridinide Karamürsel denen bir yiğit ere bırakır... Karacahisar'ı amcasıoğlu Gündüz'e, Rum ilini Lala Şahin'e vs. Bu dönemde verilen tımarların durumunu Osman şöyle dile getirmiştir. "Her kime ki bir tımar verem, biri onun elinden bile sebep almayalar, ol ölecek oğluna virsunler, Eğer oğlan kiçirek olursa, hizmetkarları sefer vaktinde sefere varalar. Ta oğlan sefere yarayınca. Eğer bu kanunu kim bozsa, yani ya benim neslime bir gayri kanun öğretse Allahu teala onun dinin ve dünyasını bozsun." Böylece tımar sisteminin önemi ve niteliği vurgulanmıştır (Neşri, 1983, 113). Özellikle bu dönemde verilen tımarlar, miras hakkı da dahil tam bir mülkiyet hakkını içermektedir (Aksoy, 1969, 24-26) / (Erdost, 1984, 78-80) / (Divitçioğlu, 1984, 48). Bu durum II. Mehmet devrinde (amcaları, kardeşleri vs.) tamamen terkedil-

miştir. Bu görev daha çok kapıkullarına bırakılmıştır (Barkan'dan aktaran Divitçioğlu, 1984, 48). Tımar sisteminin işlerlik kazanması ile birlikte mülkiyet ilişkilerinin, tanımlanması tarımsal topraklarda 'rakabe' denen sadece siyasal nitelikte olan hak devlete "tassaruf" denen ve ekonomik nitelikte olan görev reayaya ikincinin birinciye borcu sayılan gelir verimini alma yetkisinde sahibi arz denen sipahiye aittir (Berkes 1975, 192) / (Divitçioğlu, 1984, 198). Bu tanımlamaya karşı, tanımlamanın özde; Osmanlı ideolojisinin bir yansıması olduğu (Timur, 1979, 187-188) veya "Viyana kapılarına dayanan Osmanlı İmparatorluğunun geniş arazisinde her türlü sınıf ilişkilerine tesadüf edileceğine dair vurgu (Hüsrev, 1934, 110) ya da farklı bölgelerde, farklı koşullar altında fethettiği topraklarda örfi hukuka dayanarak egemenliğini kurmak isteyen merkezi devlet ile yerel unsurlar arasındaki mücadeleler ve dengeler sonunda" (Pamuk, 1988, 56) farklı toprak kullanma biçimlerinin varolduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı devletinde mülkiyet ilişkisi ele alınırken ilk planda tımar sisteminin toplumsal yapı içindeki işleyişini incelememiz gerekiyor, Tımar rejiminin uygulanmasının temelinde arazi tahrirleri yatar. Tahrir işlemi, tecrübeli ayan ve ulemadan oluşturulan tahrir emini ve katipleri ile belirli yerin nüfus, hane sayısı elde edilen hasılat vs. saptanır. Bu saptananların dağıtımı, öncelikle "bir kısım arazi geliri ve vergiler padişah hassı olarak ayrılır, bir kısım küçük ve büyük tımarlar halinde sipahilere dağıtılır (Ortaylı 1979, 180-184), (Tahrir işlemleri için bak İnalcık, 1954), (Şanda 1934, 18-20). Her tımar yeri hassa çiftliği ve hisse yeri olmak üzere iki bölüm araziden oluşuyordu (Werner, 1988, 143). Kılıç yeri sipahiye ait olan ve doğrudan kendisinin işlediği arazidir. Mülkiyet konusunda hisse yeri ile hassa yerinin farkı, sipahi hassa çiftliğinde tamamen serbest bir konuma sahiptir. Sipahi arazisinde "tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verme hakkı

vardır" (Barkan, 1980, 787-797 daha geniş bilgi için bak. Özdeğer 1982, 22-57). Kılıçların sayısı ve yeri belli olup bir kişiden fazlaya verilmiyordu. Tımar sahibi ölünce, eli silah tutan oğlu varsa, tımar ona veriliyordu (Hüsrev, 1934, 158-160). Tımar sahibinin ölmesi sonucu dirliğin oğluna verilmesi, toprak aristokrasisinin oluşmasını sağlıyordu görüşünü savunan çalışmalar da vardır. Köprülü, tımarların irsi mahiyette olup babadan oğula verilmesi, memlekette çok sağlam temellere dayanan bir toprak aristokrasisinin doğmasını sağlıyordu, demektedir (Köprülü, 1984). Fakat burada vurgulanması gereken, tımarlı sipahiye bırakılan kılıç yeri, sürekli dar tutulmaya çalışılırken, diğer yandan reaya ayrılan kısım ise oldukça geniş tutularak birçok köylü arasında dağıtılmasıdır. Burada reaya açısından kendi tarlasındaki yükümlülükler mi, yoksa sipahi beyine ait olan hassa çiftliğine karşı taşıdığı yükümlülükler mi önemliydi? Özellikle yukarıda vurguladığımız gibi vergi kaynağı olan reayanın çiftliği hem merkezi iktidarca sürekli olarak kanunnamelerle parçalanmaya ve birleşmeye karşı korunurken, hem de sipahinin var olması için gerekli kaynağın temelini teşkil eder. Bu açıdan hisse çiftliğinin hassa çiftliği karşısında daha bir önem ve belirleyici güce sahip olduğunu vurgulayabiliriz.*

Padişahlar tımarı ya tamamen mülk olarak, yada gelir karşılığı olarak verirlerdi. Gelir karşılığı verilen topraklarda, devlet üreticiden alacağı rant ve vergileri, hizmet sahibine devretmektedir. "Has, tımar, zaemet adı altında çeşitli büyüklükteki dirliklere ayrılmış bölgelerin vergi hasılatı ise merkezi hazineye intikal etmezdi" (Ak-

---

* Bu yönde Oyan (1987-1988) / (Berktay 1983-1983a) ya bakılabilir. Berktay, Batı Avrupada olsun, Osmanlı İmparatorluğunda olsun, belirleyici olanın beyin demesnesi değil manorun ya da sipahinin hassa çiftliği, reayanın hisse çiftliği olduğu vurgulanmıştır. Böyle bir vurgulama sırf reayanın beyin toprağında çalışmasından öte, kendi toprağında ürün rant, para rant, vermesi ile bağımlı olduğunu getirir, ki bu köylüyü köle konumunda algılama yanlışlığını doğurur.

soy 1969, 25'te Sevig'in Toprak hukuku dersleri 167-178). Hizmet içeriğine göre, askeri örgütlenme veya idari yönetim olarak ayırabiliriz. İdari görevlerin belirleyici yönü geçici bir nitelik taşıması, görevden alma yada yer değiştirmede dirlikler de değişirdi. Askeri amaçla verilen tımarlar ise, yönetim amaçlı tımarlardan ayrı olarak bir sürekliliği içinde taşırdı. Bu kesim daha çok devlet dirlik verdiği için sipahi değil, daha önceden belirli bir güce sahip olduğu için sipahi olmuştur.

Sevig, "Tımar ve zeamet sahipleri babadan ve atadan padişah dirliğine mutasarrıf hep kişizade malum ve terube edilmiş kişiler olup, adeti milletin eşrafı yerinde imtiyazlı bir tabaka olup, dışardan bir ferde tımar ve zeamet tercihi tamamiyle yasak olmakla, içlerine bigane (yabancı) girmesi mümkün değildir," diyerek çok güzel bir açıklama yapıyor. Ayrıca bu durum bir kuralla raiyet oğlu raiyettir olduğu yönünde bir belirleme ile sınıflar arası geçiş önlenmeye çalışılmıştır. Reaya buna göre sipahi gibi kılıç kuşanıp ata binemeyeceğini, bir kişiye tımar verilince ata ve dededen sipahi-zade olup olmadıklarının araştırılmasına dair kurallar vardır (Erdost, 1984, 82-84).

Osmanlı devleti tımar sistemini kurarken, birçok zorluklarla karşılaşılmış bu nedenle farklı mülkiyet ilişkilerinin varlığını önleyememiştir. Anadolu Beylikleri döneminden kalan ve toprak üzerinde özel mülkiyet hakları olanlar, İslam hukuku doğrultusunda, Osmanlı devletince kabul edilmek zorunda kalınmıştır. Fakat aynı kişi ve gruplar ayrıca vergi alma isteği, birçok çalkantıya neden olmuşsa da sonunda" malikane divanı" adı verilen ve iki başlı bir mülkiyet ile sorun çözümlenmiştir. Burada bir yandan malikane sahibi toprağın mülkiyetine sahip olurken, reayadan 1/5 ile 1/10 arası bir "malikhane hissesi" alıyor, diğer yandan devletin hakkını divanı hisse olarak sipahiye veriyordu. Bu tip mülkiyet ilişkisinde toprak sahiplerinin toprak üzerinde alım satım, hibe gibi geniş hakları var-

dı. Bu tip ilişki "Anadolu da daha çok Amasra, Kayseri, Sivas, Tokat gibi illerde görülüyor" (Timur, 1979, 133 139) / (Barkan 1980) / (Erdost, 1984, 89-92) / (Pamuk, 1988, 56) / (Şanda, 1934, 36-38).

Toprakta tam anlamıyla özel mülkiyet olan yerlerde vardır. Bu yerler daha çok, merkezi siyasi yapının hakim olmadığı, iç yapısını kıramadığı yerlerdir. Merkezi siyasi yapı aşiret aristokrasisinin hakim olduğu yerler ile, Bağdat, Basra vilayetleri ve geç fethedilen adalarda (Rodos, Kıbrıs, Girit) varolan yapılara karşı yukarıda vurguladığımız nedenden dolayı yumuşak davranmıştır. Bu yumuşak politika ise yukarıda sayılan yerlerde tam mülkiyet haklarını korumalarına neden olmuştur.

Osmanlı toplumunda zamanla gelişen diğer bir mülkiyet biçimi ise, vakıflara ait toprak mülkiyetidir. Özellikle kendilerine ait özel mülkü olan kişilerin İslam hukukuna dayanarak, devlet müdahalesini önlemek amacı ile vakıflar kurulmuştur. Osmanlı toplumunda vakıflar özel mülkiyet ile, devlet mülkiyeti ve İslam hukuku ile Osmanlı toplumunca yaratılan kurallar arasında çelişkili bir alanı oluşturur. Bu tip mülkiyet biçimine Hüsrev, "ruhani derebeylik" diyor. Böylelikle bu tip mülkiyet hakkını elinde tutan ile sipahi arasında bir aynılık ilişkisi kuruyor. Devamla Hüsrev, bunların başında, Bektaşi ve Mevlevi tekkelerin olduğunu ileri sürüyor, Örneğin Mucur kasabasında 'Hacı Bektaş Tekkesi' ahalisi 362 köyün geliri ile geçiniyor, yine çelebilik denilen tekkelerin 80 köyü vardı. Burda ruhani bir gruba karşı sorumlu olan reaya, gerek maddi gerekse manevi yönden bağımlı durumdaydı (Hüsrev 1934, 163-165). Sencer ise soruna daha farklı bir yorum getiriyor, evlatlık vakıfların gelişmesinde ve çoğalmasında en büyük katkının padişahlardan, paşa ve diğer komutanlardan geldiğini vurguluyor. Örnek olarak Süleyman Paşa Mağri veya Mağarri, Bannaz, Çekreği, Bilaşdağı köyleriyle Ahmet Şeyh Otlağını gösteriyor... II. Selim zamanında. Ayas Paşa Üsküdar, Bahçeyuş Danişmentli, Tümenlice, Doğancı

Çaylı köyleri ile Gündoğmuş ve Umurbey Çiftliklerini kız ve erkek çocuklarına, onların çocuklarına vakfetmiştir. Bu örnekler daha da uzuyor (Sencer, 1971, 234-240).

Tüm bu mülkiyet tiplerinin dışında tamamen devlete ait (miri haslar) ve devlet tarafından işletilen araziler vardır. Bu araziler, fethedilen yerlerde tımarlardan sonra devlete kalan topraklardan oluşuyordu. Bu topraklar tam anlamıyla devlet tarafından atanan maaşlı memurların elindeydi. Bu topraklarda çalışan reaya, doğrudan merkezi siyasi yapı ile ilişki içindeydi. Pamuk'a göre, bunlardan elde edilen artı ürün diğer reayadan daha fazla idi (Pamuk, 1986, 58).

Yukarıda farklı mülkiyet ilişkilerde adı geçmeyen reayanın üretici olarak toprakla ilişkiye girerken konumu ne idi? Barkan, reayanın konumunu "daimi ve irsi bir kiracılık" olarak adlandırmıştır. Uygulamada kiracılığın mahzurlu yanlarını yok etmekle (örneğin, kiracının her yerde toprağın kabiliyetine göre, hisse şeklinde verilmesi ve toprağın babadan oğula geçmesi) birlikte toprağın tam mülkiyetine de sahip olmadığını (tarlasını satamaz, hibe edemez, istediğini yetiştiremez, toprağı istediği gibi işleyemez mirasçılarına devredemez) bir durum olarak tanımlar (Barkan, 1980i, 128). Hüsrev ise, reayanın konumunun toprağa bağlı, fakat toprak sahibi olmayan bir durumla açıklar. Bunun içinde Kanuni Sultan Süleyman'a ait Kanunnamei Ali Osman adlı kanunnamesinde, "reaya çiftlikleri (Burada geçen çiftlik sözü, köylünün ekip biçtiği tarlasıdır. Dipnottan ben aktardım), bütün çift ve dahi eksik dahili defter her ne ise sipahiye aittir," açıklamasını gösterir (Hüsrev, 1934, 160). Pamuk da, toprağın babadan oğula geçecek şekilde devlet tarafından reayaya kiralanan yer olarak tanımlarken, bir ölçüde Barkan'ın tanımını tekrarlar (Pamuk, 1988, 49). Divitçioğlu da reayanın toprak üzerinde mülkiyet hakkı olmayıp, toprakların "daimi ve irsi kiracılık" şeklinde reaya ariyet olarak verildiğini vurgulayarak, aynı yönde bir tanımlama yapar (Divitçioğlu, 1981, 67).

Anlaşılacağı gibi, reayanın üretken faaliyette bulunduğu topraklar üzerinde hukuki olarak mülkiyet hakkı yoktur. Mülkiyet hakkının yerini, üretken faaliyetinin sonunda elde ettiği ürünün bir kısmını vererek toprak üzerinde tasarruf olarak faydalanma hakkı vardır.

Mülkiyet ilişkileri açısından temel vurgu, İnalcık tarafından yapılmıştır. "Devletin, sipahinin ve köylünün aynı anda toprak üzerinde hak sahibi oldukları bir parçalanmış zilyetlik" sistemi olarak tanımlanmıştır. Doğal olarak bu sadece tımar sisteminde geçerli olan bir durumdur. Şimdi topraktan üretken faaliyet sonucu elde edilen ürünün nasıl, hangi mekanizmalar aracılığıyla el değiştirdiğini görelim.

Artı-Ürün Mekanizması

Mülkiyet ilişkileri bölümünde, reayanın üretici faaliyette bulunduğu topraklar üzerinde mülkiyet hakkı olmadığını vurgulamıştık. Bu hakkın olmaması beraberinde, köylülerin topraktan yararlanma karşılığı olarak elde ettikleri ürünün bir kısmını toprağın sahibine/ sahiplerine aktarmalarını zorunlu kılmıştır.

Artı-ürünü aktarmada toplayanlar açısından çeşitli tabakalar ortaya çıkmıştır. Bunlar (en alt tabakadan başlayarak);

a) Tımar
b) Zeamet
c) Has
d) Sancak beyleri
e) Beylerbeyi
f) Sultan

(Kıray, 1981-1982 Ders Notları).

Köylülerin toprak sahiplerine artı-ürün aktarımı 'üç farklı biçimde olabilir' bunlar, emek rant, ürün rant, para rant şeklindedir (Hilton, 1985, 119-129) (Berktay, 1983, 340-343) / (Divitçioğlu, 1980). Osmanlı toplumunda artı-ürünün emek rant olarak aktarımına pek az rastlanılmaktadır. Daha önce vurguladığımız. "ortakçı kullar" bağımlı oldukları için, reayaya göre yoğun bir emek-rant aktarımıyla karşı karşıyadır. Reaya ise, emek-rant olarak, sipahiye

ödemekle yükümlü olduğu öşürü gösterilen yere kendi vasıtaları ile götürmek zorundaydı. Yine reaya sipahiden buğdayının harmanını yapmak zorundadır. Eğer reaya bunları yapmazsa, sipahi beyinin cezaları ile karşılaşabilirdi (Örneğin, halk edebiyatına yansıyan yönü ile, mil çekme, kazığa oturtma, köyden kovma vs. gibi). Yine reaya misafir gelen sipahiyi üç güne kadar ağırlama, sipahinin ahırını hazırlama gibi yükümlülükler taşımaktaydı. Bunun yanı sıra, klasik dönemde Balkanlar'da Macaristan'da sipahiye ot, saman, arpa sağlama zorunluluğu vardı (Avni, 1934, 39-40) / (Pamuk, 1988, 51-52) / (Aksoy, 1969, 30) / (Erdost, 1984, 104-110).

Reaya ürünün bir kısmını da artı ürün olarak aktarmaktadır. Artı ürün olarak aktarımın temelini öşür adı verilen vergileme oluştururdu. Bu vergi genellikle arazinin sağladığı ürün miktarı üzerinden alınırdı. Sözlük anlamı olarak 1/10 olmasına rağmen, 1/8, 1/5, 1/10 arasında bir oranda alınıyordu. Bu vergi sipahiler tarafından alınıyordu, sipahilerin temel gelir kaynağıydı. Bu konuda Osmanlı sicilleri hiçbir kuşkuya yer vermez (Beldiceanu, 1985, 29). Osmanlı sicillerine yansımayan ve dolayısıyla belgelere dayalı tarihçiliğimizin pek fazla ilgilenmediği alan, sipahilerle üretici reaya arasında vergi olarak artı-ürünün aktarılmasının çok daha geniş bir ilişkiler ağı oluşturduğudur. Özellikle üretici köylü açısından "tımarlı sipahinin zulmüyle" inlemiş olmasıdır. Sipahiler "aşarı toplamanın yanısıra" vakitli vakitsiz köylere inmeyi evlere konup, ücretsiz yem, yiyecek, arpa,saman, tavuk, kuzu, koyun, bal, yağ vesair istemeyi, ölcülücülük, sinikilik adları altında her harmandan ikişer üçer kile fazla tahıl almayı, türlü bahanelerle köylüyü angaryaya koşmayı, buna yanaşmayanları zincirlere vurmayı, tahılı uzak pazarlara taşıtmayı ehl-i örf (yönetici) takımına yaslanıp akla gelmedik zulümlerde bulunmayı hizmetkar hakkı, kilercelik diye yasa dışı vergiler talep etmeyi uzak mahallerden evlerine odun çektirmeyi, ellerinde kalan tahılı zorla ve yüksek paha ile köylüye bırakmayı alışkanlık

edinmiş zorbalardı (Sakaoğlu, 1986, 5).

Osmanlı toplumunda yerleşik gayri-müslümlerin yaşadığı, üretimde bulunduğu araziler için, arazi büyüklüğüne göre "harac-ı Muvazzaf" ve ürün miktarına göre "Harac-ı Mukaseme" adı altında vergi alınırdı. Yine, gayrı-müslümlerden alınan ve bir baş vergisi diyebileceğimiz "cizye" vergisi vardı. Bu verginin alınmasının nedeni, gayrı-müslümlerin devletin güvenliği açısından askerlik yapmamalarına bağlanıyordu. Bu vergi tutarı yer ve zamana bağlı olarak farklılık göstermekteydi.

Bu temel vergiler -toprak ve ürüne bağlı- dışında, resmi azayab (değirmen resmi), resm-i tapu, resm-i arus, resm-i mücerred, resm-i çift bozan gibi sabit miktarda olup, sürekli olarak alınmayan ve bunun dışında burada sayamayacağımız miktarda değişik vergiler vardı. Sıraladığımız bu değişik vergiler sipahi ve devlet tarafından ele geçirilmektedir.

Reayanın tımar sistemine bağlı olarak ürettiği ürün üzerinden sipahi ve devlete aktardığı artı-ürün bu toplumdaki tek artı-ürün aktarma biçimi değil. İmparatorluğun farklılıkları içerdiği gözönüne alınırsa, sipahi dışında merkezi siyasal iktidarla uyum içinde olan farklı denetim biçimlerinden sözedilebilir. Reayanın ürettiği ürün üzerinde söz sahibi olan diğer önemli bir kesim "vakıf"lardır. Vakıflar ulema cami-medrese kompleksi içindeki dini çevrelerin ve zaviyelerin yöneten şeyh ailelerin köylülerin ürettiği ürün üzerinde denetim kurmanın önemli bir biçimidir (İnan, 1989, 16), Hüsrev'in "ruhani derebeylik" dediği bu kontrol biçiminin Osmanlı tarihinde ihmal edilemeyecek çapta bir ilişkiler sistemi olduğunu belirtmiştir. Özellikle de tekkelerin "topraksız köylü kitlelerin tekkelerin arazisinde asırlarca kölelik ve ortakçılıkla geçinmiş ve hepsinin tekkelerin maddi esaretinden başka bir de manevi esaretini çekmiş olduklarını" belirtir. Yaşar Yücel'in kitabında verdiği sayıların göstereceği gibi vakıf arazisi toplam arazi içinde önemli bir yer tu-

tuyor. Bu sayılara göre "Kanuni Sultan Süleyman döneminde Ankara sancağında 741 köyden 148'i, Bursa'da 1966 köyden 477'si, Kütahya'da 1071 köyden 166'sı, Afyon'da 629 köyden 118'i vakıf köyü idiler. Karaman eyaletinde vergi gelirlerinin %16'sı vakıflara ait olup devlet hazinesine girmemekteydi" (Yücel, 1980, 131-137). Yaklaşık 330 vakıf üzerinde araştırma yapan Yediyıldız vakıf harcamalarının, devlet toplam gelirinin üçte birine, devletin tımar ve zeametten sağladığı gelirin ise 2-2,5 katına eşit olduğunu ortaya çıkarması, vakıfların toplum yaşamında özellikle kırsal kesim açısından önemini göstermekte (Koloğlu, 1087, 63-64).

Mülkiyet ilişkilerinde gösterdiğimiz gibi, reaya açısından önemli bir diğer ilişki biçimi, malikane divane sistemidir, Malikane-divane sistemi, artı-ürünün aktarılmasındaki farklılığı, toplumdaki temel sınıf ve kesimleri göstermesi açısından ilgiye değer. Merkezi siyasal iktidar ile yerel otorite sahipleri arasındaki tımarlı sipahiden farklı olan bu ilişki biçiminde, "malikane kısımına bağımsız toprak beyinin üstün mülkiyet hakları ve kısmen yararlanma haklarıyla sahip olduğu, buna karşılık divani kısmına divan adına tımarlı sipahinin bir yararlanma hakkıyla tasarruf ettiği çift başlı mülkiyet biçiminde şeri ve örfi vergilerin taraflara tahsis şeklinde toprak sahibine şeri vergiler, divanı tarafa raiyyet vergileri şeklinde oluyordu" (Oyan, 1988, 301). Bu ilişki biçimi, yerel birim, reaya ve merkezi siyasal iktidar arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından oldukça açıklayıcı.

Osmanlı toplumunda belki de üzerinde en az durulan artı-ürün aktarma biçimi, merkezi siyasal yapıya karşı daha az bağımlı olan ve köylüler üzerinde dinsel bir baskı ve artı-ürünü de bu yolla elde eden bir ilişki biçiminden söz edilinebilir. Elimizde bulunan son çalışmalardan biri olan Wilhem Köhler'in "Bitlis ve halkı" adlı çalışmasında Padişah Sultan Selim Çaldıran meydan savaşında Şah İsmail'in yenilgiye uğramasından sonra Bitlisli Kürt Molla İdris'e

Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi için gönderir. Molla İdris 25 Kürt beyini Osmanlı padişahı tarafına çeker. Bu beyler 1515 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılıklarını ilan ederler. Kürtler 1515 yılını izleyen yıllarda Osmanlılarla beraber savaşırlar ..... Bu suretle beş bölge Kürt beylerine ve onların soyundan gelenlere bırakıldı

Osmanlı eyalet valileri, Kürt Beylerinin üstünde gösterilmelerine karşılık beylerin güçlü iktidarı nedeniyle onların iç işlerine hiç karışmamışlar ya da çok ender olarak ve belli bazı hallerde onlara müdahale etmişlerdir (Köhler, 1989, 41). Artı-ürünü aktarma yönünde, yerel iktidar sahipleri artı-ürünün büyükçe bir kısımına el koyuyordu. Örneğin "IV. Murat 1635 yılında Muş ovasında yaşayan insanların kişi başına verdikleri vergiyi tamamen Bitlis hanına bırakmıştı." Bitlis hanının elinde bulundurduğu arazi sınırları doğuda Van Gölü'ne güneyde Şirvan, Hizan, Zerugi'ye, Batı'da Hazu, Terdsil, kuzeyde Capakcur, Ahlat'a taşıyordu. Hanlığa bağlı 13 orta zeamet, 214 tımar vardı. ... Bitlis hanının müftü, kale komutanları, yol vergisi toplayan memurlarını atama hakkı vardı. Evliya Çelebi seyahatnamesine göre Bitlis hanı emrindeki 70 aşiretten 70000 asker toplayabilirdi. Bunlardan daha önemlisi "19. yüzyılın otuzlu yıllarında hala Bitlis beyliğinin bastırdığı bakır paraların daha piyasada olduklarını" görüyoruz. Merkezi siyasal iktidarın güçsüzlüğü yönündeki sürekli vurguya karşılık uzunca alıntılar aldığımız Köhner'in çalışmasında da göreceğimiz gibi, aşiret beyleri reayanın artı-emeğini mülk edindiği gibi, iç yönetim bakımından tam özerkliğe sahiptir. Buna karşılık merkezi siyasal iktidara yükümlülüğü, sadece savaş sırasında belirli sayıda asker çıkarabilme yönündedir. Bu çok önemli bir ayrıntı olmadan öte, temel bir özelliktir. Burada, karşımızda kesinlikle devletin basit bir memurundan öte, reayadan artı emeği çeken bir ilişki biçimidir. Belirlediğimiz bu ilişki biçimi "devletle beyler arasında bir çeşit sözsüz mukavelenin" üzerinde devam etmektedir (Beşikçi, 1970, 87).

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunda artı-ürün aktarılma mekanizması, bazen emek-rant (angarya) uygulamaları, bazen ürün-rant (örş) olarak, bazense para rant olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, Fatih zamanında çiftresmi ve diğer yükümlülükler bedeni hizmetle yedi günde karşılanıyordu. Zamanla bedeni hizmetler paraya çevrilerek, 22 akçe olarak belirlenmiştir. Hukuki olarak para rant'a geçilmişse de, uygulamada emek-rant, ürün-rant, para-rant birarada gitmektedir.

Osmanlı toplumu açısından artı-ürünün aktarma mekanizmasını tanımlama, çoğunlukla toplumu tanımlama ile paraleldir. Özellikle feodalizmi angarya ile, yani kölelikle tanımladıktan sonra Osmanlı toplumunda emek-rantın olmadığı veya az olduğu ve serfin özgür olduğu bunun yanı sıra, bu varsayımın doğal sonucu olarak, Osmanlı toplumunda önemli olanın sipahinin çiftliği değil, reayanın çiftliği olduğu vurgulanmıştır (Barkan, 1980), (Divitçioğlu, 1981), (Sencer, 1982). Bu görüşe karşılık, aynı doğrultuda, fakat olguları farklı yorumlayan bir çerçeve ise, Osmanlı yasalarında varolan angaryanın, gerçek yaşamda daha çok ve katı olduğu doğrultusundadır (Hüsrev, 1934), (Şanda, 1934), (Aksoy, 1969), (Erdost, 1984).

Osmanlı toplumunda devletin temel politikası, yukarıda da çeşitli şekillerde vurguladığımız gibi, daha çok reaya çiftliği yaratmak ve bunların devamını sağlamak için önlemler almaktadır. Ayrıca, sipahiye ait olan çiftlikler ise, sürekli olarak sınırlı tutulmaya çalışılmıştır. Sipahinin çiftliği için bir bedel ödemediğini biliyoruz. Tüm bunlar, bize küçük toprağı üzerinde üretim yapan ve bunu bağlı olduğu tarafa artı-ürün olarak aktaran reayanın çiftliğinin birincil öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz. Burada reaya kendi toprağı üzerinde çalışırken çok az bir oranda sipahiye bedeni yükümlülüklerin olduğunu, fakat esas olanın ürün veya para olarak aktarılan rantın belirleyici olduğunu vurgulamak gerekir. Oysa bu vurgu çok önceleri Avrupa feodalitesi içinde yapılmıştır. Bloch'un

Cambridge Economic History Of Europe'un birinci cildinde "Senyorluk sistemi ya'da İngiltere'de bilinen adıyla manor sistemi kelimenin gerçek anlamıyla köleliğe dayalı değildi. Hukuki statüleri ne olursa olsun, hatta bu statü serflik etiketini taşısın, bir seigneurie'yi meydana getiren köylüler, hiçbir bakımdan efendilerince beslenen ve emeklerinin tamamını, ona vermeleri gereken insan kılığındaki koşum hayvanları konumunda bulunmuyorlardı. Köylüler kendi hesaplarına ekip-biçtikleri ve genellikle babadan oğula devrettikleri toprakların ürünüyle geçiniyorlardı" (Bloch'tan aktaran Berktay, 1986, 53). Daha sonra göstereceğimiz gibi, sipahi beyinin elinden reayaya ait araziler alınınca, sipahiler çok güç durumda kalacaktır.*

Denetleme Mekanizması

Osmanlı toplumunun temel varoluşunu sağlayan kaynaklardan birinin (ve en önemlisinin) reaya olduğunu yukarda vurguladık. Fakat, aynı reayanın toprağa bağlılığının nasıl sağlandığını vurgulamadık. Doğal olarak reayanın varlığı ile varlıklarını devam ettiren kesimler, reayayı toprağa bağlamak için çeşitli mekanizmalar geliştirmişlerdi.

Bu denetim mekanizmasında, kuşkusuz en önemli olanı, raiyatın, "Bursa müddü ile dört müd tohum ekmeğe her yıl" zorunlu olmasıdır. Bu borcu yerine getirmediği için, "hiç ekmediği yılda 50 akçe alınmaktadır. Reaya belli bir miktar ürün ekmek zorundadır. Örneğin, dört müd ekme yükümlülüğü olan reaya bir müd ekerse 25 akçe alınırdı" (Barkan, 1980, 752).

Diğer önemli bir denetim ise, "çift bozma" yasağıdır (Kıray, 1981-1982 ders notları). Bu yasak toprağa bağlı olan reayayı, toprağı bırakıp şehre veya başka bir yere göçmesini engellemeyi amaçla-

* Bu yönde yapılan çalışmalar için bak, Berktay, (1983a), (1986), Oyan (1987-1988). Bu yönde vurgu için bak, Hill (1984).

maktadır. Bu yönde reaya için "Ve bir reayaki yerinden kalkıp ahar yere varup temekkün eylemiş olsa eğer kendin ve eğer babasının çiftin bozmuş gitmiş ise, tahrirde üzerinde çift zamin kaydolmuş ise sipahisine ispençeden gayrı 300 akçe çift bozan resmi vire ..." (Barkan, 1980f, 752). Görüldüğü gibi çift bozma yasağı, sipahinin gelirinde meydana gelecek bir eksilmeyi karşılama ve tüm reayaları toprağa bağlı kılma amacı taşımaktadır (Kılıçbay, 1985, 398). Reaya eğer bu resmi ödemeden kaçarsa sipahinin reayayı yakalandığı yerden geri getirme hakkı vardır. Bu hakkın geçerlilik süresi, kanunnamelerde değişik olarak gösterilmiştir. Genellikle bu süre 10 ile 15 yıl arasıdır. Zamanla bu hak düşse bile, "Der beyanı Ahval-ı Cilayı Vatan" başlıklı yasaya göre, reaya sipahiye "resm-i çiftbozanı" tazmin etmek zorundadır (Sencer, 1982, 268). Fakat burada daha önemli bir kural ise, eğer bir reaya başka bir yere göçüp, tarımla uğraşırsa, bu kez hem toprak sahibine ve hem de raiyet sahibine olmak üzere iki tür ödeme yapmak zorunda kalıyordu. Bu kural bize, reayanın toprakla birlikte sipahiye ait olduğunu göstermektedir (Sencer, 1982, 268). Denetleme mekanizmasını sosyal ilişkilerin içinde görebiliriz. Örneğin reaya deftere yazılı olsun veya olmasın, "raiyet oğlu raiyet"tir, kuralına tabidir. Bu kural, sosyal mobilite açısından reayanın konumunu stabilize etme işlevini görür. Reayanın kendisine tayin edilen ve tahsis edilen yerde oturmak zorunluğu ve belirli büyüklükteki bir tarlayı ebedi kiracı durumundaki işleme zorunluluğu vardır (Aksoy, 1969, 33). Bu kuralın en belirgin örneği, reayanın askeri sınıfa girmesinin yasak olmasıdır. Burda temel vurgu, "reaya ata binüp kılıç kuşanamaz," şeklindedir. Bu vurgu doğrultusunda, yeni bir padişah tahta çıkınca, yapılan ihbarlar üzerine bu mekanizmayı bozan kişiler, padişahzade olmadıkları için ellerinden dirlikler alınmış ve kayıtlara "Padişahımızın raiyet sipahi almaya asla rızayı şerifleri olmadığı için," kaydı düşülmüştür (Barkan, 1980, 783). Bu kuralların nedenini en iyi şekilde Lütfi Paşa,

farkına varmadan açıklar, "ata ve dededen sipahi olmayanlar sipahi yapıldığı zaman, raiyetlikten kaçıp sipahi olmak lazım gelir. Raiyet kalmeyince irat padişahı killet bulur" (Aktaran, Şanda, 1934, 28).

Reayanın toprağa bağlılığı ve toprakta ekip-biçme zorunluluğu, her türlü özel ve kişisel hürriyetlerin üstünde bir devlet işi olarak düzenlenmiştir ve kayıtlarda yoğun bir şekilde görülmektedir (Aksoy, 1969, 33).

Buraya kadar klasik dönem Osmanlı yapısının daha önce de vurguladığımız yapısal unsurlar açısından kaba bir dökümünü yaptık. Buradan çıkaracağımız çok temel bir sonuç, köylülük açısından reaya diye adlandırılan ve küçük toprağı üzerinde üretimini yapan kesimin, toplumun temel üretken kesimi olmasıdır. Bu kesim, üretken çabasının sonucunda elde ettiği ürünü toprak sahiplerine belli oranlarda aktarma zorunluğu içindedir. Bu zorunluluk ise, farklı kural ve kanunlarla belirlenmiştir. İkinci bölümde, toplumsal yapıyı oluşturan unsurların değişimi ile birlikte aldığı yeni biçimi vermeye çalışacağız.

2. XVI. ve XVIII. Yüzyıllar Arası Osmanlı Toplumunda Görülen Değişimler ve Bu Değişim Sürecinin Reayaya Yansıması

Bir önceki bölümde, kuruluşundan 16. yüzyıla kadar geçen süre içinde Osmanlı toplumunun temel üretici kesiminin olan reayanın, gerek doğa ile ve gerekse diğer insanlar ve gruplarla ilişkisini temel hatlarıyla vermeye çalıştık.* Bu bölümde ise, yine dönemle ilgili ikincil kaynaklardan, toplumda meydana gelen değişmelerin köyleri ve dolaysıyla reayayı nasıl etkilediğini vermeye çalışacağız.

16. yüzyılın ilk başlarında toplumda yaşanan ilişkiler üstüne yazan ve padişaha öğütler veren Koçi Bey, toplumda değişen bir şeyler olduğunu risalelerinde vurgulamıştır. Koçi Bey'e göre Osmanlı toplumunda "992 (m. 1584) tarihine gelinceye kadar köyler ve tarlalar kılınç ehli elinde ve ocakzedeler de olup yabancı ve kötü asıllı kişiler girmemişti." Fakat bu durumun zamanla kar amacı güden ve işinin ehli olmayanlara -zeamet ve tımar isteyenler birgünde yüz bin akçelik tımara sahip oldular. Boşalan tımar ve zeametler de eski kanunlara aykırı olarak İstanbul tarafından verilmeye- başlanmıştır (Koçibey, 1985, 57-58). Böylece sistemin bozulduğu belirtilmektedir. Koçi beyin deyimi ile "tımar ve zeamet ileri gelenlerin yemliği" olmuştur. Aynı zaman diliminde yaşayan diğer biri Katip Çelebi ise, devlet adamlarını uyarmak için ele aldığı, "Düztur'ul

---

* Kuşkusuz bu dönemlendirme çabası, çalışmanın kapsamı ile sınırlandırılmıştır. Zira bu dönemde farklı seviyelerde değişiklikler yapılmıştır. Fatih zamanında çıkartılan bir fermanla reayanın durumunu düzeltme çabaları görülmektedir (Bu konu için bak, Weerner, 1988b, 142-143), Kılıçbay (1985, 368).

amel li-islah'il halel" adlı (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) çalışmasında öncelikle Osmanlı toplumunun temel unsurlarının ulema, asker, tüccar ve reaya olduğunu gösterdikten sonra, sistemin temelinin bu dört unsurun uyumlu birleşmesi olduğunu vurgular. Çelebi, bu uyumun, büyük ölçüde bozulduğunu ve bozulmanın en çok reayanın durumunda olumsuzluklar yarattığını belirtir (Çelebi, 1982, 24-25). Kuşkusuz bu dönemlendirme çabası, çalışmanın kapsamı ile sınırlandırılmıştır. Zira bu dönemde farklı seviyelerde değişiklikler yapılmıştır.

Yazar özellikle 12 yıl boyunca Osmanlı ülkesinde dolaştığını ve gördüklerini reaya açısından tam bir yıkım, köylüler açısından tam bir harap oluş olduğunu açıklar. Tüm bu olumsuzluklara neden olarak (Koçibey gibi) makamların yüksek değerlere satılmasını göstermiştir. Bu yüksek mevkiyi alanların kar yapmak amacıyla, evvela ödedikleri parayı geri almak için reaya fukarasının vergileri iki katına çıkartılmış ve bu durum karşısında reaya bunalıma girmiştir (Çelebi, 1982, 25).

Dönemi yaşayanların vurguladığı ve dahası yöneticilerin uyardıkları değişimlerin nedenleri hakkında birçok çalışma yapılmış, ancak bu konuda araştırma yapanlar arasında belli bir anlaşma sağlanamamıştır. Kuşkusuz, bu konuda Faruki'nin de vurguladığı gibi, yeterli belgeler ve verilerin olmaması konuyu olumsuz bir şekle sokmaktadır. Yine de biz yapılan çalışmalardan örnekler vererek, ampirik bir çaba ile olguları sunmaya çalışacağız.

Bu dönemle ilgili temel kabul gören ilk vurgu, "16. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlılara karşı koymakta olan toplumlar Avrupa'daki kapitalistleşme ve teknolojik gelişmenin ürünü olan güçlerle donanırken, Osmanlı askeri örgüt ve yöntemleri kendi sınırlarına dayanmasıdır" (Tezel, 1987, 50). Osmanlı Devleti'nin gelişmenin sınırlarına dayanması, askeri örgütün hantallaşmasına ve daha çok savunma amacına yönelik çabalara girmesine neden

olmuştur. Bu nedenle asker sayısı sürekli olarak artmıştır (1400-1550 döneminde, 11.000 ile 14.000 askerden oluşan yeniçeri Ordusu, 1595'te 26.000, 1598'de ise 35.000 olmuştur).

Askeri harcamaların artmasının yanısıra, değişimin bir diğer belirleyicisi ise, para sisteminde meydana gelen değişmedir. Akdağ'a göre para sisteminde meydana gelen değişme ve sarsıntı, toplumsal yapının iç dinamiklerinde meydana gelen farklılaşmanın en önemli yanıdır (Akdağ, 1979b, 395-425), (Salihoğlu, 1978, 1-38), (Berkes, 1975, 96-108). Paranın değerinin düşmesi (tağşiş) bir dönüm noktası olarak 1584 tarihinde gerçekleşir. "Fatih döneminde 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 330-400 arasında iken" (Akdağ, 1979, 431 ve daha geniş bilgi için Güçer, 1964, 36-38). 1584'te 100 dirhem gümüşten kesilen akçe miktarı 800'e çıkartılmış ve bir başka deyişle bir akçenin içindeki gümüş miktarı yarı yarıya azaltılmıştır (Pamuk, 1988, 118). Bu durum ise, devletin bir taraftan memurlar ve orduya karşı görev ödemelerinin maddi değerinin düşmesine neden olurken, diğer yönden bu sınıftan hizmet yükümlülükleri olanların kendi resmi görevlerinin dışında ve özel bir kazanç sağlama amacı ile, (Akdağ'ın bir deyimiyle) "Servet ve saman yığma" hırsı ile hareket etmesine neden olmuştur. Bu iki olumsuz süreç ise, devletin geleneksel yeniden dağıtım işlevini bozma sürecini başlatmış ve yeni önlemler alınmasına neden olmuştur (Wallerstein, Decdeli Kasaba, 1984, 44) / (Braudel, 1989, 363-365).

Osmanlı toplumunda 16. yüzyılda değişime uğrayan diğer bir yön ise, nüfusta meydana gelen yüksek artış oranıdır. Dönemin teknolojik sınırlamalarına karşılık nüfus %50'den fazla artmıştır. Nüfus artışı daha sonra (1590-1610) hem kırda, hem de kentte düşüşler göstermiştir (Tekeli, 1982, 14 ve Tezel, 1987, 52-53).

Akdağ, Osmanlı Toplumu'nda görülen değişimi, yukarıda vurguladığımız nüfus baskısı yönünden açıklama çabası içindedir.

Akdağ'a göre özellikle nüfus artışı ile birlikte, köyde gençler arasında bir huzursuzluk ve mobilite başlamıştır. Bu hareketlilik, genç insanların köy dışına yönelmeleri ile ulema adayı veya paralı asker olma çabası içine sokmuştur. Toplumda özellikle devletin bu yeni talebi karşılayamaması, birçok huzursuzluğun temelini oluşturmuştur (Akdağ 1979, 1979b, 1975).

Bu dönemle ilgili diğer bir vurgulama ise, İnalcık'ın, Fatih sonrası askeri ve siyasal ayrıcalıkları ele geçiren kulların karşılığında Türk reayasının sultanın çevresinde ayrıcalık elde etme amacına yönelik bir hareketlilik ve hoşnutsuzluğun önemli bir etken olduğuna dair vurgulamasıdır. (İnalcık, Military and Fiscal Transformation'dan aktaran Faruki, 1987, 112).

16. yüzyılda diğer vurgulanması gereken bir olgu ise (özellikle 1599-1600'lü yıllarda) yoğun askeri, suhte ayaklanması ile birlikte köylülerin gerek merkezi siyasal gücün uzantıları, gerekse Celali grupları tarafınca baskıyla karşılaşmasıdır. Bu baskı sonunda birçok köy terkedilerek, çok verimsiz ve ulaşımı zor yerlere göç edilmiş ve üretimde düşüşler gözlemlenmiştir (Akdağ, 1975, 1979b, ayrıca daha geniş bilgi için, Yetkin, 1974a, 1974b).

Gözlemlenen diğer önemli bir değişiklik, vergi gelirlerinin iltizama verilmesi ve artı-ürünün üzerinde farklı bir denetim ile birlikte, para sermayesinin ve dolayısıyla ticaret sermayesinin birbirine dönüşebileceği bir sürecin başlaması ve bu süreçle birlikte sosyal ilişkiler ağı içinde tüccar-tefeci denilen (ve daha öncede varolmasına rağmen) bir kesimin önemli bir yer tutmasıdır (Cin, 1985, Tezel, 1987, 58-60 ve Keyder, 1983). "Dönemi Akdeniz dünyası içinde ele alan Braudel, Avrupa'da başlayan buğday ve para bunalımının özellikle Polonya veya Moskof dükalığında görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda da geçici bir mülkiyetten tam bir mülkiyete geçiş" ve büyük çiftliklerin kurulması yönünde bir süreci başlattığını belirtir (Braudel, 1989, 400).

Buraya kadar Osmanlı toplumsal yapısında meydana gelen değişmelerden genel kabul görülenlerini kısaca vurguladık. Şimdi bu değişmenin reaya açısından önemini biraz daha etraflıca vermeye çalışalım.

Artı-Ürün Aktarma Mekanizmasında Meydana Gelen Değişme

Kıray, çalışmalarından birinde, artı-ürün kontrolü ile ilgili olarak, artı-ürünün dağılımının farklılaşan kontrolün özellikle anlamlı ve önemli olduğu vurgular. Çünkü bu direkt olarak toplumsal zenginliğin kontrolü, zenginliğin tahsisi ve gelişme için diğer mali araçlarla bağlantılı "bir değişim süreci gösterir" (Kıray, 1982g, 423, 424). Osmanlı toplumunda bu yönde artı-ürünün kontrolünde değişmeler bu yüzyılda başlamıştır. Koçibey ve Katip Çelebi'nin öğütlerinde de görüldüğü gibi, artık temel artı-ürün kaynakları İstanbul'dan ileri gelenlere verilmeye başlanmıştır.

Yukarıda vurgulanan devletin para sisteminde meydan gelen son bozukluklar ve fiyatlardaki yükselmeler, devletin gelirlerinin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Örneğin, bütçe açıklarını kapatmak için, padişahın iç hazinesi kullanılmış ve 1595'te burada bulunan 22 milyon dukka değerindeki kaynaklar 1620'lere gelindiğinde tamamen tükenmiştir (Tezel, 1987, 56). Bu durumda "yeniden dağıtım" işlevini yerine getirmek amacı içindeki merkezi yapılanma, bizzat toplumun üretici birimi olan tarıma yönelmiş ve ilk etapta sağdığı artığı artırma veya artığı aktaran ara gruplardan daha fazla pay koparma yoluna gitmiş daha sonra çok daha önemli bir değişim ile, artı-ürün aktarma mekanizmasında artı-ürün kontrol mekanizmasında da değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerin sonucu ise, Çelebi'nin deyimi ile "köyler harap" olmuştur.

Değişikliklerden ilki, artı-ürünün temeli olan reaya çiftliklerinin yeniden" arazi tahrirleri"nden geçirilmesidir. Genellikle vi-

layet ve sancağın kanunnamesinde belirtilmiş çiftlik miktarı, reayanın çiftlik miktarından çok az bir kısmına denk düşüyordu. Yeni arazi tahriri ile birlikte raiyet çiftliklerinin dönüm fazlasını "ifraz" ederek fazlalıkla orantılı olarak çift resmini artırma kararları alındı (Akdağ, 1979) (424-423). Akdağ, arazi ifrazlarını sisteme vurulan en büyük darbe olarak yorumlamıştır.

Merkezi yapılanmanın artı-ürünün artırma için kullandığı diğer yol, doğrudan devlet hazinesi ile bağlantılı olan vergileri, yani "tekalif-i divaniye" ve "cizye"yi hükümet göreceli olarak yükseltilmesidir. Erkek reayadan alınan avarız-ı divaniye beş riyal kuruşa çıkartılmış ve bu durumu Koçibey, "Reaya fukarasına zulüm" diye adlandırmıştır. Yine avariz vergilerinin toplatılması, önceleri ancak olağanüstü durumlarda olanaklı iken, şimdi her yıl toplanmaya başlanmıştır.

Avarız vergilerinden biri olan ve deniz seferleri için donanma masraflarına karşılık olarak alınan bedelin gelişimini örnek alan Akdağ, bu verginin Balıkesir için 1521 yılında değeri, 30 akçeden, 1537'de 50 akçeye çıkartılmıştır. Bu artış 1592 yılında, 135 akçeye yükselmiştir, Yüzyıl içindeki artış oranı 20 kat kadardır. Avarıza diğer bir örnek ise, "Ordunun geçeceği yol üzerinde bulunan menzillerden yerlerden toplanıp aktarılan ve sürsat zahiresi adı verilen arpa ve buğday, koyun, keçi, yağ, saman ve odun" olarak toplanan avarızın Koçibey'e göre karşılıksız olmadığını, reayadan alınan bu mallar karşılığında hazineden karşılık verildiğini vurgularken, hazineden verilen bu karşılıkların sahibini bulamadığını belirtir. Yine "sürsat" vergisinin ancak sefere çıkılan zamanlarda alınması gerektiği halde, yeni bir uygulama ile her zaman alınmaya başlandığını vurgular (Koçi bey, 1985.141).

Bu dönemde reaya açısından olumsuz bir diğer uygulama, vergileri toplamaya giden görevlilerin, altını geçerli değerinden iki akçe noksan olarak almasıdır (Bu uygulama kanunname yoluyla

sağlanmıştır).

Artı-ürün oranını artırma çabası içinde reayanın daha özel uygulamalarla karşılaştığını vurgulayan Yetkin, sorunun sipahiler açısından ele alınması durumunda "geniş anlamda vergileme" denilen bir durumla karşılaşacağını vurgular, Bu durumu daha çok, İnalcık'ın saptadığı "adaletnameler" yoluyla anlayabiliriz. Sipahilerin, aynen merkezi yapılanmanın içine düştüğü bunalıma denk gelebilecek bir sıkıntı ve yine merkezin güçsüzlüğü doğrultusunda reaya üzerinde çok daha geniş bir vergi ve emek aktarımı çabasında bulunduğu ve bu çabaya karşı yine merkezi yapılanmanın çıkardığı "adaletnameler" ile bu hareketleri yasakladığını görüyoruz. Örneğin, bu adaletnamelerden birinde sipahiler üç gün köyde kalma hakkını çok daha zamanlara yaydığını ve bu durumun belirlendiğinde "cezalandırılacakları" belirtilmiştir. Yine Hicri 947 tarihli bir adaletnamede, "beylerbeyinin, sancak beylerinin, voyvodaların, tımar ve zeamet sahiplerinin ve öteki mal-mülk sahiplerinin, narh fiyatından düşük olarak; odun, yağ, bal vs. gibi malları zorla köylerden aldıkları" anlaşılmaktadır. Diğer bir adaletnamede ise, "Kudretli olan kimselerin köylülere karılarını zorla boşattırıp, bu kadınları zorla gene başkaları ile evlendirmek gibi" artı-ürünü almanın ötesinde reaya üzerinde baskının arttığı bir dönem başlamıştır.

Reayanın konumunu değiştiren ve bununla beraber miri toprak ilişkisinin tümüyle bozulup dağılmasına neden olan, kuşkusuz "iltizam sistemi"nin başlamış olmasıdır. İltizam sistemi, dönemin en önemli değişimidir. Yukarıda da vurguladığımız gibi, iltizam sistemi Osmanlı toplumunda varolan artı-ürün kontrol sisteminde büyük bir değişiklik yaratmış, toplumsal zenginlik ve bu zenginliğin tahsisinde değişiklikler olmuştur. Sakaoğlu'nun konu ile ilgili yorumu anlamlıdır. "Ötedenberi köylü üzerindeki nüfuzunu koruyan varlıklı taşra eşrafı taze kan görevi yaptı. Köylü açısından tımarlı sipahi gitmiş mültezim gelmişti. Her ikisi de "Osmanlı"ydı. Eski

köy zabıtasının yerini mültezimin koruculari ve katipleri almıştı. Ozan, aynı kıymette gördüğü Sipahi ile mültezimi, Osmanlılık suçlamasıyla sazına ve sözüne sermaye etmişti:

"Şalvarı şaltak Osmanlı
Eyeri kaltak Osmanlı
Eken de yok, biçen de yok,
Yiyende ortak Osmanlı!"
(Sakaoğlu, 1986, 5).

Öncelikle iltizam sisteminin varoluş nedenleri arasında merkezi yapılanmanın artan harcamaları ile birlikte "fiyat devrimi" sonrası sipahilerin sabit kılınan vergilerinin (Örneğin XV. yüzyılın ortalarında, florunun 40 akçe ettiği bir dönemde saptanan olağan vergiler, florin 120 akçeye yükseldiğinde de aynı kaldı) azalmasına neden oldu. Bu durumda sipahiler, merkeze aktarılması gereken miktarı da kendilerine ayırma çabasına girmişlerdir. Zaten ekonomik/mali açıdan olumsuz durumda bulunan merkezi siyasal yapılanma, topraktan elde edilen gelirleri, bizzat hazineye akıtma çabası içine girmiştir (Berkes, 1970, 205) / (Genç, 1975, 231-296). Bu durumda özellikle merkezi yapılanma kendi çevresinde yoğun olarak ilişkiye girdiği grup ve kişilerle yeni bir ilişki içine daha girmiştir; bu yeni ilişki, "toprağın belirli birimlerinin artı-ürünü belirli dönemler itibariyle mültezimlere satılmasıdır" (Erdost, 1984, 149). Berkes'e göre, 1650'de bu ilişki, resmi bir görünüm almıştır (Berkes, 1970, 204). İltizam sistemini veriliş biçimlerine göre gruplara ayırmak mümkündür. Bunlardan ilki, tımarlar boşaldıkça bunları bir tımar beyine verme yerine hazineye alıkoyarak, "mültezim" denen ve bu işe sermaye ile girip kar sağlamak isteyenlere verildi. İkincisi, bir takım tımar ve zeametleri sarayı hümayun ağalarına çıraklık olarak veriliyor ve eyalet sipahilerine ait dirlikleri veziri azam ile diğer devlet erkanı tarafından kendi mensuplarına verildi. Üçüncü olarak, bir tımar veya zeamet zor durumda bulunduğu

zaman vali veya mutasarrıflara bu yerlere kim fazla rüşvet verirse tımarı onlara veriyorlardı (Hüsrev, 1934, 167-169) / (Berkes, 1970, 204-208).

Yeni sistem beraberinde reayanın artı-ürün aktarmada tımar sistemine göre daha ağır koşullar getiriyordu. Sipahinin uzun dönemde kendi çıkarları açısından korunması gerekirken, reayayı yeni durumda bir veya üç yıl için belirli bir para karşılığı alan mültezim, bu süre içinde elinden geldiği kadar reayadan artı-ürün miktarını daha fazla almaya çalışacaktır. Mültezim diğer yönden daha fazla para ele geçirmek zorundadır. Çünkü bu miktarın bir kısmını borç aldığı tefeciye, diğer bir kısmını da peşin olarak devlete ödemek zorundadır (Keyder, 1983c, 134-137). İltizam başlangıçta belli gelirleri içerirken, zamanla "aşar, ağnam" gibi, "gümrük, ihtisap" ve "imdadiye, cihadiye" gibi "teklif'lere de yaygınlaştırılmıştır (Sencer, 1982-305).

İltizam sistemi ile topraktan büyük gelirler elde eden bir kesimin, devlet gelirlerine ortak çıkması ile beraber elde edilen geliri toprağa yönelterek, reayanın konumu değiştirecek köklü bir dinamiği içinde taşıyordu.

İltizam sisteminin diğer önemli bir yanı ise, daha sonra toplumsal yapının temel unsurları olarak anılacak tefeci kesiminin konumunu güçlendirmesidir. Bu güçlendirme, artı-ürün kontrolünün değiştirilmesi ile birlikte toprakların üzerinde elde edilen gelirin, ticari sirkülasyon için gerekli mali kaynak sağlayıcıları olarak, tefeciler ortaya çıkışını sağlıyordu. Ayrıca tefeci artı-ürünün bir kısmını mültezim ve reaya kanalıyla dolaylı olarak elde ediliyordu (Keyder, 1982c, 129-140) / (Erdost, 1984).

Yukarıda açıkladığımız "iltizam sistemi" toplumda genel olarak güç ve zenginlik konumunda değişiklikler yaratırken, diğer yandan da reayanın karşısına "mültezim" denilen yeni insan tipini çıkarmıştır. Mültezimin temel amacı, toplayacağı artı-ürünün mik-

tarını artırmaktı. Merkezi siyasal iktidarı da etkileyen mültezimler, toprakların geliri için ödedikleri parayı en kısa zamanda kâra dönüştürmek için reaya üzerinde varolan kontrol ve artı-ürün aktarma mekanizmasını çok daha katılaşmasına neden olmuştur. Bu değişme ise, özellikle toplumda varolan güç ve zenginlik kaynaklarının yeniden belirlenme sürecini başlatması acısından çok önemlidir. Sosyolojik açıdan bu dönemde en önemli değişme, reaya ile diğer denetleyenler arasındaki ilişkinin boyutunda olmuştur. Reaya mültezimle ilişkiye girmeden önce sipahi ile direk ilişkisini tek kanalla yürütürken mültezimlerin ortaya çıkması ile reaya iki farklı kesime yani sipahi ile mültezime vergisini ödemek zorunda kalmıştır. ilişki açısından diğer önemli bir değişme artı-ürünü aktaran reaya ile mültezim arasındaki ilişkinin öznelleşmesidir. Mültezimlerin varlığında, kırsal kesimde reayanın hukuksal boyutta algılanması da değişmiş; merkezi siyasal iktidarın koruyuculuk ideolojisi artık işlememeye başlamıştır. Tüm bu değişimlerin en önemli göstergesi, kuşkusuz, kırsal yapıda başlayan göç olgusudur. Reaya mültezimden kaçabilmek için yollardan uzak bölgelere doğru yerleşme eğilimi içine girmiştir. Mültezimlerin varlığı beraberinde bir üçüncü ilişki biçimi olan, reaya ile tefeci ilişkisini başlatmıştır. Reaya mültezime olan borcunu ödeyebilmek için tefecilerle borç ilişkisine girmiştir. Sonuç olarak reaya artık iki, üç kanaldan artı-ürünü akıtmaya başlamıştır (Güçer, 1964), (Hüsrev, 1934).

Mülkiyet İlişkilerinde Meydana Gelen Değişme

Barkan'ın deyimi ile, VI. yüzyılda "rejimin esas prensiplerinin dayanağı olan tımar sistemi, bünye ve maliyet itibariyle, büyük bir gevşeme ve dağılma sürecine girmiştir" (Barkan, 1980d, 321-375). Miri arazinin dağılışı ile birlikte toprak mülkiyet sisteminden özel mülkiyet sistemine doğru bir eğilim başlamıştır.

Özel mülkiyete + doğru eğilimde ilk vurgulanması gereken,

toplumda daha önce varolan "vakıflaşma" çabalarının artışıdır (Hüsrev, 1934, 163-165). Akdağ'a göre, vakıflar kamu malının "özel kişilerce kullanılmasını olağan bir kural haline getirilmesine" yaramış ve bu uygulamadan "mürtekize" denilen bir zümre oluşmuş ve bu zümrenin yükünüde reayaların çektiğini belirtilmiştir (Akdağ, 1979b, 322). Bu eğilim, ilk adımda karşısındaki Fatih'in "arazi tahriri" ile yeniden hazineye geçirilmesi zorunluluğunu bulmuşsa da, daha sonra Koçibey Risalesinde açıklandığı gibi "vakıflaştırma" eski düzeyine varmıştır; "... nice yüzyıl fetholunmuş memleketten devlet hazinesine ait birçok ve tarlaları bir yolunu bulup kendisi ve evlatlarına mülk ettirse, sonra diledikleri yeri vakfedip bazıların dahi vakıf adıyla evlatlarına gelir sağlayan mal ve yapı yaparsa, o çeşit nasıl sahip olur ve onun bismillah deye yemek nasız caiz olur" (Koçibey, 1972, 58). Toplumda özel mülkiyete yönelik eğilimin ilkini anlaşılacağı gibi vakıflar oluşturuyor.

Mülkiyet ilişkilerinde asıl değişiklik ise, artı-ürün aktarma mekanizmasında yapılan değişiklikle birlikte toprak üzerinde spekülasyonun hızlanmasıdır. Bu konuda üç farklı değişkenin olduğunu söyleyebiliriz (Cin, 1985, 247) (Cezar, 1986, 32) / (satışlardan elde edilen gelirler için bak, Erdost, 1984, 151).

1) Padişahların miri arazisinden mülk temliklerinde bulunması veya hazinenin para sıkıntısı içinde bulunması sonucu bu yerleri belirli sürelerle satışa çıkarması -gelirini- mülkiyetin özelleşmesinde önemli nedenlerden biridir. Bu süreci "dünya sistemi" kuramı açısından ele alan çalışmalar "toplumda varolan atıl sermayenin, ticaret sermayesinin mültezimler yolu ile toprağa yatırılması yönündeki gelişme, toprağın özel mülkiyete dönüşmesi yönünde atılan en önemli adımlardan biri olmuştur. Özellikle bu gelişme uluslararası kapitalizmin gelişimine paralel olarak artış eğilimi göstermiştir (Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1983, 45).

2) Mültezimlerin ellerindeki toprağın genişlemesine neden

olan/olabilecek diğer bir etken ise, reayanın toprağını terketmesi olgusudur. Bu olgu, aslında kaynaklarda pek fazla bulunmamakla birlikte, Akdağ'ın "Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları)" adlı kitabında iki farklı sürece bağlı olarak ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, gerek vergi oranlarının aşırı biçimde artırılması, "Mültezimlerin baskısı sonucu vergi ve angaryanın artışı", "artı–ürünü aktarmada yoğunluk," ikincisi ise Akdağ'ın "zirai ekonominin büyümesini kemiriyor" diye adlandırdığı "faizcilik"-tir (Akdağ, 1975, 61-69), (Yetkin, 1974, 154-155), (Sencer, 1982, 312-313). Özellikle para darlığının gündemde olduğu ve atıl para sahiplerinin ise paraları ile sürece müdahale etmeleri ile birlikte "ribahular" tefecilerin ortaya çıkması çakışmaktadır. Bu dönemde faizcilik öyle bir yoğunluğa ulaşmıştı ki, tefeciliği önlemek için kanunnameler yoluyla büyük cezalar konulduğunu görüyoruz. Fakat koşullar tefeciliğin pekişmesi ve varlığını güçlendirmesi doğrultusundadır. Tefeciliğin varoluş nedenleri arasında kuşkusuz en önemli olan diğer bir neden ise, faiz oranlarının çok yüksek olmasıdır. Akdağ, 1602'de Tokat civarında reaya ve esnafa yüz kuruşun bir aylığını otuz kuruşa faize verme yoluyla faiz fiyatının yüzde 360 gibi yüksek bir değere çıktığını vurgular (Akdağ, 1979b, 63).

Para sahiplerinin paralarını kullandırmada yararlandıkları bir diğer yol ise "selem" yöntemidir. Bu yöntemle, köylünün paraya ihtiyaç duyduğu dönemlerde (İlkbahar ve harmana kadar) daha ürün tarlada iken ürünün satın alınmasıdır (Akdağ, 1976, 63, 1975, 64-65) / (Sencer, 1982, 312). Borç para almanın diğer bir yöntemi ise; Mardin, Elazığ, Urfa ve Diyarbakır bölgesinde rastlanan "Murabacılık" şeklinde görülüyordu. Parasız kalan ve toprağını işleyemeyen reayanın, borç para alarak, bunun karşılığında "muraba" durumuna düşmesiydi. Muraba durumunda reaya borçlandığı kişiye karşı bütün emlakını rehin bırakarak, alınan ürünü paylaşmak durumundaydı (Akdağ, 1979b, 261-262) / (Erdost, 1984, 137).

Reayanın kendi başına toprakla olan ilişkisini sürdürmediği bir duruma düşmesi ile birlikte, küçük toprak sahibi reayanın mülksüzleşme süreci başlamıştır. Reayanın mülksüzleşme süreci deyimi, aslında yukarıda reayanın mülkiyeti olmadığına dair vurgu ile çelişmekte ise de, gerçekte burada mülkiyet hakkından bahsedilen tasarruf hakkıdır ve buna rağmen bir mülkiyet devir işlemi olursa, bu devir kanunnameler ile hükümsüz kılınmaktadır. Reaya fiili olarak tasarruf hakkını kaybetmektedir. Burada önemli olan nokta ise, bu tasarruf hakkını ancak fiilen ele geçirenlerin köyden birileri olmasıdır. Köy içinde birilerinin, yine köy içinde zor durumda olan birilerine faiz ile para vermesi homojen olarak gördüğümüz köyün farklılaştığını gösterir. Köy içinde servet farklılaşması mantıki olarak reayanın bağımlılık ilişkisinde de azalma veya artma yolunda bir etkide bulunur.

Osmanlı toplumunda kırsal yapının farklılaşması yönünde değişimin önemli bir diğer göstergesi, Kanuninin son zamanlarında "çift bozan reayalının artması ile birlikte hararetli bir alım satımın doğması, beraberinde "tapu resimlerini" yükseltmiş ve buna bağlı olarak da reaya tapu resimlerini ödeyemez olmuştur. Kanuni durumun farkına vararak tapu resimlerinde artırma ile tayin usulunu kaldırarak onun yerine üç yüz dönümlük "ala" yerden 300 akçe, evsat yerden 200, edna yerden 160 akçe tapu resmi alınmasını kabul etti. Toprakların değerindeki artış ve buna bağlı olarak topraksız ailelerin çoğalmasına dair çeşitli örnekler veren Akdağ, Örneğin birinde "1572'de Rum vilayetinde Sivas'ta arazi tahririnde bulunan Ömer beye gönderilen bir ferman bu muharririn hükümet merkezine yolladığı" kazaya defterinden, bu hususta, bize bilgi vermekte "vilayet-i rumda arazi gayet kıymetli olup bazı kimselere malikiyni verup cuz-i yeri kulli baha ile alıp mahsulünden dahi bahası çıkmadan nicesi fert olup bazılarının evlad-ı zühürü olmayıp karındaşı veya kızları kalup kanun üzere tapu ile yerlerine talip olduklarında

her Kariye de tapu cuzi nesne yazılmış iken sahibi arz olanlar müteveffanın kızlarından ve karındaşlardan resm-i tapu diye hayli akçe talep edip mezburlar veremediklerinden hem yerleri ve hem sabık o yer için verdikleri akçeleri ellerinden gidip tarikle nice fukaranın yerleri illerinden gidip cilay-i vatan etmişlerdir ve parakende olmuşlardır." Devamla Sivas'ta topraksız ailelerin de fazla olduğu belirtilmiştir. Toprağın değerinin artması ile topraksızlaşma olgusunun ilk defa bu dönemlerde gözlemlenmesi Akdağ'ın deyimi ile "rayiet denen insanların teşkil ettiği köy sosyetesini hayli derecede bozan" çiftlikleşme sürecini de beraberinde getirmiştir. Ayrıca çiftlik sahibi çoğu resmi hüviyetli bu yeni müstahsil zümre, faaliyetinde hayvancılığı tercih ettiği için zirai ekonomi esaslı bir değişme kaydetmiştir (Akdağ, 1975, 66-68). "Çiftlikleşmenin boyutu ise birden fazla reaya işletmesinin bir araya getirilmesiyle 1500 ya da 1000 dönüme, hatta bazen 10000 dönüme kadar ulaşan büyük çiftlikler oluşmaya başladı" (Pamuk, 1984, 168).

Mülkiyet biçimi olarak çiftliklerin oluşmasının diğer önemli bir boyutu ise uluslararası buğday ihtiyacının artması ile birlikte "çiftlikler batılı alıcılara buğday satmaya tahsis edilmişlerdir ve satış hakkı 'halka' yasaklanmıştır. Braudel bu dönemde Batı Avrupa'ya buğday satan üreticilerinin yoğunluğundan bahsederken, (Braudel, 1990, 400). R. Mantran, İstanbul' da binlerce mavna sahibinin artık uluslararası buğday ihtiyacını karşılama yönünde kaçakçılığa başladığını" belirtir (Mantran, 1986).

3) Toprağın spekülasyon sürecine girmesinde en önemli olgulardan biri de, sipahilerin değişen koşullar karşısındaki konumlarıdır. Özellikle artı-ürünü merkeze aktarma çabası, artan enflasyon karşısında vergilerin sabit kalması, sipahilerin gerek çevreden, gerekse reayaya ait arazisinden mülkiyetine geçirme ve vergi angaryanın artırmasına neden olmuştur. Bu yönde sipahilerin baskısı ve dolaylı yollardan etkilenmesi sonucu "büyük kaçgun" denen ve

reayayı yerinden yurdundan eden olay gerçekleşmiştir. Sipahilerin bu dönemde merkezi yapılanma karşısında politik, ekonomik bir güç kazanma çabası beraberinde padişah hasları da dahil köylere saldırıp salma topladıkları, tımarları zaptetmeye başladıkları belgeleriyle saptanmıştır. Bu olaylar karşısında toprağından, ürününden olan reaya, ümeranın çoğunu (dönemin en önemli olayı olan Celali isyanlarına atfen) "Celali" sayıyordu. Tımar sahipleri hızlanan bu süreçle birlikte, birçoğu arazinin sahibi durumuna gelmiş ve topraktaki köylüyü ise, bir kiracı ve yarıcı gibi çalıştırmaya başlamıştır. Tımar sahiplerinin elde ettiği mülkiyet hakları Gülhane hattı ile resmen kazanılmış bir hak sayıldı. Ayrıca bir de maaş bağlanarak tımar sisteminin sonunu getirdi. XVI. yüzyıldan itibaren özet olarak toprakta yoğun bir spekülasyonla birlikte gerek atıl olan servetin sirkülasyona girmesi, gerekse artı-ürünün artırılması ve biçim değiştirmesi bizzat köyde mülkiyet ilişkilerinde varolan tımar sahiplerinin, toprak üzerindeki denetim haklarını mülkiyet hakkına dönüştürülmesi, diğer yönden tümüyle yeni sayılabilecek, reayanın farklı mekanizmalarla mülksüzleştirme sürecinin başlaması ve çiftliklerin oluşması, değişimin en önemli göstergeleridir.

Toplumsal Değişmenin, Küçük Köylünün Aldığı Yeni Tavırlarda Belirlenmesi

Toplumsal değişme, küçük köylünün bu dönemde geliştirdiği yeni tavırlarda da görülebilinir. Yukarıda da vurguladığımız gibi toplumsal yapıda meydana gelen değişiklikler ilk olarak vergi toplama mekanizmasında değişiklik yaratırken, ikinci olarak vergi miktarının artmasına neden olmuştur. Öyle ki, bu dönemde "vergi ve harçlar tutarının, o bölgedeki tahıl üretiminin %82.7'sine ulaştığı" hesaplanmıştır (Yerasimos, 1980, 236). Bu durumu Koçi Bey Risalelerinde "köylü soyulmaktadır" diye dile getiriyor. Şanda ise, saray çevresinin artan harcamaların kaynağının alınan bu vergiler oldu-

ğunu belirtir (Şanda, 1934, 47-48). Örneğin Lütfü Paşa'nın konağı 2000 kişiyi barındırmakta ve bunlara lüks olanaklar sağlamakta. Bu lüks yaşamın ve fazla tüketimin eleştirilmesi karşısında, padişahın savunusu ilginçtir. "Biz saltanatın namusuna düşeni yapıyoruz" (Peçevi, 1982, 268). Harcamaların artışının diğer bir göstergesi, ülkedeki doğunun lüks kumaşlarının yanısıra "Frenk kumaşları" -frengi kadife, frengi kemha, frengi çuha- bol bol alıcı buluyordu. Akdağ, bu gibi mallara yılda milyonlarca ödendiğini belirtir (Akdağ, 1975). Harcamaların artışı ile bütçenin açık vermesi olayın birinci yönünü oluştururken, vergi oranlarının artışı diğer bir yönüdür. Bu açık, yukarıda da gösterdiğimiz gibi Osmanlı toplumunun ideolojik bütünleyicisi olan toprağın sirkülasyona girme sürecini başlatmış, toprağın sirkülasyona girmesi ise küçük köylünün yeni ve farklı ilişkilerle tanışmasına neden olmuştur. Başlayan yeni ilişki ağı ise, daha sonra, görece daha belirleyici olan değişimin ileri uçlarını oluşturuyor. Örneğin bu dönemde, mültezim ile tohum ve hayvan gibi ziraat araçlarını karşılama için girdiği ilişki sonucunda, reaya bir yandan borçlarını ödemek zorunda kalırken, diğer yandan vergisini ödemek zorunda kalmıştır. Küçük köylü, bu ilişkinin getirdiği zorluk karşısında, borç bulmak amacı ile tefecilere yönelmiştir. Daha öncede verdiğimiz gibi, bu ilişki "selem", "bil-vefa" gibi mekanizmalarla gerçekleşiyordu.

Küçük köylü bu ilişkilerle birlikte, farklı bir tavır ve ilişkiye daha giriyor. Bu ilişki Ortaylı'nın deyimi ile "denize düşen yılana sarılır" hesabı ile, büyük arazilere sahip köklü ailelerin himayesine girmeleridir. Bu güçlü aileler Osmanlı toplumunun varoluş süreci ile birlikte güçlerini kuran koruyan ailelerdir. Ve örneğin İzmir'de Karaosmanoğulları, Trabzon'da Tuzcuoğulları, Arnavutluk'ta Tepedelenliler, Orta Anadolu'da ve Rumeli'de de bu tip aileler vardır.

Küçük köylünün değişim süreci içinde aldığı diğer bir tavır ise, yaşam felsefesi olarak, panteist ve pesimist tutumlara girmesi-

dir. Bu yönde birçok tarikat ve tekkeler kurulmuştur. Diğer yandan alevi ve sünni köylü çatışmaları gündeme gelmiş, köylüler içe kapanma sürecine girmiştir (Ortaylı, 1979, 122). Gerçekten de fatalist değer yargıları, günlük yaşama girdiği gibi edebiyatta da bir söylem olarak kendini göstermiştir. Toplumda en fazla artı-ürün aktaran kesim olan reayayı bir yana bırakalım, şairlerde de bu eğilim görülür.*

Küçük köylünün bu dönem içinde, değişimin varlığına gösterdiği bir diğer tepki, bir idari birim olarak vergisi ağır olan idari bölünmelerden daha azına geçme yönündeki istek ve eğilimleridir. Örneğin, "Yenice adlı köy, Beyşehir Sancağına bağlı Gücükebir kazasına bağlı olup, fakat kendilerine daha fazla vergi yüklendiğini ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine, Konya'nın Sudirhemi nahiyesine bağlanmışlardır. Yine örneğin, Ilıca kasabası vergiden kurtulmak için Manisa kazasına bağlanmıştır. Bu örnekleri daha fazla uzatmadan küçük köylünün artı-ürün aktarma mekanizmasının" yükünden kurtulmak için bir takım eğilimleri başlatması açısından önemlidir.**

Değişimin sonucu küçük köylülüğün başvurduğu bir diğer yol, göçtür. Dönemin İstanbul'unu ele alan Ahmet Refik, "Rumeli ve Anadolu'dan bazı reaya yerleri ve çiftliklerini koyup birer tarik ile mahrus İstanbul'a gelip, kimi İstanbul'da, kimi Hazreti Eyup ve Kasımpaşa'da derya kenarları mesken idinüp yerleri hala kabul

---

* Bu konuda ilginç bir örnek sunalım. Nabi bu dönemde, kaderciliği şiirlerinde işlemiştir. Bu dönemi ele alan ve bu açıdan soruna zengin bir kaynakça oluşturan Ülgener'den aktaracak olursak, Nabi oğluna şöyle öğüt verir:
"Takey bu nûs bûs-ı dâmen ve dest ey haris-i cihan,
Takdir müsadeniz maslahat mı olur?.."
Yani insanoğlunun çizilen kaderin dışına çıkıp, kendi başına bir şeyler yapması insanı türlü olumsuzluklara götürür, der. Bu konuda daha geniş bilgi için bak. Ülgener, (1979).

** Bu konuda, görebildiğim kadarıyla Özkaya'da birçok örnek olmasına rağmen, diğer çalışmalarda bu örneklere rastlanmamaktadır. Örnekler için bak. Özkaya, (1985).

eğer mali miriye ol ecilden zarar müterrettip olduğundan maada mahrusei mezburenin kadimi sakinlerin maişetleri babında muzzakaya" sebep olduğunu açıklar (Ahmet Refik'ten aktaran, Yetkin, 1974a, 255). Özellikle Celali İsyanları'nın varlığında göçler çok artmıştır. Çelebi, bunu "Celalilerin zuhuru ile reayaya za'f gelüp davarlarını ve terki şehre firar ettiler. Bugün İstanbul etrafı bile doldu," diye getirmiştir (Çelebi, 1982). Ahmet Refik ve Çelebi'nin vurguladıkları göç olgusu ya da "çift bozan reaya" bu yüzyılda artış göstermiştir. Göç olgusunun somut görünümü "levandet" ile "suhte"dir. Gerçekten de göç eden reayanın temel amacı, yalnız bey kapısında asker (sekban) ya da medrese öğrencisi (suhte) olma yollarını denemektir (Sencer, 1982-314), (Avcıoğlu, 1986a, 30). Tüm bu vurgulara rağmen göç olgusu için Akdağ ve Faruki'nin belirttikleri gibi yeterli kaynak bulunamamıştır. Bu yönde sürekli olarak gösterilen Ankara secere kayıtlarındaki bilgilerdir. Bu bilgilerde örneğin, Ankara'nın Bacı kazasında 38 köyden 33'ünün yaşayanları köylerini terketmişlerdir. Bu dönemde hükümet reayanın üçte ikisinin göçmüş olduğuna dair bir sonuca varmıştır (Akdağ, 1975, 447). Göç edenler, köylerin mekansal yapısı üzerinde önemli değişiklikler yaratmış, köylüler göç ettikleri bölgelerin ulaşımdan uzak olmasına özen göstermişler, kimsenin kendilerine ulaşamayacağı yerleri seçmişlerdir.

Reayanın çift bozma yasağına karşı, çift ve çubuklarını bırakıp kaçması, kaçışın nicelik olarak boyutu hakkında karar verebileceğimiz diğer bir uygulama, İmparatorluğun varoluş koşullarının tehlikeye düştüğünü görerek, Divan-ı Hümayun kararlarında bu yönde önlemler alınmasıdır.

Lütfi Güçer, çalışmasında bu yöndeki çabaları üç başlık altında toplamıştır. Bunları sıralayacak olursak;

a) Memalik-i teadisinden on yıllardan beri yerlerinden kalkıp ahar yerler varıp salim olan reaya taifesi kademi yerlere gönderip

iskan ettirilmesi ferman olmuştur.

b) Köylüler zor koşullar altında zor yolu ile veya borç nedeni ile ucuz fiyatla sattıkları emlakın 'fahiş ikrah yapıldığı' kabul edilerek satış işlemleri fesh ve kendilerine iade edilecektir. Firar eden reayanın arazisi kayıtlı bulunduğu tımar sahibi tarafından başkasına tapuya verilmiş veya ehl-i berat ve vilayetlerin zengin mütegallibesi tarafından vaki bu gibi tasarruflara nihayet verilecek, topraklar köylülere iade edilecektir.

c) Eski yerlere dönen köylülerin müstahsil vaziyete geçebilmeleri için üç sene süreyle avariz ve tekalif-i şakka'dan muaf kabul ediliyordu (Güçer, 1964, 27).

Bu dönemde reayanın değişim karşısında tepkisi bazen daha aktif bir hal alıyor Aktif tepkilerden birisi ise, farklı bir değişim potansiyelini içinde taşıyan, kaçak ürün satımıdır. Başından, beri İstanbul ve diğer büyük şehirlerin zahire ihtiyacı önemli bir sorun olmuştur. Bu sorun beraberinde merkezi idare kanalıyla reayanın "nezr"e bağlanması ile çözümlenmeye çalışılmıştır. Fakat bu sınırlamalar bu dönemden itibaren önemli ölçülerde işlerliğini kaybetmiştir. Özellikle sahil kesimi üreticileri, ürünlerin yabancılara satamayacaklarına dair yasakları çiğnemişlerdir. Klasik dönemin provizyonist ve fiskalist yönü 'nezr'e bağlanmanın ötesinde limanlara şehir ve kasabalara geçişlerde "amediye, reftiye, müririye, bac, ihtisabiye, kalemiye, ruhsatiye, gibi değişik adlarla, bazı yerlerde yük diğerlerinde değer esası üzerinden" vergiler alınmasına neden olmuştur (Toprak, 1988, 200). Bu vergilerden kaçmanın en etkin yolu, kaçak ticarettir. Mantran, geniş çaplı "İstanbul" çalışmasında "İstanbul için genellikle gündelik 20000 kile buğday gerekliydi. Bu ihtiyacı karşılayan ise, hemen tamamı Rum veya Türk olan Adalı ve Karadenizli denizcilerdi. Bunlar yeni gelişmelerle birlikte, karlarını yükseltmek için kaçak ticarette etkin olmaya başlamışlardır" (Mantran, 1986, 177).

Denizcilerin kaçak ticarete yönelmesinde en büyük etken, büyük şehirdeki toptancıların varlığıydı. Lütfi Güçer, bu dönemde Mantran'ın 'mide kent' olarak adlandırdığı İstanbul'un iaşesinin büyük ölçüde özel kişilerin elinde bulunduğunu devletin ancak iaşenin %10'unu karşıladığını belirtir (Güçer'den aktaran Mantran, 1986, 185). Yukarıda sıraladığımız vergilerin ve dış talebin varlığında bu işle uğraşan toptancı tüccarlar, ürünleri İstanbul'a götürmek yerine başka yerlere kaçırmaya başlamışlardır (Ozkaya, 1985, 318). Önceleri bol ürün veren yıllardı devletin izin verdiği, göz yumduğu kaçak ticaret, sonraları sürekli bir hal almaya başlamış; Avrupalılar İzmir ve Mora ile diğer sahiller kanalıyla tarımsal ürünleri aktarma sürecini hızlandırmışlardır. Bu sürecin hızlanması,devletin yabancılara zahire satılmaması yönünde emr-i şerifler çıkarmasına neden olmuş, bu yasaklamalar da yetersiz kalınca, halktan bazıları İnoz kalesinde hapsedilmiştir. Fakat bu dönemde küçük üreticilerin üzerinde egemenliklerini sürdüren mültezimler, kuvvetli ayanlar bu kararlar uymayarak, gizlice satışlarını sürdürmüşlerdir. Kaçakçılık bir süre sonra İzmir gibi şehirlerde de kıtlığın başlamasına neden oldu. Ülke içinde kaçakçılık açısından yararlar sağlayan kesimler ile, ürünü ele geçirmek isteyen yabancılar arasında birlikte çalışma başlamıştır. Bu süreçte küçük köylünün tutumu üzerine bir çalışmayla karşılaşmadı fakat uzun bir süre 'mide kent' İstanbul'un iaşe ihtiyacının karşılanmasına rağmen, belli bir zaman diliminde, çok çeşitli illerde iaşe güçlüğü ve kıtlığının başlaması bize reayanın da, bu süreç içinde kaçakçılara ürün temin ettiği varsayımında bulunmamıza neden olmaktadır.

Bu dönemde gösterdiğimiz gibi reayanın çok farklı tepkileri, bir önceki bölümde aktardığımız değişim süreci sonucunda gerçekleşmiştir. Fakat bu döneme ait değinilmesi gereken bir diğer olgu ise, bölgesel düzeyde ve çeşitli güçlerdeki ayaklanmalardır. Toplumsal değişmeye bağlı olarak toplumda meydana gelen isyan/

ayaklanma üzerine Faruki'nin de belirttiği gibi ne yeterli kaynak vardır, ne de açıklamada ortak bir yan (Faruki, 1987, 116).

İsyanlar ve ayaklanmaların nedenleri hakkında bir görüş birliği yoktur, ancak isyan ve ayaklanmaların bu dönemde artış göstermesi, yukarda vurguladığımız toplumsal değişme ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Özellikle yukarıda vurguladığımız farklı olumsuz değişkenlerin bileşiminde köylülüğün aktif bir tutumla, merkezi siyasal iktadara karşı hareket geliştirmesi akla yakın bir sonuç gibi görünse de, Osmanlı toplumunda bu anlamda (Avrupa ve Çin'de gözlemlenen) bir isyan yoktur. Şanda, bunun nedeni olarak, halkın coğrafi olarak çeşitli bölgelere ayrılmasına ve her bir bölümde farklı bir ilişkinin varolmasına bağlarken (Şanda, 1934), Faruki, genel anlamda bir reaya hareketinin olmayışını "köylülerin içinde bulundukları koşullardan dolayı yerlerinden ayrılarak askeriyeye, kentlere, hatta yarı-göçebe aşiretlerin koruyuculuğuna sığınma"larına bağlamıştır (Faruki, 1987, 116). Faruki "bu tip mekanizmalar olmasaydı, askeri-öğrenci ayaklanmaları yerine genel bir ayaklanmanın Osmanlı toplumunda" görülebileceğini yazmıştır.

Osmanlı toplumunda klasik anlamda köylü isyanları olmamıştır. Fakat yer yer reayaların vergi toplayıcılarına karşı giriştikleri bölgesel düzeyde hareketler olmuştur. Bu tip hareketler bazen de, mezhep çatışması şekline bürünmüştür. Örneğin, Peçevi'nin vurguladığı Kalender hareketi, önce dervişlerin kültürel etkilenmeleri ile birlikte yayılma göstermiş ve kısa bir sürede Kanuni'nin yolladığı 3.000 yeniçeri ve 20.000 bölük halkını Kalender taraftarları yenmiştir. Hareket kısa bir sürede, Türkmen halktan 30.000'i bulan bir sayıya ulaşmıştır. Fakat daha sonra hareketin ileri gelenlerine merkezi siyasal iktidar toprak sözü vererek, hareketin zayıflamasına neden olmuştur (Peçevi, 1982), (Şanda, 1934, 51-55). Akdağ'ın vurguladığı diğer bir parçalı ayaklanma ise, Konya vilayetinde, Turgutelinde Davut denilen bir aşirette başlamıştır. İsyan bayra-

ğı çeken aşiret, "Al-i Osman'ın zulüm ve adaletsizliğe saptıkları, kendisinin ise adaletli bir yönetim için hükümdür olacağını iddia ediyordu" (Akdağ, 1975, 356-357). Bu tip ayaklanmalarda temel vurgunun adaletsizlik, topraksızlık ve vergi oranlarının fazlalığı olmuştur. Bu yönde de örnekler verebiliriz. Şeyh Celal halkı yanına çekme için kullandığı dile bakacak olursak, "yoksul insanların topraksız köylülerin, ağır vergiler altında ezilenlerin hayatını düzeltmek, onlara mutluluk getirmek için" hareketi başlattığını söylemektedir (Yetkin, 1974b, 204). Şeyh Celal, bu tip bir söylemle kısa sürede 20.000 den fazla kişiyi etrafında toplamıştır (Bu hareketle birlikte, bu dönemdeki hareketlerin tümüne birden Celali denilecektir). Yine artan vergilerin varlığı ile ilintili bir hareketi Peçevi Tarihi'nde görebiliriz. Hareketi başlatan olay, direk olarak vergi toplayan kişilerin köylülerden talep ettikleri vergidir. Görevliler bu kişilerin sakal ve bıyığını kesmişlerdir. Zamanın en büyük hakareti kabul edilen bu davranışa karşı, köylüler, Baba Zunun etrafından isyana kalkıştılar, köylüler önce sancaktar konağını basarak, sancak beyi ve kadı ile katibi öldürdüler. Hareket daha da genişleyerek, İstanbul' dan yollanan Karaman Beylerbeyi İskender Paşa'yı da bozguna uğratmış ve devamla birçok tımar sahibinin öldürülmesi şeklinde sürmüştür. Köylüler daha sonra Rumeli Beylerbeyini de öldürmüşler, fakat, Diyarbekir beylerbeyi karşısında yenik düşmüşlerdir (Peçevi, 1985, 67), (Tökin'den aktaran, Yetkin, 1974b).

Kuşkusuz, yukarda verdiğimiz örnekler sadece bu yönde yapılan hareketler içinde seçilmiş tipik olan örneklerdir.*

Bizim amacımız tarih yazımı olmadığı için, kısaca verdiğimiz bu örnekler üzerinde düşünmemiz gerekiyor. Gerçekten de baktığımızda, bu hareketlerde iki farklı öğe bulunduğu görülür. İlki,

---

* Osmanlı toplumunda farklı amaçlı hoşnutsuzluklar için bak, Akdağ, (1975). Ayrıca Yetkin, (1974 a ve 1974b).

köylünün mezhep farklılığı içinde olduğu, ikincisi ise yukarda vurguladığımız artan oranlı vergi artışı ve topraksız kalma tehlikesinin varlığıdır. Bu iki tür etkinin, başlı başına bir değişim olduğunu söylemiyoruz, ancak en azından değişim sonrası köylünün yukarda vurguladığımız yeni tavır almalarından birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Daha da farklı bir şekilde (Faruki'nin belirttiği gibi) bakacak olursak, bu dönemde bizzat köylülerin başlattığı hareketlerin yanı sıra 'levandet' ve 'Suhte' ayaklanmaları da (yani Celali isyanları) kadro olarak köylerden göç eden kişilerden oluşuyor. Akdağ, bu tip ayaklanmaların bir köylü isyanı olmadığını belirtmekle birlikte bunların %95'i levend olması itibari ile köy kökenli olduğunu belirtir. Fakat, gerçekten de bu dönemde sadece köylülerin huzursuzluğundan söz edilemez. Daha önce de gösterdiğimiz gibi, değişme ile birlikte merkezi siyasal iktidar ile tercihleri/çıkarları çelişen bir grup sürekli olarak huzursuzluk çıkarmaktadır. Yine dönemin içe kapanış ve farklı tarikatların hızla artışı düşünülürse, bu tarikatların etkilemesi yönünde de hareketler olmuştur. Özellikle, toplumda temel üretici birim olan reaya sipahi ile olan tek yönlü artı-ürün aktarma değişim sürecinde artarak reayayı birden fazla kesime artı-ürün aktarma zorunda bıraktığında, yani vergilerin gerek nicel gerekse nitel olarak artması, köylülerin varolan, devletin adalet dağıtıcı işlevi yönündeki ideolojilerin işlemediğini anlamasına neden olmuştur. Dikkat edilirse tüm köylü ayaklanma ya da huzursuzlukları hep 'adalet' temelinde gerçekleşmiştir. Örneğin Aydın Halk Ayaklanması olarak nitelenen Kel Mehmed, ihtilali gerçekleştirdiğinde Uluçay'a göre ilk işi "savaş vergilerinden ve tekliflerinden bunalan Aydınlılara bu vergiyi kaldırdığını ilan etti. Daha sonraları, mültezimlerin, voyvodaların ve zabitlerin halktan keyfi olarak topladıkları vergileri azalttı veya tamamen kaldırdı" (Uluçay, 1968, 7). Gerek tarihçilerin eşkiyalık olarak nitelediği, gerekse "merkezi siyasal mitosu" çerçevesinde olguları seçenlerin

pek üzerine gitmediği, köylülerin hareketliliği, toplumsal yapının sınırlılıkları ya da değişimin varlığı yönünde önemli bir göstergedir.* Osmanlı toplumunun farklı olduğu vurgusunda yoğunlaşanlar köylülerin hareketlerinin başında merkez ya da yerel eşrafı, yönetici olduğu için bu hareketlerin niteliğini köylü hareketliliği olarak görmemeleri bir yanılgıdır. B. Moore'un vurguladığı gibi "köylüler kendi başlarına hiçbir zaman devrim yapmayı başaramamışlardır. Köylülere başka sınıflardan önderlik gerekir." Öyle ki "Ortaçağda ve ortaçağın sonlarında görülen köylü ayaklanmaları aristokratlarca ya da kentlilerce yönetilmiş"tir (Moore, 1983, 373). Batı Avrupa toplumlarında olduğu gibi büyük ve genel düzeyde köylü ayaklanması Osmanlı toplumunda olmamasına rağmen ne Avrupa'da ne de Osmanlı toplumunda köylü hoşnutsuzlukları toplumsal değişimi kendi sınıfsal talepleri doğrultusunda değiştirememişlerdir. Fakat bizim vurgulamak istediğimiz, tüm bu huzursuzlukların aynı zemin, yani değişim süreci içinde olduğudur ki, bu da değişimin varlığı için önemli bir göstergedir.

Klasik Osmanlı toplumunu için yukarda vurguladığımız özelliklerin 16. yüzyıldan itibaren derece seviyesinde değiştiğini ve bu değişme eğilimlerinin ele alacağımız, 18 ve 19. yüzyıl içinde belirgin bir hal içine girmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Şimdi 18 ve 19. yüzyılları içinde küçük köylüler açısından değişim boyutunun dışsal etkileri de analize sokarak vermeye çalışalım.

---

* Naima'ya göre Celali ayaklanmalarının nedeni; "etrak-ı bi idrak" ("idraksız Türkler") ile ekrad-ı dallalet nihat (hain tabiatlı Kürtler) idi (Naima, 1968).

3. XVIII-XIX Yüzyıllarda Osmanlı Toplumunda Görülen Değişim ve Bu Değişim Sürecinin Reayaya Yansıması
(İçsel ve dışsal etkiler ışığında)

XVI. yüzyıl sonrası Osmanlı toplumu içsel dinamiklerin görece ağırlığı ile değişim sürecini yaşarken, Batı Avrupa toplumları da yüzyıllar süren bir toplumsal yapıdan sonra, değişim sürecine girmiştir. Batı Avrupa toplumları, değişimi Osmanlı toplumuna göre daha hızlı ve bütünsel yaşıyorlar. Bu iki farklı hızda gelişen toplumsal yapı, 18. yüzyıldan itibaren birbiriyle ilişkiye gireceklerdir.*

Fakat gelişme hızlarının farklı oluşu, ilişkinin eşitsizliğini de beraberinde getirecektir. ilişkinin eşitsizliği Osmanlı toplumsal yapısının içsel dinamikleri üzerinde etkilemede bulunacak ve ele aldığımız küçük köylülük ile ilgili değişkenler (mülkiyet, artı ürün aktarma, denetleme vs.) ile uyumlu/uyumsuz dinamik bir süreci başlatacaktır. Gerçekten de bu dönemi ele alan farklı disiplinlerden çalışmalar, dönemi tanımlarken "yarı-sömürge" (Çavdar, 1970), dünya ekonomisine katılarak "çevreleşme süresi" (Wallerstein, Decdeli, Kasaba, 1983), yada "batılılaşma" (Turhan, 1987) olarak açıklarken, aynı zamanda dışsal etkenin önemini dile getirmektedirler. Biz çalışmamızda Batı-Avrupa'daki değişime iki fonksiyon yükleyeceğiz; Birincisi, Batı-Avrupa'da tarımsal yapıda küçük köylü işletmeleri hakim olduğunu göstererek iki toplumsal yapı-

* Osmanlı toplumunun batı ile ilişkisinin başlangıcı olarak farklı görüşmeler ileri sürülmüştür. Bu konu için bak, Kasaba, 1985, 37-47. Biz bu ilişkiyi 18. yüzyıldan itibaren ele alacağız.

nın değişim sürecini genel olarak karşılaştırma olanağı sağlayacağız, ikincisi; Batı-Avrupa'da başlayan dönüşümün "önce belli bir toplumsal formasyonda veya merkezlerde gelişip ve bu dönüşümü temsil eden birikim rejimi ve düzenleme biçiminin özellikleri farklı zamanlarda ve farklı hızlarda diğer toplumsal formasyonlara eşitsiz olarak" (Arın, 1986, 88) yayıldığını göstereceğiz. Yayılma süreci içinde diğer toplumlarla ilişkiye girmesi ile bu toplumlar üzerinde (Osmanlı toplumu) çatışmalı bir süreci başlattığını göstereceğiz.

Osmanlı toplumsal yapısı ve küçük köylülüğe geçmeden önce Batı-Avrupa'da değişim öncesi tarımsal yapıda küçük köylülük ilişkisinin, Osmanlı toplumundaki tarımsal yapı ile benzer olan yönlerini vurgulayalım.

Batı-Avrupa Toplumları Değişim Öncesi Tarımsal Yapısına Kısa Bir Bakış

Batı-Avrupa toplumlarının değişim öncesini feodalizm ile tanımlama, artık farklı disiplinlerin kabul ettiği bir gerçek haline gelmiştir.*

Feodalizm ise; özünde toprak, toprak sahibi ve üretici köylü arasındaki ilişkiler bütünüdür. Kula bu konuda bu bütünü "tarımın egemen" olduğu, üretici güçlerin ve piyasa için üretimin düşük bir düzeyinin tanımladığı sosyo-ekonomik bir sistemle ilgili olduğunu, temel üretim biriminde bir toprak parçası ile -ekonomik ve hukuki olarak- lord'a bağımlı ve ona çeşitli hizmetler sağlayıp, onun otoritesine bağlı köylülerin küçük topraklarının çevrelediği bütünsel bir sistem olarak tanımlayabiliriz (Kula, 1985, 1-4). Bu toplumsal

* Bu yönden bazı tarihçiler genel bir feodalite tanımına karşı çıkarak "Avrupa için genel bir feodalizm kavramının oluşumunun büyük bir günah olduğunu" vurgularlar (Heaton, 1985a, 86-104). Osmanlı toplumu için de böyle bir yaklaşımdan söz edilmiştir. Örneğin, Kılıçbay Osmanlı toplumunun farklı yanlarını vurgulayarak, "Osmanlı Üretim Tarzı" diye bir kategoriye varmıştır (Kılıçbay, 1985).

yapıda temel eleman topraktır. Polanyi'nin deyimi ile, feodalizmin mihver unsuru topraktır. Toprak, askeri, yasal ve idari-siyasal sistemin temelini oluşturur (Polanyi, 1984, 88). Sosyal konumu ve işlevini yasal ve geleneksel kurallarca belirlenen bir olgu. Batı-Avrupa'da toplumsal yapıda belirleyici olan "toprak", Osmanlı toplumunda da tımar, raiyet çiftlikleri ile askeri yasal ve idari, siyasal sistemin temel olduğunu bir önceki bölümde vermiştik.

Mihver unsur olan toprağın kontrolü, "lordlar" denilen küçük bir grubun elindedir. Bloch, bu grup içindeki ilişkiyi bir astın en yakınındaki şefe bağlanması olarak tanımlar; "dallanıp budaklanan basamak basamak, en küçükleri en büyüklere bağlamaktaydı" (Bloch, 1983, 547). Bu grup içi hiyerarşik ilişki baronlar, lordlar, dükler, prensler ve kral olarak sıralanıyor (Kıray, 1981, 1982 Ders Notları). Kralın topraklar üzerinde "üstün mülkiyet" hakkı vardır. Osmanlı toplumunda da klasik dönemde tüm toprağın özde padişahın olduğu ve padişahın tımar sistemi içinde tımar, zeamet, has sancak beyleri kanalı ile toprak üzerinde denetim sağladığını, bir önceki bölümde vermiştik.

Osmanlı toplumunda sultanın topraklar üzerindeki denetim ilişkisinin 'mutlak belirleyici' olduğu yönündeki görüşün daha çok (Timur'un vurguladığı gibi) toplumsal yapı içinde ideolojik bütünleştirme işlevi açısından önemli olduğunu vurgulamıştık. Bu belirlemenin ötesinde küçük köylünün artı-ürünü aktardığı sipahi ile senyörün kral ve padişah ile ilişkisinin niteliği, kanımca ikinci derecede bir sorun olmaktadır.*

---

* Osmanlı toplumunda içsel, kültürel özelliklere önem veren Batı-Avrupa toplumları ile farklılığını çok daha sistematik bir şekilde vurgulayan Mardin, 1973 yılında bir makalesinde "Osmanlı İmparatorluğu, miras yoluyla geçen bir bürokrasi ve feodal beyler tarafından değil de, merkezden denetlenen bir yapı olduğunu vurgularken (1985) daha sonraki bir çalışmasında, "İmparatorluğun belli noktalarında gerçek anlamıyla feodal yapılar içerdiğini ve aristokratik bir yapının varlığında yekpare izlenimi veren toplumsal yapının;

Toprak sahipleri karşısında 'serf' olarak adlandırılan ve "lordun belirli ekonomik isteklerini yerine getirmesi için, ister bazı hizmetlerin görülmesi biçiminde olsun, isterse zorla" toprakta çalıştırılan kişiler vardı (Sweezy, 1984, 33). Lordlar "köylülerin lord için varolduğuna inanırlardı. Lord ile serf arasında eşitlik hiçbir zaman söz konusu değildi" (Hubarman, 1982, 15). Serf Osmanlı toplumunda reayanın topraktan ayrılmama kuralına benzer bir kuralla toprağa bağlıydı. Serfin kaçması, toprağı terketmesi halinde yüklü cezalar veriliyordu. Serf ya da çocukları senyörün izni olmadan malikane dışında evlenemezlerdi (Hubarman, 1982, 15). Her iki toplumda da serf ve reaya üzerindeki bu denetim, temel üretici kesimi toprağa bağlı tutma esası üzerine kurulmuştur.

Toprak sahibi toprağını üç şekilde işletiyordu. Bunlardan ilki 'latifudium' tipi köle emeği ile yapılan tarımdır. Fakat Heaton'a göre, bu tip işletme pek fazla görülmez. Wallerstein'de "latifunda kölelik tipinin toprak sahibi açısından bu aşamada pek verimli olmadığını vurgular" (Çakmak, Dünya Ekonomisi Yayınlanmamış Ders Notları). Bloch, feodal toplumda kölelik yoktur derken, bunu "Eğer bu toplumda köleciliğin yeri bu kadar küçük olmasaydı, gerçekten feodal olan bağımlılık ilişkisinin toplumun alt kesimlerinde ortaya çıkması mümkün olmazdı," diyerek açıklar (Bloch, 1983, 546). Hobsbawm, bu konuyu daha da açarak, "Serf lordun denetimi altında olmakla beraber, ekonomik bakımdan bağımsız bir üreticidir, köle ise değildir" (Hobsbawm'dan aktaran Berktay, 1983a, 49).

İkinci tip işletme ise, "Toprağın bir kısmı herhalde yarısı kadar

---

a) bazı durumlarda bir tabakanın aşağı yukarı kapalı, babadan oğula geçen bir kast'a dönüşebildiğini, b) yasal olarak tanımlamaya çok yakın bir noktada yer alan ve babadan oğula geçen bazı tabakaların kural-dışı olarak kabul edildiğini, c) Osmanlı İmparatorluğunda 'üst' tabakanın hem somut yasal bir yapı, hem de yasadışı rakip bir yapı anlamını taşıdığını belirtir (Mardin, 1983, 13).

baronun damain'i reserve olarak kalmaktadır. Bu toprakta onun evi, şato veya kalesi bulunmakta, burada kendi ailesi, ev hizmetkarları, memurları, muhtemelen bazı zanaatkarlar ve savaşçılar yaşamaktadır. Reservede geri kalan alan tarım alanı olmaktadır. Toprağın geri kalan kısmını köylülerin elinde tuttuğu görülmektedir. Burayı kullanmanın karşılığı olarak domaini işlemekte, kendi tarlalarından elde ettikleri ürünün bir miktarı verilmekte ve belki bir miktar para ödenmektedir" (Heaton, 1985a, 88). Bunu bir süreç olarak ele alan Georges Duby, "birçok villanın -latifundium- bağrında ... bir yandan hizmetçiler -köleler- kadrosu küçülürken, öte yandan doğrudan işletilen toprak alanı daralıyor ve kiracıların sayısı artıyordu ... Artık kölelerin statüsünde görülmeye başlayan yavaş değişim onların koşullarını kiracılarınkine adım adım yaklaştırmaktaydı. Bu emeğin tarihindeki büyük kilometre taşlarından biri ve hiç kuşkusuz ekonomik gelişmede belirleyici bir etkendi. Bir demesne ile kiracı çiftliklerinin yanyanalığına dayalı yeni bir malikane tipi olarak bu işletme biçimini gösterir" (Duby'den aktaran Berktay, 1983a, 270).

Üçüncü tip işletme şekli ise, toprağı küçük parçalara ayırarak köylülere vermektir. Bu küçük topraklar üzerinde köylüler, küçük köylüler kendi araçları ile toprağı işliyor ve elde ettiği ürün üzerinden bir miktarını ürün-rant ya da para-rant olarak toprak sahibine veriyordu. Heaton, toprak sahipleri açısından bu çözümün daha çekici ve daha yaygın olduğunu vurgular. Toprak sahibi büyük ölçekli tarımdan doğacak olan karışıklıkları küçük köylülükte görülmemesi yönünde bir etkileme ile küçük köylülüğü seçtiğini belirtir (Heaton, 1985a, 1986). Hobsmawn ise, "serflikten lordluğu çıkartıp attığımızda geriye küçük meta üretimi kalır" derken, Dobb "artı-ürünün doğrudan doğruya küçük üretimden sızdırıldığını belirtir" devamla "feodalizmin" feodal sömürü bağları tarafından kuşatılmış bir küçük üretim tarzı olduğu sonucuna varır (Hobsbawm ve Dobb'dan aktaran, Berktay, 1983a, 348-349).

Avrupa'da değişim öncesi yapıda, küçük köylülüğün ağır basması, konumuz açısından önem taşımaktadır. Çünkü ülkemizde genellikle, Osmanlı toplumundaki reayanın serften farklı oluşu kıstası, a) Batı Avrupa'da büyük toprak sahipliğinin egemenliği, b) Senyörün bu topraklarda serfleri köle gibi kullandığı, c) Üretim kararlarını senyörün aldığı gibi, birtakım değişkenler üzerine kurulmuştur. Bu değişkenleri kullanarak yapılan çalışma için temel kabul edilecek bir ele alış, değerli tarihçimiz Ö. Lütfi Barkan'da görülür. Barkan'ın 1937-38 yıllarında "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıflarının Hukuki Statüsü" adlı incelemesi bu yönde yapılan ilk çalışmadır (Barkan, 1980 f). Barkan, 1973 yılında düzenlenen bir seminere sunduğu tebliğde "senyörün özel çiftliği olarak ayrılmış olan topraklardan geri kalan kısımlar, gerekli işletme aracı ile birlikte küçük bir köylü işletmesini (Manse, tenure) teşkil edecek tarzda toprağa yerleştirilmiş kölelere dağıtılmıştır," demekteydi (Barkan, 1975, 5). Batı-Avrupa'daki serflerin Osmanlı toplumunda daha önce gösterdiğimiz köle durumundaki 'ortakçı kullar'a benzediğini belirtir. Ayrıca aynı çalışmasında Osmanlı toplumunda, küçük üreticinin toprağı üzerinde geniş söz sahibi olduğunu söylerken, Batı-Avrupa toplumlarında serflerin hiç bir söz sahibi olmadığını belirtir (Barkan, 1975). Barkan'ın bu yöndeki çalışmasına temel olarak aldığı farklılık kıstasları daha sonra bir çok tarihçi ve toplumbilimciyi etkilemiştir.

Osmanlı toplumunda küçük köylünün Batı-Avrupa'daki köylülükten çok farklı olduğu görüşüne karşı, yukarda gösterdiğimiz gibi temelde, küçük köylü-toprak arasında ilişki ve küçük köylünün toprak sahibi arasındaki ilişkide benzerlikler çok daha fazladır. Her ikisinde de tarımsal yapıda küçük köylülük hakim ve küçük köylülük toprağın sahibine elde ettiği ürünün bir kısmını ürün-rant ve para-rant olarak aktarıyor. Küçük köylüler toplumsal yapı içinde sinmiş bir takım mekanizmalar ile denetlenerek toprak üzerinde

kalmaları sağlanıyor. Bu benzerliklerin yanı sıra, ileride göreceğimiz gibi küçük köylü her iki toplumsal yapıda da basit aletler ile (kara saban ve öküz koşumu) toprağı işliyor. Burada çalışmamızın sınırlarını aşan bu belirlemeler, Osmanlı toplumsal yapısında tarımsal ilişkileri orijinal olarak ele alan çalışmalara daha bir eleştirel bakışı gerekli kılıyor.*/**

Buraya kadar Batı Avrupa toplumlarının değişim öncesi tarımsal yapılarının temelde Osmanlı toplumunun tarımsal yapısı ile benzerliklerini vurgulamaya çalıştık. Bu vurgulama ile birlikte, Osmanlı toplumunda küçük köylülük açısından değişim sürecini verirken, benzer olarak düşündüğümüz Batı Avrupa toplumlarındaki değişimi de çok genel hatlarıyla kabul edilen şekliyle vereceğiz. Bölümün başında belirttiğimiz gibi, değişim sürecini Batı-Avrupa daha hızlı yaşadığı için, değişim süreci aynı zamanda iki farklı toplumsal yapının birbirleri ile ilişkiye girme sürecini de başlatmıştır.

Batı-Avrupa Toplumlarının Diğer Toplumları Etkilemesi

A. Smith 'Ulusların Zenginliği' adlı kitabında "Bir ülkede sermayelerin tümü 'kütlesi' zamanla büyüyüp belli bir dereceye ulaşırsa, o zaman bu sermaye fazlası doğal olarak ulaşım ticaretine kayacaktır," diyor ve devamla "sömürgelerle ticaret, İngiliz sanayinin üretimin yakın pazarlara aşan kısımları için, uzak olmakla beraber, geniş bir pazarın açılması sonucunu vermiştir. Hür ve doğal hali

---

* Bu yönde olgusal tarihçiliğin daha ağır bastığı bakış açısı ile, hukukçu bakış açısının bütünleştiği bir açıklamanın orijinal Osmanlı toplumu açıklamalarına temellik ettiğini bir önceki bölümde tarihçi ile toplumbilimcinin bakış açısında vermiştik. Fakat daha geniş bir bakış için genelde Braudel (1985) ve bizim toplumumuz açısından olayı ele almak için, Berktay (1983a).

** Batı Avrupa ve Osmanlı toplumlarında küçük köylülüğün benzerliği için bak. Boran (1962) ve daha temelde benzerlikler için Kıray, (1982d), sorunu farklı boyutlardan ele alarak karşılaştırma için, Berktay, (1983a) / (1983b) / (1987) ve Oyan, (1987) (1988).

içinde sömürge ticareti, alışılmış pazarlara yollanan ürünün bir kısıtlamaya yol açmaksızın, Büyük Britanya üretici emek miktarının artmasını sağlıyor" (Smith'den aktaran, Denis, 1973-219). Smith'in bu anlayışının doğmasına neden olan E. L. Jones ve S. J. Wolf'un vurguladığı "16. yüzyılın ayırdedici yönü tarihte ilk kez tarımsal verimlilikte bir genişlemenin büyük boyutlara ulaşması" olduğu söylenebilir (Aktaran, Çakmak, Dünya Ekonomisi Ders Notları). Tarımsal verimin büyük ölçüde artışı özet olarak tarımsal yapıdan aktarılan artı-ürün oranının belirlediği kır ve kent nüfusu üzerinde etkide bulunarak, kır ile kent arası oranın ikincisi yönünde bozulmasına neden olurken, aynı zamanda artan kent nüfusu için zamanla zorunlu gıda maddeleri ihtiyacı yetersiz kalmıştır. Bu değişiklikler sürece bağlı olarak değişimi yaşayan Batı Avrupa toplumlarını diğer toplumlarla ilişki kurmaya yöneltmiştir. Örneğin, 1800'lü yıllarda İngiltere tükettiği et miktarının 3/4 hatta 4/5'ini Almanya buğdayının %24-30'unu dışarıdan almaktadır (Buharin, 1970, 27). Zamanla makinalaşmanın artışı ile birlikte yoğunlaştırılmış malların (sanayi malları) artan üretimi bu mallar için ara mal bulma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu ihtiyaçlar sonucu "ABD'nin güney eyaletlerinde üretilen ham pamuk, Avusturya'da üretilen yün, Şili'de üretilen nitratlar ve bakır, Peru'da üretilen guano, Portekiz'de üretilen şarap" Batı-Avrupa'ya akmıştır (Hobsbawmn, 1987, 107). Daha somut bir örnek, bu yüzyıllarda "Mısır bir uçtan bir uca Lancaster'deki fabrikalara pamuk yetiştiren büyük bir plantasyona dönüşmüştür" (Başkaya, 1986, 51).

Batı Avrupa'da başlayan ve Polanyi'nin 'büyük dönüşüm' olarak adlandırdığı değişim özet olarak bir kez ayakları üzerinde doğrulduğunda ayakta durabilmesi için yukarda belirttiğimiz ihtiyaçları doğrultusunda diğer toplamlarla ilişkiye girmiştir (Marx, 1975).

Batı Avrupa'da başlayan bu değişme diğer toplumlarla ilişkiye girdiğinde bu toplumların tarımsal yapılarını hangi yönde etkile-

miştir? Bu soru uzun süredir, toplumbilimlerin farklı disiplinlerinin gündemindedir. Farklı açılardan sorunu ele alan araştırmacıların bu yöndeki çabalarını, bu çalışma içinde vermek mümkün değildir. Biz buradan konunun daha anlaşılabilir olması açısından, tarihsel süreç içinde, bu yönde ele alışları temel savları ile birlikte vereceğiz.

Azgelişmiş olarak adlandırılan (bir ölçüde de belli bir değer yargısı içeren) toplumların, toplumbilimcilerin ilgi alanına girişi daha çok 1950'li yıllarda "gelişme sosyolojisi" ile başlamıştır (Keyder, 1981). Gelişme sosyolojisinin temel argümanları, toplumsal değişmeyi aşamalar halinde ele alan sosyoloji teorilerinden alınmıştır.*

Gelişme sosyolojisinde, geleneksel/modern, doğu/batı, sanayileşmiş/sanayileşmemiş gibi ikili ayrımlar kullanılır ve toplumsal yapı birinden diğerine giden bir süreç olarak ele alınır. Modernliğin neleri içerdiği ise, bu noktada modern kabul edilen Batı Avrupa toplumlarının özelliklerinden çıkartılır. Gelişme sosyolojisi köylülük analizlerinde "genel betimleyici" bir köylülük ile "farklı tarihsel ve farklı toplumlar içerisinde yer almış" çeşitli kırsal üretici tipleri arasında bir ayrım yapmaksızın, hepsini aynı kategori içinde işlenebilecek bir olgu olarak ele alınıyor (Frank, 1979) / (Aydın, 1986a, 129)**

Modernleşme okulunun yanı sıra "ikili yapı kuramları" az gelişmiş denen toplumların iki farklı sektörden meydana geldiğini vurgularlar. Buna göre tarım, Batı, Avrupa ile ilişki içinde pek fazla etkilenmeyen ve geleneksel geçimlik üretimin yapıldığı yer olarak kalırken, ilişkiden en çok etkilenen kentsel alan oluyor. Geleneksel

---

* Bu teoriler hakkında çalışmamızın başında (kavramsal bölümde, toplumsal değişme başlığı altında) özet olarak bilgi verilmiştir.

** Gelişmeci okulun daha geniş olarak açıklanması için bak, Turner, (1984) Ayrıca teorik temellerinin eleştirisi için bak, Akşit, (1985, 224-237), değişik bakış açıları için, Keyder, (1981), Aydın, (1986a, 126, 129), Ersoy, (1984, 1 - 6) / (1985).

kesimin, "akılcı" düşünceye engel olan birtakım özellikleri içinde taşıdığını (kişi ve aile ilişkileri, geleneksel kurumlar, doğuştan kazanılmış toplumsal durumlar vs.) bu nedenle ilişki sürecinden çok az etkilendiği belirtilir (Ersoy, 1984-2).

Genel kabul gören bu yaklaşımların varlığında Baran, "Büyümenin Ekonomi Politiği" adlı çalışmasında Batı-Avrupa toplumlarının diğer toplumlarla ilişkiye girmesinin, bu toplumların bütün mekanizmasında olumsuz etkiler yarattığını vurgulamıştır. En önemlisi, Baran çalışmasında bu ilişkinin sonucunda "tarımsal ekonomilerin yıllanmış düzenlerini parçalayarak ... kendi içsel dinamikleri ile gelişmelerinin" önlendiğini vurgulamasıdır (Baran, 1974, 287-288).

Baran'ın çalışması daha sonra A. G. Frank ve E. Wallerstein'in çalışmaları için temel olmuştur. Her iki araştırıcıya göre, değişmenin Batı Avrupa'da bir defa başladıktan sonra diğer gelişmeyi daha farklı yaşayan toplumların tüm yapılarını kendi mekanizmalarına bağlı kıldığını belirtmişlerdir. Frank bunu "16. yüzyıldan itibaren bütün dünya sathı, ilkin merkantilist ya da merkantil kapitalist, sonraları da sınai ve mali bir tek organik sistem içinde özümleninceye kadar ticari ağ yayılmış, sistemin metropol merkezi Batı Avrupa'da gelişirken ... çevre uyduları diğer kıtalarda az gelişmiştir" (Frank'tan aktaran, Brenner, 1986, 15). Bu tip bir bakış açısı, tarımda küçük köylüden, merkezdeki metropole uzanan bir ilişkinin varolduğu sonucuna varır. Frank, bu yönde "metropoller arasındaki kapitalist halkayı (artığın bir kısmını elde ettikleri) bölgesel merkezlerle, bunlardan yerel merkezlere ve giderek küçük köylülerin veya kiracıların artığına el koyan toprak sahiplerine veya tüccarlara, hatta bazen (köylüler) tarafından sömürülen topraksız emekçilere kadar" yoğun bir eşitsiz ilişkinin kurulduğunu belirtir (Frank'tan aktaran, Gülalp, 1986, 31). Anlaşılacağı gibi Frank'ın analizi Batı-Avrupa ile ilişkiye geçen toplumlardaki küçük köylü-

nün, ilişki süreci içinde yapısal bir dönüşüm geçirdiği yönündedir. Bu yöndeki bir diğer vurgu Wallerstein'den gelmiştir. Wallerstein, farklı bir model geliştirerek, değişimin "en başından beri ulusal devletleri değil, dünya ekonomisini ilgilendiren bir sorun," olduğunu belirtir (Wallerstein, 1983a, 38). Wallerstein, değişimin temelinde "satış sonucu azami kar gerçekleştirmek için bir pazara yönelik üretim" olduğunu ve bunun farklı toplumsal yapılarda etkisinin aynı amaca bağlı olarak, o toplumların temel üretici birimlerini özde dönüştürdüğünü belirtir. Örneğin, 16. yüzyılda dünya ekonomisinde Polonya'daki 'serf' veya Yeni İspanya'daki bir encomiende de çalışan kızılderiliyi daha çok "ödemede" bulunan büyük toprak sahipleri hesabına yabancı pazarlarda satılacak tarımsal ürünler üretmek için (cosh crop production) çalışanlar aynı tanımlama içinde yer alır," bunlar farklı kapitalist çalışma biçimleridir (Wallerstein, 1983a, 85-86).

Frank ve Wallerstein'in tüm dünyayı ve dolayısıyla küçük köylülüğü de içine alan yapısal dönüşüm çözümleri daha sonra Laclau tarafından ele alınarak eleştirilmiştir (Laclau 1985). Laclau'nun temel eleştirisi, bu yaklaşımın dolaşım düzeyindeki değişimi, tüm yapılar için düşündüğü yönünde olmuştur. Biraz daha açıklayacak olursak, Laclau, yapısal dönüşüm için gerekli olan öğeleri 1) üretici kesimin üretim araçlarından ayrılması gerektiğini, 2) artı-ürünün aktarma mekanizmasının değişmesi, 3) üretimin pazar için yapılması, üretim araçlarının meta haline dönüşmesi olarak ele alır. Oysa Frank ve Wallerstein'da yapısal dönüşüm, Brenner'in de vurguladığı gibi ticaret ve işbölümünün değdiği noktalarda gerçekleşir (Brenner, 1986). Laclau, bu yönde Batı-Avrupa'nın etkisi ile karşılaşan toplumların daha anlaşılır olması için üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin farklı biçimleri olan üretim tarzı ile farklı ilişkileri içeren "ekonomik sistem" kavramlarını geliştirmiştir. Bu kavramlaştırma ile toplumda farklı ilişkilerin birlikte olabileceği görüşü gündeme

geliyor. Laclau'nun eleştirisi ile birlikte oluşturduğu kavramsal açıklama daha sonra "eklemlenme teorisinin" temelini oluşturmuştur. Eklemlenme teorisinin uç temsilcilerinden Taylor'a göre "iç ve dış dinamiklerin özgül bileşimleriyle eşitsiz ve kısıtlı olarak gelişen üçüncü dünya toplumsal kuruluşlarının" daha iyi analiz edildiğini belirtir. Bu yaklaşım, toplumsal değişmenin uluslararası dinamikleri ile etkileşim içinde kendi orijinalliklerinin de etkin olduğu bir bakış açısı getirmiştir. Bu bakış açısı ele alacağımız; Osmanlı toplumu içinde çok işlevsel olduğunu sanıyorum, çünkü bu yaklaşımın toplumsal yapının farklı zaman dilimlerinde kendi içsel dinamikleri ile etkileşim içinde olduğu diğer toplumların dinamikleri bütünleşerek farklı bir süreci başlattığı, toplumsal gerçeğe daha uygundur. Taylor bu konuda ilişkiyi "bir toplumsal formasyonun pratiklerini diğer bir toplumsal formasyon tarafından müdahale edilmesi olarak gösterir. Her bir toplumsal formasyon kendi yeniden üretim gereksinimlerini sürdürebilmek için diğerlerininkini dönüştürmeye çalışır" (Taylor, 1984, 45).

Fakat bu etkileşim süreci aynı zamanda Batı Avrupa toplumlarının farklı tarihsel aşamalarında, donandığı farklı araçlar ve amaçlar ile ilişkiye girdiği toplum üzerinde etkide bulunur. Rey, tarih içinde bu ilişki tiplerini üç esas dönem içinde ele almıştır. Buna göre, "birinci evre kapitalizm ile karşılıklı etkileşimin kapitalizm öncesi tarzı güçlendirdiği ve değişim alanında başlayan ilişkiler evresidir. İkinci evre, kapitalizm öncesi tarzı boyunduruğu altına almış olmasına karşın ondan yararlanarak kök salmaya devam etmektedir üçüncü evrede (bu devreye 3. dünyada henüz erişilmemiştir) kapitalizm, kapitalizm öncesi tarzı tümüyle, yani tarımda bile yok etme evresidir" (Rey'den aktaran Ersoy, 1984, 15). Taylor açıklamalarına bağlı olarak bir de kavram geliştirmiştir. 'Sınırlanmış eşitsiz gelişme.' Bu kavram Batı Avrupa toplumları ile etkileşim içine giren toplumların, daha donanımlı bu toplumlara karşı değişime

girse bile kendi iç dinamiklerinin ürünü olan bir takım yapılarda, birtakım sınırlamalar ile bu etkiyi azaltacağı vurgulanmıştır. Taylor bu kavramı Latin Amerika'nın Batı-Avrupa ile ilişkiye girdiği dönem için de kullanır. Batı-Avrupa ile ilişkiye giren Latin Amerika ülkelerinin Batı-Avrupa'dan yoğun olarak etkilenmesine karşılık, tarımsal yapıda bu etkilenmenin boyutları daha azdır. Bunun nedeni ise, yine Taylor'a göre, değişimle birlikte köy içinde farklı grupların çıkarlarını kaybetme korkusu içinde, değişime karşı tavır almalarıdır. Taylor, sorunu daha somut planda ele alarak 'toprak reformu'nun bu şekilde köy içinde farklı grupların toplumsal planda ittifak içine girerek önlediğini belirtir. Bu engellemenin sonucu olarak da "Latin Amerika'nın yarı feodal üretim tarzlarında ücretli emek, hacienda için haraçla yerli tüketim ve aile çiftliği düzeyindeki pazar için üretim"in bir arada olduğu bir toplumsal ilişkiler ağı ortaya çıkmıştır (Taylor, 1984, 32).*

Doğa insan ve insan insan ilişkilerinin farklı hızlarda geliştiği toplumsal yapıların birbirleri ile ilişkiye girdiğinde, tarımsal yapıda ne gibi dönüşümler olduğu sorusu, görülebileceği gibi farklı bakış açılarında değerlendirilmiştir. Biz 18. yüzyıldan sonra Osmanlı toplumunu içsel ve dışsal dinamikler ışığında ele alabilmek için, kuşkusuz bu ilişkinin niteliğini belirtmemiz gerekiyor. Bu yönde 'eklemlenme teorisi'ni bizim için kuramsal bakış olmanın dışında tarihsel süreci ve değişkenlerimizi daha geniş çaplı kavradığı ve bu yönüyle işlevsel olduğu düşüncesiyle seçtik. Devam eden bölümde göstereceğimiz gibi Osmanlı toplumu 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ile önce kaçak ticaret şekli ile ilişkiye girmiş ve daha sonra bu ilişkinin niteliği Batı Avrupa'nın da değişim sürecine bağlı olarak yeni amaçlar ve araçlarla (örneğin sermeye ak-

* Taylor'un bu yöndeki örnekleri için bak. (1984a) / (1984b) Ayrıca Taylor'a yapılan eleştiriye yanıt için bak. (1984c).

tarımı, mal aktarımı) değişmiştir. Bunun ötesinde, bu bakış açısı, Osmanlı toplumunun Batı Avrupa ile ilişkiye girmeden önce, belirli ölçüde insan-insan ilişkilerinde değişimi yaşadığını, bu değişimin daha sonra Batı Avrupa ile ilişkiye girmesi ile daha farklı bir yönde geliştiğini göstermemiz açısından önemlidir. Diğer önemli bir nokta ise, tarihsel olgulara baktığımızda, durgun denilen tarımsal yapılarda Batı Avrupa'nın farklı uzantılarına karşı belli ölçülerde tepkiler, sınırlamalar olduğunu görürüz (örneğin tütün ekicilerinin reji yönetimine karşı tavırları ya da İzmir'deki küçük köylülerin angaryaya karşı takındıkları tavırlar). Bu sınırlamalar aynı zamanda içsel dinamiklerin varlığı ile yakın ilişkilidir. Tüm açıklanan bu yönlerine karşılık, eklemlenme teorisini özellikle işlevsel olduğu için seçtiğimizi belirtelim.*

Dışsal ve İçsel Dinamikler Etkisindeki Osmanlı Toplumuna Genel Bir Bakış

Osmanlı toplumuna genel bir bakış için önce Batı Avrupa ile başlayan ilişkinin dönemler halinde niteliğini çok genel hatları ile vermeye çalışacağız. Osmanlı toplumunun Batı-Avrupa ile ilişkisini üç dönem halinde ele alabiliriz. Bu dönemleri Taylor'un çalışmasında vurguladığı biçimde ele alacağız. Bunlar, a) Tüccar sızması, burada Batı-Avrupa'nın talepleri yönünde tüccarların diğer toplumları giderek, bu talepler doğrultusunda harekette bulunması, b) meta ihracatının, ithalatının başatlığı altında sızma, "Eşit olmayan değişime dayalı uluslararası ticaret bir yandan çevreden merkeze büyük bir

* Eklemleme teorisini seçmemizin nedenini sürekli olarak vurgulamamız, bu konuda çalışmaların çok az olmasıdır. Bu Konuda elimizde bir derleme vardır. Diğer kaynaklar ise Wolpe, (1985) / Foster-Carter, (1984) / Laclau, (1985) / Taylor, (1984a-1984b-1984c). Daha sistematik bir açıklama için bak, Ersoy, (1984-1985), Eleştiri için bak; Aydın, (1986) Ayrıca Eralp ve Yalman'a da bakılabilir (1986).

kaynak aktarımı sağlarken, öte yandan da yerli üretim, tüketim ve dağıtım devrelerini bozarak el zanaatlarının yıkımını" ve dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasını başlatan süreç, c) Sermaye ile sızma, Bu evrenin ana belirleyicisi, sermaye dışsatımıdır (Taylor, 1984a).

Osmanlı toplumunda tarımsal yapı her üç ilişki tipi ile (coğrafik olarak bölgelerde farklılık göstermekle birlikte) karşılaşmıştır. Bir önceki bölümde kısmi olarak vurguladığımız Osmanlı merkezi siyasal gücünün de durduramadığı kaçak ticaret, Batı Avrupa toplumları ile girilen ve önemli boyutlara varan bir ilişki tipidir. Kaçak ticareti yönlendiren tüccarlardır. 18. yüzyılda kaçakçılık boyutları oldukça fazla artış göstermiştir. Merkezi siyasal iktidar, özellikle İstanbul'un ihtiyaçlarını da karşılama yönünde birtakım yeni önlemler alma yoluna gitmiştir (Daha önceki önlemleri ve niteliklerini açıklamıştık). Bu yöndeki bölgelere gönderilen emr-i alişanlarda, "zahire ve vurguncular, zahireyi hilaf-ı şer ve mugayir-i rıza-yı humâyûn" yabancılara mal satımının adet edildiği belirtiliyor (Ozankaya, 1985, 312). Batı Avrupa'nın bu yöndeki taleplerinin artışına bağlı olarak kaçak ticaretin boyutları arttığı gibi artık engellenemez olmuştu. Bu ilişki biçimi, zamanla iki toplumun siyasi düzeyde etkileşimi ile beraber serbestçi dış politikaların dolaşımında, daha rahat bir ilişki için, hukuksal yapının düzenlenmesi doğrultusunda çabalar görülmektedir. Bu çabalar aynı zamanda, Batı Avrupa toplumlarının rahat hareket etmeleri için bir zemin hazırlıyordu (Aktüre 1981, 67). Batı Avrupa toplumlarının bu yöndeki ilk çabaları ticaret üzerindeki sınırlamaları kaldırma yönünde olmuştur. Örneğin bu dönem içinde yapılan ve diğer toplumlara ticaret yapma olanağı sağlayan anlaşmalara bakacak olursak Avusturya ile 1747-1771 Danimarka ile 1756-1841, İsveç ve Norveç ile 1840, Fransa ile 1838, Belçika ile 1838-1839, Hollanda ile 1840 Prusya ile 1761, İngiltere ile 1809 vs. (Nebioğlu, 1986, 15). Bu yöndeki

çabaların yoğunluğu görülmektedir. Bu anlaşmalar temelde provizyonist ve fiskalist bir mali yapı içindeki Osmanlı merkezi siyasal iktidarın tam bu yapıya ters gelecek bir şekilde, bu yöndeki hareketlerin üzerinde denetimin azalmasına neden oluyor. Özellikle 1838 Ticaret Anlaşması ile toplumun kendi içindeki ticarete göre, yabancılara daha büyük haklar tanındı. Berkes, bu yüzden 1838 Ticaret Anlaşması için "tarihimizdeki ilk satılık memleket vesikasıdır" diyor (Berkes, 1971). İngiliz Dışilişkileri Bakanı Palmerston'a göre, "Ticaret ilişkisinde Osmanlı devleti, bütün öteki devletlerden daha çok serbest izinlerde bulunmaktadır," diye Türk devletini övecektir (Avcıoğlu, 1978, 105). Anlaşmanın konumuz açısından en önemli maddesi, "İngilizler tarım ve sanayi ürünlerini istisnasız içerde satmak ya da ihraç etmek için satın almak hakkına sahiptir. Osmanlı Devleti, tüm tekelleri kaldırmaya ve 'tezkere' uygulamasına son vermeyi kabul ediyordu (Gürsel, 1985, 31). Bu yeni uygulamalar ışığında dönemin İngiliz konsolosunun düzenlediği raporlarda artık "resim o kadar azmış ki kaçakçılık olduğu işitilmezmiş gibi" cümleler kullanılmaya başlanmıştır (Erdost, 1984, 175). Ticaret anlaşmaları aslında Ortaylı'nın belirttiği gibi merkezi siyasal iktidarın, fiili olarak varolan kaçak ticareti meşrulaştırmayı kabul etme zorunda kalmasının sonucudur (Ortaylı, 1987).

Batı Avrupa ile Osmanlı toplumunun ilişkisinde en önemli ve ikinci süreç, ticaretin hukuksal alt yapısının oluşumundan sonra başlıyor, yoğun ithalat ve ihracat ile mal değişimi. Bu süreç, beraberinde "dış talebe yönelik üretim" ile uğraşan bir kesimin oluşmasını sağlıyor. Diğer yeni bir insan tipi ise, yabancı tacirlerin çoğalmasına koşut olarak gelişen, tarım kesiminde toplama dağıtma işini yerel düzeyde üstlenen bir grup insanın varlığına neden olmuştur. Bu yeni ilişki tipleri, Keyder'e göre "kompradorun" varlığına neden olmuştur. Meta alım satımını hızlandırıyor, öyle ki 18. yüzyılın ortalarında ilk defa İmparatorluğun ithalatı ihracatını aşmaya başlı-

yor (Wallerstein Decdeli, Kasaba, 1983b).*

İthalatın artışı, toplumda tüketim alışkanlıklarını değiştirirken, diğer yandan da, donanımlı Batı Avrupa malları karşısında küçük el zanaatları hızla yok olduğunu görüyoruz. Örneğin, 1812'de İşkodra'da 600 ipek tezgahı varken, bu 1821'de 40 adete düşmüştür. 1812'de Tırnova'da 2000 mensucat tezgahı çalışırken, 1830'da bu sayı 100'e inmiştir (Hüsrev, 1934, 114).**

Üçüncü evre, yani Batı Avrupa da değişimin başlamasıyla, sermaye ihracı ile toplumsal yapı üzerinde de etkide bulunması, bir ölçüde Batı-Avrupa da değişimin "banka ve sanayi sermayesinin kaynaştığı, emtia ihracından ayrı olarak, sermaye ihracı" yapacak seviyeye gelmesine bağlıdır. Bu seviyede artık Batı Avrupa, sermaye ihracı ile meta ihracını teşvik çabası içindeyken, aynı zaman diliminde Osmanlı toplumu büyük bir mali bunalım içindedir.***

Bu dönemde (1876) Fransa'da yayınlanan "Bir doğu kumpanyası projesi," Osmanlı devletinin 1874-1875 mali yıl içinde 128 milyarlık bir açığın olduğunu vurguluyor (Burhan, 1981, 143). Bu açığı kapatmak için iki toplumun eğilimleri örtüşüyordu ve o günkü dil ile "müttefike yardım" adı altında ilk borçlanmaya gidildi (Çavdar, 1970, 41). Borçlanmaya karşılık ise, toplumun tek üretici kesimi olan tarımsal alan gösteriliyordu.****

Örneğin ilk borçlanma için Mısır'da tarımdan toplanan vergiler karşılık gösterildi. Borçlanma kısa sürede büyük boyutlara ulaştı. Sadece 1854-1874 yılları arasında 15 dış borç yapıldı. Borç-

---

* Bu yüzyıllar içinde yapılan ihracatın boyutları için 1888'de Samsun ve 1864-1901'de İzmir'den yapılan ihracat ve ithalat için bak. (Ek: 1).

** Zanaatlarda yıkıcı etki için genel olarak bak. Aktüre, (1981, 59-61). Pamuklu ürünler için zengin bir çalışma için bak. İnalcık, (1980, 7).

*** Mali bunalımı çeşitli yönleriyle ele alan bir çalışma için bak. Parvus Efendi, (1977).

**** Yıllara göre tüm borçların dökümü için bak. (Ek: 2).

lanmanın aşırı artışı sonucu, 1863'te fermanla, 'Bank-ı Osman-ı şahane' kurulmuştur. Osmanlı Bankası kısa sürede, 30 yıllık bir süre için kağıt para çıkarma ayrıcalığını elde etmiştir. Bu ayrıcalık aynı zamanda Osmanlı Maliyesinin Batı Avrupa'nın denetimi altına girmesine neden olmuştur (Pamuk, 1988, 211-212). Bankanın mali denetimi daha sonra Muharrem Kararnamesi ile Duyun-u Umumi denilen Osmanlı toplumu için yabancı alacakların temsilcisi olan yeni bir kurum ile daha genişlemiştir. Duyun-u Umum'a, birçok konuda vergi toplama hakkı verilmiştir. Bu işi etkin şekliyle yapmak için, 5000 kişiden oluşan bir örgüt oluşturuldu, ayrıca tarımsal malların üretim ve ihracatının gelişimi üzerinde durdu. Duyun-u Umum bu etkinlikleri sayesinde, toplam devlet gelirlerinin %31.5 ini kontrolü altında tutuyordu (Avcıoğlu, 1978, 128).

Sermaye ihracının gelişmiş uygulaması, demiryollarına yapılan yatırımlar oldu. Demiryollarının yapımı basit, doğal, kültürel, uygarlaştırıcı bir girişim gibi görülse de, gerçekte Anadolu tarımının yüzyıllar süren içe kapanıklığını Batı-Avrupa'ya açıyordu. Kaynak'a göre, Osmanlı toplumunda demiryollarının nedeni, tarımsal potansiyelin Batı Avrupa tarafından anlaşılmasıdır (Kaynak, 1984, 69). Bağdat demiryolları antlaşmasının imzalanması için II. Wilhelm "Şimdi imzalanmış bulunan anlaşma, Anadolu'nun ve Mezopotamya'nın büyük bir bölümünün ekonomik gelişmesine hükmeden bir demiryolu ağının imtiyazının 99 yıl süreyle, geri alınmaz biçimde Anadolu Şimendifer Şirketine" verilmiştir diye açıklar (Rathman, 1982, 76). Demiryollarının varlığı sadece bu tarımsal potansiyele bağlı değildir. Ayrıca Batı-Avrupa'nın donanımlı mallarını toplumun birçok bölgesine ulaştırılmış oluyordu.*

---

* Demiryollarının çok yönlü işlevleri üzerine, birçok çalışma yapılmıştır. Örneğin, demiryollarının merkezi kademelenme üzerine etkisi için bak, Okyay (1981). Batı-Avrupa'da demiryollarının gelişimi için bak, Kıray (1982ı). Anadolu demiryolları için bak. Rathman (1982) ve Özyüksel (1988). Demir-

Osmanlı toplumu Batı-Avrupa'nın etkisi ile karşılaştığında, daha önceki bölümde vurguladığımız içsel dinamiklerle birleşerek bu dinamiklerin farklı yönlerde gelişmesine neden olmuştur. Bu dönemde dikkati çekecek en önemli nokta, merkezi siyasal iktidar, 18. yüzyıldan itibaren artık iyice bozulan artı-ürün aktarma mekanizmasını farklı etkinliklerle yeniden oluşturmak için çabalamasıdır. Bu çabalardan en önemlisi, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte daha modern bir vergi toplama uygulamasının başlatılmasıdır. Bunun yanı sıra, bu yüzyıllarda önemli ölçüde bir 'parasal servet birikiminin' varlığı göze çarpar. Artış gösteren parasal servetin bu dönemde "mukataa" sistemi ile toprağa yatırıldığı, yada vakıflarda toplandığı belirtiliyor. Örneğin, bir araştırmacının bulgularına göre 18. yüzyılda örnek alınan 330 vakfın kuruluşunda bağışlanan servet miktarı 42.000.000 akçeyi buluyordu (Yediyıldız'dan aktaran Gürsel, 1983, 24).

Osmanlı toplumunda bu yüzyıllarda diğer bir olgu ise, Avrupa toplumlarında yaşanan 'demografik devrim'e rastlanılmamasıdır. M.S. I. yılından itibaren 19. yüzyıl sonlarına kadar nüfus belli bir limit altında kalmıştır. Örneğin 1831 sayımında 11.386.795 olan nüfus, 1887 yılında 10.850.000 düzeyindedir (Nalbantoğlu, 1975, 58). Nalbantoğlu aynı çalışmasında nüfusun artmamasına neden olarak topraktan elde edilen artı-ürünün miktarının değişmemesini gösterir. Gerçekten de ileriki bölümlerde daha da ayrıntılı vurgulayacağımız gibi, Osmanlı toplumunda insan-insan ilişkilerinde belli değişimler yaşanırken, doğa-insan ilişkilerinde bir değişiklik olmamıştır. Toprağın birim başına verimi artmasına rağmen, yerel birimler (ayan, derebey, ağa) artan oranda merkezi siyasal iktidarın eline geçen artı-ürüne el koymaya başlamışlardır. Aynı düzeyde kalan artı-ürün için yerel birimlerle merkezi siyasal iktidarın mü-

---

yollarının Osmanlı-dünya ekonomisi bağlamı açısından bak, Kaynak (1984). Bu dönemde yapılan demiryolları toplamı için bak. (Ek: 3).

cadeleye başlaması, Sakaoğlu'nun da belirttiği gibi dönemin en önemli tanımlayıcısıdır. Bu yönüyle yeni uygulamalar artı-ürünün daha rasyonel ele geçirme amacına yönelik çabalardır. Üst yapısal bir çaba olan idari düzenlemeler ise, doğal olarak artı-ürünün artışını sağlamak için yeterli olmamıştır. Tam aksine, yüksek yönetim kademelerinde yer alan kişilerin rütbelerine karşılık, iş bulunamadığında kendilerine bazı sancakların idari gelirleri 'arpalık' olarak verilmesi bu işleyişi iyice bozmuştur. Fakat, bu görev ile rütbeleri arasında uyumsuzluk sonucu rütbeli kişi göreve kendisi gitmemiş adamlarından birini yollamıştır. Bir eyalet valisi veya birkaç sancağı tasarruf eden mutasarrıflar, yönetimlerine bırakılan bütün sancakları, tek başına idare edememeleri, buralara yerel birimlerden kişilerin "mütesellim" olmalarına neden olmuştur (Ortaylı'nın deyimi ile mahalli lordlar). Mütesellim askeri ve mali yetki ile donatıldığı için bu dönemde önemleri artmıştır (Çadırcı, 1987-1231-1233). Yine bu dönemde 'voyvodalık' denilen idari birim de, mali yapının güçsüzlüğünde, geliri çok küçük bölgeleri dahi hazineye bağlama çabasından doğmuştur. Daha sonra bu idari birimlerin gelirlerini karşılayabilmesi için 'imdadiye' adı ile bölgede yaşayanların ödeyeceği bir vergi konmuştur. Gerek bu yeni idari birimler, gerekse bunlar için oluşturulan yeni kaynaklar daha sonra merkezi iktidar için sorun olmaya başlamıştır (Cezar, 1986, 141).

Bu yüzyıllarda toplumsal yapının devamını sağlamada önemli olan ve topluma içsel olan ideolojik örüntüde de değişme yaşandığı görülüyor. Toplumdaki genel ideolojinin yerini "milliyetçilik" ve "batıcılık"ın almaya başladığını görüyoruz. Düzen değişikliği yönünde bir özlem bu sıralarda kendini hissettirmiş ve yeni ideoloji yayılma sahalarını, değişen yapının yüksek katlarında değil, orta sınıflarda bulmuştur (Timur, 1986, 164-165). 18. ve 19. yüzyıllar gerçekte Osmanlı toplumunun birçok alanda değişikliklerin görüldüğü yüzyıllardır. Ortaylı'nın da vurguladığı gibi, ne yazık ki, bu

dönemleri içeren zengin çalışmaların sayısı oldukça az. Bunun ötesinde, amacımız toplumun genel belirleyici özelliklerini vermekti.

Denetleyenler - Denetim Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler

Osmanlı toplumsal yapısında özellikle XVI. yüzyıldan itibaren merkezi siyasal gücün güç kaybına uğraması ile birlikte toplumda reayayı denetleyenlerin kompozisyonunda değişiklikler olmuştur. XVIII. yüzyıldan itibaren reayanın karşısında, a) merkezi siyasal yapı, b) Akşin'in deyimi ile, "adem-i merkeziyet yönetenler", c) Batı-Avrupa ile girilen ilişki sonucu oluşturulan tamamen farklı yeni denetleyici kurumlar/ilişkiler vardır. Reayanın karşısında oluşan bu denetleme birimleri, XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl boyunca kendi aralarında yoğun bir çekişme içine girmişlerdir. Fakat bu mücadeleden en çok etkilenen (olumsuz yönde) küçük çift sahibi reaya olmuştur.

XVIII. yüzyıldan itibaren değişim süreci içindeki, ayan, ağa ve derebeyin konumunu incelemek için kaynak taraması yaptığımızda, birincisi bu grupların çıkışı ve etkinliği konusunda pek fazla kaynak olmadığını, ikincisi bu grupların sürekli olarak farklı yerlerde, farklı anlamlarda kullanıldığını gördük.

Derebeylik, terim olarak "derre" (maruf, tanınmış) ve 'bey'den oluşan, halk dilinde 'derebeyi' biçimini alan kelime Osmanlı kaynaklarında ise "Hanedan-ı belde" ve "ayan-ı vilayet" olarak kullanılmıştır (Sakaoğlu, 1984, 10). Bu anlamda derebeylik merkezi siyasal iktidarın boşluğunda güçlenerek, hukuksal olmasa da, fiili olarak köylüler üzerinde otonom bir güç haline gelmiştir. Derebeylik bu yüzyıllarda farklı kaynaklardan beslenmiştir. Bunlardan ilki, Osmanlı toplumunda başından beri göreli olarak güç sahibi kişiler olurken, ikinci kaynağı sipahilikten kazanılan gücün genişlemesi, üçüncü kaynağı iltizam ve mukataa sistemleri ile belirli bir kesimin

güçlenmesi, dördüncü kaynağı, yeni gelişmekte olan Batı-Avrupa talebine yönelik üretime yönelen büyük çiftlik sahipliğidir. Derebeyleri bulundukları bölgede toplumsal gücünü bir yandan bölgenin kaynaklarından elde ederken, bir yandan da büyük oranda, kapısında askeri güç beslemeye başlamıştır.

Derebeylerinden geçmişi eskilere dayanan büyük toprak sahipleri, gelişme ile birlikte bölgelerin hakimi, yöneticisi, mali otoritesi, hatta eşkiyaya karşı köylülerin koruyucusu haline gelmiştir. Örnek olarak, Ege'de Karaosmanoğulları, Trabzon yöresinde Tuzcuoğulları, Yozgat'ta Çapanoğulları, Kilis'te Canbotanoğulları, Suriye'de Şahabiler ve Haziniler, Musul'da Kotalhalilzadeler, Bulgaristan'da Pozvanoğulları, Arnavutluk'da İşkodralı Mustafa Paşa hanedanı ve ünlü Tepedelenliler (Ortaylı, 1979, 255-256).

Orta ve Doğu ile Güneydoğu bölgeleri, özellikle Karasu, Murat havzalarında varolan derebeylik ise yukarıdaki büyük toprak sahibi aileler gibi geçmişleri eskiye dayanan aşiret yapısı üzerine kurulan derebeyliklerdir. Örneğin, Kiği beyleri, Gülşenzadeler, Şehsüvaroğulları, Sağırzadeler, Gençosmanlılar Rışvanzadeler gibi (Sakaoğlu, 1984, 12). Buradaki derebeylerine "ekret beyleri" deniyordu (Hüsrev, 1934, 186-187).

Reayaların üzerinde denetimi daha etkin bir şekilde kuran ve kökeni eskiye dayanan derebeylerin yanı sıra, yeni gelişmeleriyle ortaya çıkan derebeylerini görüyoruz. Bu tip derebeyliğin nedenlerinden biri, XVIII. yüzyılın başlarından itibaren mahalli birimlerdeki devlet görevlilerinin mali-ekonomik gücünde zayıflamalar meydana gelmesidir. Merkezi siyasal gücün zayıfladığı bu dönemde devlet görevlileri, köylüler üzerinde baskı kurarak artı-ürün aktarmaya başlamışlardır. Örneğin en çok görülen biçimi ile "birkaç günlük harçlık diye köylere uğramaya başlamışlardır" (Özkaya, 1985, 182). Osmanlı merkezi siyasi iktidarı bu dönemde Sakaoğlu'nun deyimi, "iti ite kırdırma politikası" ile artık üstesinden ge-

lemediği bu güçleri, yine yerel birimlerdeki diğer güçlere şikayet ederek, ortadan kaldırma yolunu seçmiştir. Bu yönde merkezi siyasal iktidarın genellikle kullandığı dil, "Anadolu eski valisi Osman Paşa'nın fukara halkına zulümlerinin önlenmesi için idam ve izalesi gerekmektedir. Daha önce kendisine Erzurum Vilayeti verilmişse de, yolda Karahisar-ı Şaki'de zulümlerde bulunmuştur Sen ki vezirsin, iş bu emir adı geçeni yakalayıp, idam etmen için ferman yazıldı," şeklinde olmakta (Sakaoğlu, 1984, 126). Daha sonra da aynı veziri ortadan kaldırmak için başka bir yerel birime görev verilecektir. Bu süreç içinde, yerel önde gelenlerin elinde büyük bir askeri gücün toplanması, bu askeri gücün doyurulması zorunluluğunu beraberinde getirirken, aynı zamanda bunların köylülere yaptıkları baskılar artmıştır. Merkezi siyasal iktidar bu baskıları kısmen önlemek amacıyla, bazı görevlilerin yanlarında çalıştırdıkları kişilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla "imdad-ı seferiye" vergisini konulmuştur (Cezar, 1986, 183).

Bu yüzyıllarda uygulanmaya başlanan malikane sistemi, reayanın karşısına daha donanımlı bir denetleyen gücün çıkmasına neden olmuştur. Örneğin "Malikane sahası içinde bulunan reaya, vergi ödeme kabiliyetine az veya çok tesir etmesi muhtemel her türlü problem ve faaliyeti bakımından malikanenin tasvip ve tavassutura kesin bir şekilde bağlı idi" (Genç, 1975, 242). Fakat, malikane sahiplerinin çok az bir kısmı toprağın başına geçmiştir. Malikane sahiplerinin bu dönemde reayayı gözetmediği, tohum ve gereksinimlerini karşılamadığı için, "köylüler tefecilerden zamlı olarak aldıkları borçları ödeyememiş, borçları her sene arttığı" hakkında sık sık fermanlar çıkartıldığı görülmüştür (Özkaya, 1985, 115). Malikane sahiplerinin, malikanelerinin başına geçememeleri, reaya üzerinde denetimi kuran yerel yöneticilerle, merkezdeki toprağın gelirini alanlar arasındaki mücadeleye bağlanmıştır. Tarihçi Mahmet Genç'in çalışmasında görüldüğü gibi, İstanbul ve İzmir gibi

büyük şehirlerdeki servet sahiplerinin, toprağa yatırım yapmaları sonucu, yerel olarak denetim kuran kişilerle mücadeleye girilmiş ve sonuçta yerel birimler kazançlı çıkmıştır. Malikane sahibi böylece şehirde yaşamına devam ederken, malikanesini parçalar halinde ve açık artırma ile yerel birimlere kiralayarak, şehirde yaşayan rantier haline gelmiştir (Genç, 1975, 245).

Genç'in çalışmasında da vurguladığı gibi, "mücadele sürecinin yavaş yavaş süzülen muzaffer tipi, Osmanlı sosyal, politik tarihinin aydınlatılmamış konularından birini teşkil eden 'ayan' olmuştur" (Genç, 1975, 245). Gerçektende, dönemi ele aldığımızda reaya açısından en önemli denetleyici ayan olduğu gibi, merkezi siyasal yapının yoğun olarak ilişkiye girdiği yerel kesim de ayandır. Bu kesim nasıl ortaya çıkmıştır?

Mumcu'ya göre ayan 'bir şehrin ileri gelenleri' demektir ve esnaf da denebilen bu zümreye askeri mensup sınıfı saymak imkansızdır (Mumcu, 1985a, 152). Askeri sınıf içine dahil edilmeyen ayanın varlığı özellikle Osmanlı toplumunu yöneten ve yönetilen içinde ele alan, ara tabakaların olmadığını söyleyen araştırmacılar için "Osmanlı Devleti'nin yıldızının sönüşü" (Mardin, 1983, 21) ya da "bozulma devrinin" ürünüdür (Berkes, 1975, 290) / (Cem, 1982). Oysa Çadırcı'nın vurguladığı gibi, "Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan yıkılışına kadar süren uzun dönemde taşra yönetiminde ayan ve eşrafın etkili bir biçimde söz sahibi olduğu bilinmektedir" (Çadırcı 1987, 1236). Sencer, ayanlığın Selçuklularda bile süel (askeri) görevler yüklenmiş kişiler olarak varolduğunu, Osmanlılarda ise Osman Bey zamanında ayanlığın varolduğunu belirtir (Sencer, 1974). XVII. yüzyıl ortalarındaki merkezi siyasal yapının gücünün azalması ile birlikte iktidar boşluğu, reayaların eşkiya ve devlet görevlileri ile derebey karşısındaki olumsuz durumunda kendilerini koruyabilmek için, toplumsal güç arayışı içinde iken, yöre ileri gelenlerine büyük ümit bağlaması ile yakından ilgilidir. Bu yönü

ile ayanlığı Mardin, vergi yükümlüleri olan köylüler ile, merkezce atanmış gözü doymaz mültezimler arasında tampon görevini üstlendiğini ve vergi yükümlülerince seçildiği ve alınacak vergilerin belirlenmesinde vergi yükümlülerini savunan sistemin bir unsuru olarak açıklar (Mardin, 1983, 21). Oysa ayan ve mültezim sistem içinde çoğunlukla aynı kişi, bulundukları yerin zengin ve hanedanına mensup kişilerdir (Özkaya, 1985, 199). Ayanın, bir bölgenin vergi toplayıcılığı, mütesilimlik, muhassıllık yetkisini de elinde toplayarak, reaya üzerinde denetimini artırırken, bir noktadan sonra devlet bu gücü, bir idareci sayarak, vezir-i azam veya vali tarafından "izin mektubu" ile meşrulaştırmıştır (Mumcu, 1985a, 153).*

Ayanlar bu güçleri ile, 18. yüzyıl sonlarına doğru malikane sahibi olmaya başladılar. Ayanların çok yönlü işlevlerinden her ne kadar Tokatcılı Süleyman Ağa'nın Babı aliye yazdığı şu satırlar "Halkın hakkını korudum. Bölgemde güvenlik sağladım. Çiftçi tarlasında eşkiya korkusu olmadan çalışıyor" gibi bir işlevi yerine getiriyorsa da (Sencer, 1974, 168), daha çok kendisinin ayarladığı vergi dağıtım ve toplanmasında, köylüleri denetim altında tutarak büyük yolsuzluklar yapması en büyük işlevi olmuştur. Bu toprakları işleyen köylülerden devlet adına topladığı öşür ve diğere vergilere ek olarak, toprak kirası talep eder duruma gelmiştir (Pamuk, 1988, 152). Bu durumda, reaya birçok kez ayanı İstanbul'a şikayet etmiştir. Şikayetlerin sonunda İstanbul yeni birini atama yolunu seçse dahi, yeni atananları ayanların bu bölgelere sokmadıkları da görülmüştür. Örneğin, hükümet Denizli'ye Mehmet Ağa yerine başka bir mütesellim göndermeye karar verince Mehmet Ağa yeni mütesillimi Denizli'ye sokmamıştır (Sencer, 1974, 1283). Ayanlar reaya üzerindeki denetim ile sağladığı zenginlik ve nüfusla daha sonra merkezi siyasal iktidar ile ilişkiye girerek, bu gücünü vali,

* Ayanlığın, farklı güçleri elinde tutan yerel denetleyici olduğuna dair bak, Sakaoğlu (1984).

vezirlik alarak daha da pekiştirmiştir. Ayanın bu yönü İnalcık'a göre, "bu ayan ve derebeylerinin devlet arazisiyle beraber, siyasi nüfus ve kuvveti de ele geçirmiş olduklarını," belirtir (İnalcık'tan aktaran Cem, 1982, 184). Bu siyasi nüfus ve kudret 1808'de Senedi İttifak ile "Sadrazam ve merkezi otoriteye kendi varlıklarını kabul ettirmişlerdir" (Ortaylı, 1987, 29). Senedi İttifak aynı zamanda Anadolu ve Rumeli'de birtakım bölge ve şehirlerin fiili olarak denetiminin ayanların eline geçmiş olduğunu gösterir. Berkes, Senedi İttifak için "padişah-ağa koalisyonunun yazılı olarak gösterilişi" demektedir (Berkes, 1975, 317).

Denetleyenlerin toplumda çok karmaşık bir görünüm arzetmesi, merkezi siyasal iktidarı harekete geçirecektir. Bu hareket Kıray'ın deyimi ile "Denetleyenlerin üstyapısal değişimlere giderek, denetim mekanizmasını işler hale sokma isteğinin sonucudur" (Kıray, 1982, 34). Merkezi siyasal iktidar bu harekete yönelirken, karşısında bir de Batı-Avrupa'nın merkeziyetçi uygulamaları vardır.*

Bu uygulamalardan da etkilenen siyasal yapı için, kanımca daha çok etkin bir artı-ürün aktarma ve denetleme mekanizması kurma çabası temel amaçtır. Üstyapısal değişimlerin aktörü olarak o dönemde II. Mahmut'u (1807-1839) görüyoruz. II. Mahmut düzenleme yapmak amacıyla, artı-ürün üzerinde denetim kuran derebey ve ayanlara acımasız saldırılar düzenlemiştir. II. Mahmut, "Vezirler vücudumun parçalarıdır. O makama sayemde gelmişlerdir. Bunun şükrünü emirlerime uyarak ödemeleri şarttır," derken, genel bakış açısını ortaya koyuyordu. II . Mahmut bu mantık içinde yirmi vezirinin vezaretlerini kaldırıyor (Sakaoğlu, 1984, 145). Zamanın batılı gözlemcileri, "Sultan Mahmut, derebeylerin, Karaosmanoğulları, Çapanoğulları gibi az sayıda büyük ailenin babadan oğula süren

* Bu yönde Batı-Avrupa'nın etki ve önerileri vardır, Etkileme çabaları içinde 1876'da Bir Doğu Kumbanyasının projesi örnek olarak gösterilebilir.

kudretlerini yok etmiş ve vilayetlerin aşırı kuvvete sahip paşalarını yenmiştir," diye açıklamalar yapıyorlar, fakat devamla yıkmanın yapmadan kolay olduğunu, yıkılanın yerine bir şeyler konulmadığını belirtiyorlar (Sakaoğlu, 1984, 145). Gerçektende II. Mahmut yerel güç birimlerine karşı mücadelesinde başarılı olmuştur fakat "derebeylik rejiminin kül halında tasfiyesi" gerçekleşmemiştir (Hüsrev, 1934, 172). Çünkü II. Mahmut kişisel suçluları karşısına alıyor ve onları cezalandırıyordu ama "derebeyi ocağı" söndürülmüyordu. Bunun nedeni ise, Mardin'in vurguladığı gibi yönetime ilişkin gündelik sorunların çözümü esnaf ve ayanın desteğine bağlıydı. Her yeni uygulama çabası içinde yine bu kesime yöneliyordu (Mardin, 1983, 12). Taşrada merkezi siyasal gücün denetimini kurma çabası, Tanzimat fermanı ile devam edecektir. Tanzimat fermanının denetleyenler açısından en önemli maddesi, bütün dirliklerin kaldırılarak, devlet adına vergi toplama yetkisi "muhassil" denilen memurlara verilmesidir (Sencer, 1982, 331). Bunlar muhassil meclisleriyle birlikte vergiyi toplayacak, memur ve görevlilerin her türlü resim ve aidatı kaldırılacaktı. Özellikle reayanın en çok şikayetçi olduğu, merkezi hazine için toplanan verginin kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında ayan ve diğer görevlilerin hizmetleri karşılığı aldıkları aidatlar kaldırılıyor, İnalcık'ın vurguladığı gibi, merkezi siyasi iktidarın çabası bilhassa mütezimler, voyvoda, ayan ve ağanın tepkisini çekmiştir (İnalcık, 1985, 1538-1539). Tanzimat hareketi "geniş köylü kitlelerinin yaşamında kayda değer bir iyileşme getirememiştir" (Ortaylı, 1987, 96). Tanzimat'ın yeni düzenlemesinin köylüleri denetleyenler açısından pek yeni bir değişiklik yaratmadığına somut bir örnek verebiliriz. Tanzimatın getirdiği muhassıllık ve muhassıllık meclisi Divriği'de kurulurken, babası ve dedesi bölgenin derebeylerinden olan ve halen kendisi de Tanzimatın olanakları ile Divriği kaymakamlığını yürüten İmam Hüseyin Bey, meclisin başkanı ve tek söz sahibi oldu. Yeni mu-

hassıllık meclisi-nin uygulamaları karşısında köylülerin şikayetleri yükseldi. Şikayetlerin nedeni, meclis kentler için hane başına 15-20 kuruş vergi koyarken, köylerde bu 80-100 kuruşa çıkmıştır. Büyük bir sıkıntı içinde olan Divriğililer köylerin İslam ve reaya ahalisi imzasıyla 1850 Nisanında hükümete sundukları dilekçede şöyle diyorlardı. "Vergilerimizi ödemede kusurumuz yoktur. Ancak şehirlerdeki ağalarımız, mecliste azadırlar, Kaymakam (Osman Bey) da görevlidir. Kendilerinin emlak arazisi ve ticaretleri çoktur. Aralarında fukara tarafından meclis azası bulunmadığı için, kasaba halkı kendi vergi hisselerini köylerin ahalisi üzerine yüklemişlerdir" (Sakaoğlu, 1984, 189). Bu özel ve somut olayı genelleştirecek olursak merkezileşme ve denetim kurma yönündeki Tanzimat fermanına rağmen "Birçok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda ağa ve vucüb-ü memleket adı altında eski ayan duruma hakim olmuştur" (İnalcık, 1985, 1542).

Reaya bu yüzyıllarda, yerel ve merkezi denetim altında yaşantısını sürdürürken, çok farklı ve donanımlı bir güç daha tanıyacaktır. Bu güç Duyun-u Umumiye'dir. Duyun-u Umumiye, Batı Avrupa'da başlayan değişimin Türk toplumuna yansıyan yönlerinden biridir. 1881 Muharrem Kararnamesi Suvla'ya göre "Osmanlı İmparatorluğu içinde Duyun-u Umumiye idaresi altında adeta yeni bir devlet kurmuşlardır" (Suvla'dan aktaran, Aktüre, 1981, 72).*

Osmanlı Devletinin vergi toplama ve hatta bütçe yapma yetkilerini elinden alan bu kuruluş ülkenin farklı bölgelerindeki gelirlerin vergilerini toplama hakkını elde etmiştir. Duyun-u Umumiye, reayanın karşısına daha önceki denetleyenlerden farklı olarak çok

* Avrupa sermayesinin kalıcı denetimi için kurulan Duyun-u Umumiye uygulaması diğer ülkelerde de görülüyor. Örneğin Mısır'da "Commissio de La Dette Pupliqe Egyptienne (Mısır Devlet Borçları Komisyonu). Burada büyük çiftlikler hazine toprağı haline dönüştürülüp devlet borcu karşılığı gösteriliyor (Luxemburg, 1986, 335-336).

daha örgütlü bir biçiminde çıkmıştır. Duyun-u Umumiye vergileri toplayabilmek amacıyla geniş bir örgütlenmeye girmiş ve bünyesinde 8931 memur çalıştırmıştır. Bu dönemin maliye Nezaretinin memur sayısı ise, 5472 kişidir (Avcıoğlu, 1978, 128). Örgüt üretim ve vergileri denetlemek amacıyla her vilayette bürolar kurmuştur (Aktüre, 1981, 73). Bu örgüt, İzmir, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara sancaklarının öşür gelirleri üzerinden söz sahibi iken, Trabzon ve Gümüşhane sancaklarının öşürünü doğrudan kendisi toplamıştır (Luxemburg, 1986, 338).

Batı-Avrupa toplumunun uzantısı olan bir diğer kurum ise, 'reji'dir. Osmanlı Bankası, Credit Ansalt ve S. Bleichroder gibi bankalar ile hükümet ve Duyun-u Umumiyenin anlaşarak, Duyun-u Umumiyenin elindeki tütün tekelini 'reji'ye devretti (Ouataert, 1987, 25). Bu devir aslında Ouataert'in de belirttiği gibi bir "aile içi işlemdir."*

Tekelin faaliyete geçmesi, Osmanlı toplumunda farklı grupların tepkisini çekmiş ve tam olarak hareket alanı sağlayamamıştır. Özellikle küçük köylünün tütün ekmesinin yasaklanması, büyük bir çoğunluğu bu uygulamanın karşısında olmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, reji tütün alım fiyatlarını düşük tutmuş, satış fiyatlarını da artırmıştır. Örneğin, 1885-1886 yıllarında tütün alış fiyatı, 6-7 kuruş satış fiyatı ise 26,1 kuruştur. 1912-1913 yıllarında tütün alış fiyatı 10,3 kuruş ve satış fiyatı 35,03 kuruştur. Yirmi yıla yakın bir sürede alış fiyatında artış 2,7 kuruş, satış fiyatında ise 9 kuruştur (Avcıoğlu, 1978, 135). Bu eşitsiz fiyatlar, üreticileri kaçak ticarete yöneltmiştir. 1891 yılında Karasu'da üretilen tütünün 1/4 ile 1/2 kadarının denetimden kaçırıldığı belirtiliyor. Kaçakçılık karşısında reji hükümetin bir kanun çıkarmasını sağlamış, daha

* Tütün tekelinin Batı-Avrupa-sermayesine verilmesi, Bulgaristan'da da görülüyor, bak. Mouzelis (1985).

sonra Avcıoğlu'nun "jandarma örgütü" olarak adlandırdığı örgütü kurmuştur. Örgütte 1899'da 6500 kadar kolcu çalışıyordu. Kolcuların işini Berkes, "bir köylü, bu idarenin tekeli altında kendi yetiştirdiği tütünden yarım okka bir yana saklayayım dese, reji kolcusu tarafından küt diye alnından vurulurdu" diye açıklanmaktadır (Berkes'ten aktaran Avcıoğlu, 1978, 135). Köylüler ise bu tip bir denetim karşısında reji kolcuları ilé mücadeleye başlamıştır. Trabzon'da yüzlerce tütün üreticisi, reji'nin verdiği düşük fiyatları ve haksız tekelci uygulamalarını protesto ederken ... İstanbul tütüncüleri loncası da 1892 yılında ocak ayında yapmayı tasarladığı, ancak hükümetin müdahalesiyle önlenen protesto, reji idaresinin denetimine karşı var olan hoşnutsuzluğu göstermektedir (Quataert, 1987, 40). Bu hoşnutsuzluk Batı-Avrupa'nın etkisinin toplumda pasif kabul görmediğini, yer yer dinamik bir süreç başlattığını göstermesi açısından önemlidir.

Toplumsal yapının Batı Avrupa ve kendi içsel dinamikleri ile etkilenmesi, bir noktada denetleyenleri, özellikle yerel birimlerdeki denetleyenlerin üzerinde etkileri olmuştur. Fakat bu etkileri gösterecek çalışmalar pek yapılmadığı için, bu etkinin niteliğini tam olarak gösteremiyoruz. Örneğin, Sakaoğlu, değişim süreci içinde ele aldığı bir hanedanın son üyelerinden İmam Bey, Anadolu'nun yerel güçlerindendir. İmam Bey İstanbul'a gittiğinde "papatya tarlalarını andıran beyaz sarıklı kalabalığın yerini, şimdi kırmızı fesler almıştır Değişen renkler ve kıyafetleriyle birlikte nice şeylerinde silinip gittiği bir döneme girilmişti. Divriği derebeyleri İmam bey ve Ayan Mahmut Ağa, bu batı esintili ortamda da antropolojik birer kalıntı gibiydiler" (Sakaoğlu, 1984, 207). Değişim, Sakaoğlu'nun anlattığı gibi hızlı değilse de bu çalışmada ele alacağımız değişkenlerle birlikte düşünüldüğünde denetleyenlerin merkezi siyasal iktidarla ilişkisi değiştiği gibi, köylülerle de ilişkisi değişmiştir. Her şeyden önce belirli bölgelerde de olsa, köylüler üzerinde denetim kuranlar

dış isteme bağlı olarak ilişkileri değiştirirken, büyük toprak sahipliğinden, büyük çiftçi haline gelmiştir. Kısmi de olsa, bu değişimin uç örneği beraberinde denetleyen büyük çiftçi ile köylüler arasında yeni mekanizmalar oluşmuştur. Bu konuda belirttiğimiz gibi, olgusal tarihçilerin örnek çalışmalarının fazla olmaması nedeniyle elimizde pek bilgi yoktur. Fakat, XIX. yüzyılın sonunda, köylü ve küçük köylü üzerinde, merkezi siyasal yapının denetimi ile, büyük toprak sahibi ve burada fazlaca değinmediğimiz tefecinin denetimi vardır. Denetimin yönü ise, daha çok iktisat dışı ilişkiler, hukuksal belirlemeler yerine, hür anlaşmalar yapma yönündedir. Kısmi olarak köylüler toprağa bağlı olmaktan kurtulmuş ve angarya büyük ölçüde yasaklanmıştır. İlişkinin yönü de daha çok iktisadidir. Belirli bölgelerde öne çıkan ağalık güç kazanmıştır. Ağalık ise, tefecilik ile toprak sahipliğinin bileşimi olan geçiş sürecine ait bir olgudur. İktisadi olan denetleme biçimleri ise, bir sonraki bölümde vurgulayacağımız gibi, "ortakçılık" "kiracılık" şeklinde görülüyor (Hüsrev, 1931, 186-187).

Bu dönem içinde artık merkezi siyasal iktidarın "yeniden dağıtımcı" işlevinin büyük ölçüde toplumdaki temel üretken kaynakları kontrol edenlerin çoğalmasına bağlı olarak işlevsizleştiğini söyleyebiliriz.

Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Meydana Gelen Değişmeler

Batı-Avrupa ile Osmanlı toplumunda küçük köylülüğün temel üretim birimi olduğunu vurgulamıştık. Batı-Avrupa'da başlayan değişim toprak üzerinde farklı mülkiyet ve işletme biçimleri ile bütünleşmiştir. Osmanlı toplumunda da değişim şüphesiz mülkiyet, işletme biçimleri üzerinde etkide bulunmuştur. Bu süreci Osmanlı toplumunda belirlemek, daha öncede belirlediğimiz nedenlerden dolayı büyük zorluklar içermektedir. Bu zorlukların bir sonucu

olarak düşüneceğimiz, Osmanlı toplumunda farklı mülkiyet ilişkilerinin varlığını ayrıntılı bir şekilde yönleri ile göstermek anlamlı olacak.

Batı-Avrupa Toplumlarında Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Meydana Gelen Değişme

Pazarın yarattığı talep ve köy içi farklılaşmanın artması, toprak sahibi bey ile küçük köylüler üzerinde farklı etkiler yaratmış, bu etkiler de farklı davranış eğilimleri ortaya çıkarmıştır (Heaton, 1985a).

Toprak sahibi açısından;

(i) Topraklar üzerinde angarya yükümlükleri nakti veya aynî ranta dönüştürme, rezerve araziyi yeni kiracılara verme ve rantiyer olarak yaşama eğilimi,

(ii) Rezervleri genişletme ve genişleyen toprak üzerinde, çiftçi-ücretli toprak işçisi ilişkisini yaratma eğilimi. Rezervlerini genişletmek için, köylü tarlalarını communia parçalarını ve çayırları kendi işletmelerine katma yoluna giderek, büyük toprak mülkiyeti ve kapitalist çiftliğin varlığı. Küçük köylünün ise, mülksüzleşerek, ücretli tarım işçisi haline gelmesi (Kula, 1985, 59).

(iii) Toprak sahibinin yükümlülüklerini nakti veya aynî ranta dönüştürmeden, arazisinde üretim kapasitesini artıracak şekilde daha fazla köylüyü, daha fazla çalıştırma eğilimi (Kula, 1985, 59).

Küçük köylüler ise, pazara daha fazla ürün üretebilmek için; a) Pazara, kente yakın köylüler, çalışmasının bir bölümünü haftalık pazara götüreceği malların üretimine ayırma eğilimi. b) Kentten uzak yaşayan köylü ise, tüccar ve aracıların yönünde pazarda satılacak bir mal üretmeye yönelecektir. Köylü açısından bu eğilim, bağımlılığı ölçüsünde imkansız oluşu, emek yükümlülüklerini ürün veya para cinsinden ödentilere çevirme isteğini güçlendirmiştir. c) Küçük köylüler mülkiyet ya da zilliyetliği dahilindeki toprağı ge-

nişletme eğilimi.*

Küçük köylülerin yukarıdaki eğilimlerle karşılaşması, farklı ülkelerde farklı bir görünüm ve süreç izlemiştir. Meydana gelen değişiklikler ise, farklı içsel dinamiklerin belirleyiciliğinde olmuştur. Çalışmamıza örnek olması açısından üç farklı değişim tipini kısaca verelim.

İngiltere

1849'da İngiltere' de çıkan bir yasa ile 20 acr.lik bir arazi ile çevrili köylü evlerinin yıkımı yasaklanıyor. Aynı yasa, VII. Henri'nin yirmi birinci yılında yenilenirken, gerekçe olarak; "Birçok çiftlik ve büyük sürüler, özellikle koyun sürüleri az sayıda elde toplanıyor, bunun sonucu olarak toprak rantları yükseliyor. Ama toprak daha az işleniyor, bir çok ev kilise yıkılıyor, ve muazzam halk kitlelerinin ve ailelerinin geçimini karşılamak mümkün olmuyor" deniyor (Marx, 1986, 736). Bu kanun bize, farklı zamanlarda olsa bile, Osmanlı toplumundaki Arazi Kanunnamesinin 130. maddesi, yani büyük toprak sahipliğini önleme çabasını çağrıştırıyor. Osmanlı toplumunda 130. madde büyük toprak sahipliğini önleyemediği gibi, daha önce İngiltere'de çıkarılan yasa büyük toprak sahipliğini önleyememiştir. Toplumsal pratik İngiltere'de yasayı geçersiz kıldığı gibi, başlayan süreç, küçük köylünün mülksüzleşme süreci olmuştur. Mülksüzleşme süreci, toprak beyleri ile ticarette gelişen sermaye sahiplerinin uzlaşması ile daha da hızla gerçekleşmiştir (Hill, 1983, 29-35) / (Yücekök, 1969, 32-33). Mülksüzleşmenin mekanizması üç farklı yoldan gerçekleşiyordu. Birincisi; küçük

* Bu olanaksız görülse bile, Huberman şiirsel bir dille, küçük köylülerin toprak edinmelerini anlatır. "Boş araziyi, bataklığı, ormanı ekime elverişli hale getirmenin güçlüklerini umursamıyorlardı. Özgürlük ve mülkiyet oltasının yemini gören binlerce öncü saban ve tırmığın yolunu açmak üzere, bitkileri yok ederek geldiler (Huberman, 1982, 52).

köylülerin topraktaki haklarını satın almak (Hobsbawn, 1988, 72). İkincisi; çevirme hareketi ile, üçüncüsü; topraktan alınan rant ve vergi oranlarını aşırı yükseltmek (Huberman, 1982, 113). Her üç yöndeki gelişmenin yetersiz kaldığı an ise, (siyasal güç olarak kral ve çevresinin ters yöndeki etkisi ile karşılaşıldığı zaman) değişimden yana grupların öznel müdahalesi ile değişimin önü açılmıştır (Hill, 1983).

Bu üç farklı mekanizma ile ilgili kısa örnekler verilebilinir. Özellikle yünlü manifaktürün hızlı gelişmesi ile yapağıya olan talebin aşırılığında koyun üretiminin hızlanması, "insan yiyen koyun" deyimi ile örtüşen ve büyük feodal beylerin, feodal mülklerin topraklarının parçalanmış zilyedliğine son vererek, büyük otlaklar halinde çevirmesi, yukarıdaki yasada belirtildiği gibi, birçok insanı toprağından, yani üretim araçlarından ayırmıştır. 1845'te yaklaşık 1 milyon acr. arazi çitleme hareketine konu olmuştur (Heaton, 1985b, 32). Hobsbawm'a göre çitleme hareketinin çok az bir kısmı, parlamentonun aldığı kararlara uygunluk göstermektedir. Örneğin, Whithy halkının farklı aralıklarla verdikleri vergi ve rantlar (Huberman, 1982, 113).

	Eski Rant	Vergi	Yeni Rant	Vergi
Thomas Robynson'dan	12s	11 Yzd	40s 7d	33s 4d
Henry Russel'den	42s	11 Yzd	87s 3d	66s 8d
William Walker'den	7s	3d	17s	8s
Robert Barker'den	14s	6d	30s	2s 8d

Küçük köylülüğün karşılaştığı mülksüzleşme sürecinin boyutları Lovrosky'nin verilerinde bulabiliriz. "Küçük çiftçilerin, kıta köylülerinin hatta toprak kiralayan veya belge sahibi (copy holdiers) kiracı çiftçilerin azaldığını, toprağın sahibi olarak toprağı işletenlerin tüm toprakların ancak 1/4'ünü elinde tuttuklarını belir-

tir" (Heaton, 1985b, 33). Sürecin mantığı, artık on dönümün altında toprağı olanların geçinemeyip, toprağını devretmesini zorunlu kılıyor (Hobsbawn, 1987, 74).

Marx, Kapital' de bu süreci "Bu toprakların birkaç büyük çiftçi eline geçmesi sonucu küçük çiftçiler yaşamlarını başkaları için çalışarak kazanan ve gereksinimleri olan her şeyi ancak pazardan satın alabilecek kimseler haline getirilecektir," diye açıklamış ve devamla "Bütünüyle alındığında alt tabakalardaki insanın durumu, her bakımdan daha kötü duruma gelmiştir. Küçük topraklar üzerinde çiftçilik yaparken şimdi gündelikçi ve hizmetçi durumuna düşmüşlerdir; aynı zamanda, bu durumda varlıklarını sürdürmeleri de güçleşmiştir (Marx, 1976, 743). Sonuç olarak bu süreç "Kapitalist tarım için gerekli olan ele geçirilmiş toprak; sermayenin bir parçası haline getirilmiş ve kent sanayicileri için gerekli 'özgür' ve yasadışı proletarya sağlamıştır" (Marx, 1076).

İngiltere'de değişim sonrasını Weber şöyle dile getirir.

"İngiliz toprak sahibi, genellikle toprağını kiralar ve tarımcı değildir. Toprağı işleten, kapitalist işletmelerdir. İngiliz lordu toprağın tekelcisidir. ... Normal olarak kar değil, rant için yaşar" (Weber, 1986, 314). Burada kiracı, kapitalist işletmecinin kullandığı emek ise, bir zamanlar toprakta küçük köylü olarak çalışan köylüler yani ücretli tarım işçileridir.

Fransa

Fransa'da mülkiyet ilişkilerinin değişimi, köylülüğün ağır bastığı bir süreç izlemiştir. Köylülüğün ağır basması için, farklı açıklamalar vardır. Bunlardan birincisi; Fransa'da toprak sahiplerinin toprakla direk ilişkisi olmaması (Keyder, 1983, 41). İkincisi; toprak sahibi krala karşı bir bağımlılık ilişkisi içinde olması (Battomore, 1989). Üçüncüsü; Fransız devrimi ile büyük topraklara (özellikle kilise topraklarına el konulması) el konulup dağıtılması yada küçük

köylüler üzerindeki feodal yükümlülüklerin kaldırılması (Sarıca, 1981).

Fransa'da genel değişim eğilimleri büyük toprak sahiplerini iki farklı harekete yöneltmiştir. Bunlardan ilki, sabit olmayan gelirleri yükseltmek, ikincisi ise çayır ve ortak topraklar ve boş araziyi birleştirip, bu toprakları büyük çiftliklere çevirecek şekilde mülkiyetine geçirme. Birinci eğilim yönünde hareket, belirli bölgelerde "hayvancılık, özellikle koyun yetiştiriciliği gibi çabalar, daha küçük boyutlarda bir çevirme hareketi (Batı ve güney bölgelerinde) görülmüştür" (Huberman, 1982, 173). Yine örneklerle bu dönemde, küçük köylüler üzerindeki rantları artırma eğiliminin varlığını biliyoruz.*

Büyük toprak sahiplerinin bu yeni eğilimleri, köylüler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Tepkinin en önemli nedenlerinden biri, Fransa'da değişim öncesi dönemde dahi zaten küçük köylülerin fazla oluşu gösterebilinir. Örneğin küçük köylüler toprak sahiplerine (senyörlere) önemli bir oranda "cens" ile nakit ürün ve hizmet yükümlülükleri, kiliseye karşı aynî emek (Titre-onda birlik öşür) kraliyete karşı biçme (taille) ve yol için corv e ödemeleri gerekiyordu. Tüm bu ödemelerin yükümlülükleri yanı sıra, bir de yeni yükümlülüklerin gelmesi tepkiye neden olmuştur. Tepkinin ötesinde, değişme süreci içinde, köyün içinde farklı güçlerde grupların oluşması, büyük toprak sahiplerinin işini zorlaştırmıştır. Bu çatışma, kentteki yeni gelişmekte olan ticaret burjuvazisi ile toprak sahibi, kral arasında çatışmayla bütünleşince, toplumsal değişmenin olağan akışı hızlanacak ve 1879'da Fransız Devrimi gündeme gelecektir (Yücekök, 1969).

Küçük köylüler toplumsal değişmenin hızlandırdığı süreçten

* Rantların artışı için küçük köylülerin sunduğu bir dilekçe örneği için bak, Huberman (1981, 173).

üç şekilde yararlanmak istiyordu. "1) Toprak baronlarının tecavüzlerinin denetime alınması ve köylüden olan taleplerin sınırlandırması veya azaltılması. 2) Kraliyet veya kilise malikanelerinden veya küçük çiftliklerden elde edilecek olan fazla toprak. 3) Çevirme hareketinin yasaklanması ve otlatma hareketinin güvence altına alınması" (Heaton, 1985, 53). Köylüler bu isteklerini huzursuzluklarıyla belli ediyorlar ve şatolara, kiliselere saldırıyorlardı. Ulusal Meclis, kırsal yapıda süren bu huzursuzlukları önlemenin zorunluluğu içinde, "feodal rejimi yıkan, kişisel sertliği kaldıran, toprak baronunun avlanma ve oyun ayrıcalıklarından yoksun bırakan, bütün yargı yetkilerini kaldıran, kiliseye titre ödemelerini durduran bir dizi kararlar" aldı (Heaton, 1985, 53). Daha da önemlisi, köylüler normal cens ve benzeri ödemelerin 25 yıllık karşılığı olarak özgürlüklerini ve üzerlerinde yaşadıkları toprakların mülkiyet haklarını kazandılar. Ya da Bloch'un dediği gibi "onlara özgürlükleri verilmedi, onlar özgürlüklerini satın aldılar." Ayrıca kilise ve krallar ile kaçan baronların toprakları, topraksız ve az topraklılara dağıtıldı.*

Bu gelişmeler, Fransa'da tarım alanında küçük köylü mülkiyetini yaygınlaştırmış oldu. Fransa için mülkiyet açısından önemli bir olgu, sermayenin daha çok tarım dışında gelişmesi ve tarımı da piyasaya bağlamasıdır. Sermayenin tarım dışında gelişmesinin ve tarımı piyasaya bağlamasının ötesinde, insan-doğa ilişkisinde İngiltere'nin aksine köklü bir teknolojik dönüşüm yaşanmamıştır. Teknolojik gelişme ve dolayısıyla tarımda birim başına verim artışı ancak 1850'lerden sonra algılanabilir hale gelmiştir. 1852 yılında bir Fransız "Bir on üçüncü yüzyıl köylüsü; çiftliklerin çoğunu hiçbir şaşkınlığa uğramadan bugün ziyaret edebilir," derken, doğa insan ilişkisinin gelişme düzeyini de bir ölçüde vurgulamıştır.

* Heaton, kral ve kiliseye ait toprakların açık artırma ile satılması sonucu, bu işlemden topraksız veya küçük köylülerden çok, elinde belli bir birikmiş serveti olan tarım zenginlerinin yararlandığını vurgular (Heaton, 1985b, 54).

Fransa'da büyük değişme, tarımsal yapıya demiryollarının girmesi ile olmuştur. Heaton, insan-doğa ve insan-insan ilişkileri yönünde "demiryolunun beş yılı, serflikten kurtulmanın elli yılında daha elle tutulur sonuçlar yarattı" sonucuna varmaktadır (Heatan, 1985, 55). Gelişme beraberinde 1840 ile 1890 arasında 27.000.000 acr'lık boş arazinin islah edilmesine neden olmuş ve birim başı toprakta verim %47 oranında artmıştır.

Almanya

Almanya'da değişme, tarımsal yapıda güçlenen toprak sahibinin, şehirde gelişen burjuvaziye de hakim olması yönünde gerçekleşmiştir. Weber, "Almanya'da Kapitalizm ve Kırsal Toplum" adlı eserinde, Almanya'nın kırsal yapısında yoğun çelişkilerin varlığına dikkati çeker. Weber bu çelişkilerin XIII. ve XIX. yüzyıllarda olmadığını, bu yüzyıllarda toprağın Batı ve Güneyde ayrı, Doğuda ise ayrı mülkiyet ve işletme biçimlerine konu olduğunu belirtir. Almanya kırsal yapısında Fransız devrimi ve diğer etkiler altında "serfliğin" ilga edilmesine rağmen "ikinci serflik" denen bir olgu yaşanmıştır. Weber'e göre, bu olgunun temelinde "kapitalizmin istilası ve tarımsal ürünleri satma olanaklarının doğuşu" yatar. Gerçekte Almanya'da küçük köylüler, Fransa'da "cens"in eş değerinde bir aynı emek veya para (zins) şeklinde ödentiler veriyorlardı. Fakat, "zins"in karşılığı Fransa'daki "cens"e göre çok daha ağırdı ve köylülerin ellerindeki toprak çok küçüktü. Köylüler bir yandan toprakta çalışırken, bir yandan da puting-out (eve iş verme) yöntemiyle çalışıyorlardı (Heaton, 1985b, 49). Bu yaşam biçimi, Weber'in vurguladığı, kapitalizmin istilası ile daha farklı bir yönde gelişmiştir. Gelişmenin yönünü Weber özetlemiştir. Buna göre, Güneyde ve Batıda toprak sahipleri (Grundherren) toprakların rant ve faiz istemlerini artırarak, toprağını işlemeyen beyler haline ge-

lirken, köylüler kiracı konumuna gelmişlerdir. Doğuda ise toprak sahipleri, köylülerin toprağını gasp ederek bir kırsal işveren haline gelmiştir. işlediği toprağın öz sahibidir; bu toprak satılır veya ipoteğe konur; vasiyetlere konu olur ve ortak varislere tazminat ödenerek elde edilir. Junker, her dönemde varlığını doğrudan tehdit eden bütün ekonomik ve toplumsal çatışmaların içindedir ... Toprağında çalıştırdığı işçiler, tarlaları gasbettiği eski çiftçilerdi. Bunlar hiçbir şekilde proleter değildi. Junker'in yeterli parası olmadığından, bunlar ücret yerine bir köyevi işletecek kadar toprak parçası, kendi ineklerini otlatma hakkı alıyor, hasatta kaldırılan ekinin belli bir oranı da buğday olarak ödeniyor ... Ama toprağın fazla değerlendirilmesiyle ellerindeki toprak da alındı; efendi; çayırları, tarlaları ve buğday vermedi, yine ücret ödemeye başladı. Eski çıkar birliği böylece bozuldu ve çiftlik işçileri proleter oldular. Tarımsal faaliyet birkaç aya sığdırılan mevsimlik bir operasyona dönüştü. Efendi göçmen işçileri tuttu, çünkü yılın kalan aylarında boş duran ırgatların bakımı ayrı yük olacaktı" (Weber, 1986, 341). Değişim süreci Almanya'da büyük toprak sahipliği, büyük işletmeci çiftlikler ile küçük toprak sahibi çiftliklerin varlığı ile bütünleşen bir kırsal görünüm sunar. Bu görünümde doğunun, belli ölçülerinde İngiltere'nin koşullarına yaklaşırken, Güneybatı Almanya'nın ise daha çok Fransa'nın koşullarına benzer olduğunu vurgular (Weber 1986, 327).*

Batı Avrupa toplumlarında küçük köylülüğün değişim sürecini mülkiyet açısından çok genel hatlarıyla yukarda gördük. Bu farklı değişim süreçlerinde İngiltere'de küçük köylülüğün tasfiye olduğu, Almanya'da doğu bölgesinde tasfiye olduğu, Fransa'da ise, değiş-

* Farklı ve hızlı bir değişme süreci içindeki Amerika'daki mülkiyet ilişkileri, küçük köylülüğün dönüşümü için farklı bir örnek teşkil eder. Bunun için Amerika'nın Almanya ile kıyaslanarak ele alınışı için bak, Weber (1986). Ayrıca daha detaylı bilgi için bak, Luxemburg (1984), (1986).

şim içinde varlığını koruduğu (değişerek), ikinci olarak, toplumsal değişmenin küçük köylülük mülkiyet ilişkilerine yansımasının içsel dinamiklerin belirleyici olduğunu; üçüncü olarakta, belirli bir toplumsal yapıda farklı mülkiyet tiplerinin (büyük toprak sahipliği, küçük toprak sahipliği) bir arada olduğuna dair sonuçlar çıkarabiliriz. Bu sonuçları birer veri olarak kabul ederek, Osmanlı toplumunda, değişim içindeki küçük köylülüğe bakabiliriz.

İki Farklı Yaklaşım

Osmanlı toplumunun kırsal yapısına ilişkin, özelikle de mülkiyet ilişkilerini ele verecek olgusal tarihçiliğin ürünlerine rastlamadığımız gibi, bu ilişkileri ele alan farklı disiplinlerin çalışmaları da çok azdır. Bu sınırlı olan çalışmalarda ise, belirli kuramsal bakışların, temel varsayımları ışığında toplumsal olgulara şekil verilmiştir. Örneğin, Quartaert çalışmasında iki okuldan etkilendiğini belirtiyor; modernleşme ve bağımlılık (Quartaert, 1987).* Quartaert'in çalışmasına bakıldığında, incelediği dönemin olguları ile belirttiği kuramsal bakışların örtüştüğü görülür.

Bu temel vurgudan sonra, Osmanlı toplumunun ele aldığımız döneminde mülkiyet ilişkilerini tanımlayan iki eğilimi açıklamaya çalışacağız. Birinci yoruma göre, Osmanlı toplumunda büyük toprak sahipliği egemen; ikinci yoruma göre ise, Osmanlı toplumunda geçerli ve baskın mülkiyet ilişkisinin küçük köylülük olduğu yönündedir.

Birinci yorum; İltizam sistemi ile mukata sisteminin işleyişi içinde artı-ürünün zorla el koymak, tefecilik ve köylüler tarafından toprağın terkedilmesi olaylarının bir araya gelerek, büyük tarımsal

* Bu açıdan Akarlı'nın Quartaert'in çalışmasını ele alıp yorumlaması, olguların kuramsal düzene taşınmasının, kuramsal belirleyici olduğuna dair olumlu bir çalışma için bak, Akarlı (1987).

işletmelerin diğer bir deyimle çiftliklerin oluştuğunu belirtir. Bu çiftliklerde ortakçılık, yarıcılık geçerli işletme biçimidir (Ortaylı, 1979, 250). Ortakçı ve yarıcılığın toplumda varoluşu, toprakta mülksüzleşme sürecinin göstergesidir. Mülksüzleşme Kasaba'ya göre iki şekilde gerçekleşebilir, "birincisi maddesel (physcal) mülksüzleşme; diğeri ünvansal (titular) mülksüzleşme. İlk biçim; savaş, açlık, silahlı çete baskını gibi koşullarda toprağın gönüllü olarak terkedilmesiyle ortaya çıkıyordu. Mültezimler böyle bir toprağı ele geçirdiklerinde, köylüleri yeni koşullar altında ve yeniden bu topraklara yerleştirirlerdi. Ünvansal mülksüzleşmede, köylüler oldukları yerlerde kalıyorlardı ama yeni durumlardan dolayı yeni yükümlülükler ve borçlar yükleniyorlardı. Yeni koşullar çoğunlukla aşırı rant ve hizmet içeren yeni toplumsal ve ekonomik bir yapıyı simgeliyordu" (Kasaba, 1985, 46). Ortaylı, çiftliklerin daha çok "Batı pazarlarıyla en yoğun ticaret yapılan bölgelerde" oluştuğunu belirtir (Ortaylı, 1979, 156). Silier de Osmanlı toplumunda (bu dönemde) belirleyici mülkiyet ilişkisinin büyük toprak sahipliği olduğunu savunur. Bu savını küçük köylülerin "artan nüfus ve değişmeyen üretim tekniği ile, bir taraftan köylünün kişi başına verimini ve piyasaya satabileceği ürünü azaltırken, bir taraftan satın aldığı malların yükselen fiyatları, köylüğü üzerinde çalıştığı toprağı terketmek zorunda" bırakan mekanizmaya bağlar. Silier, büyük toprak sahipliğinin egemenliğini 1912-1913'te yapılan tarım sayımından çıktığını; kırsal bölgelerde yaşayan toplam bir milyon ailenin %35'inin toprakların %35'ine sahip olmasına karşılık, ailelerin %1'inin toprakların %39'una ve %4'ünün toprakların %26'sına sahip olduğunu ve bununda yüksek bir toprak toplulaşmasını göstermeye yettiğini belirtir (Silier, 1979, 9). Tezel ise, II. Mahmud'un büyük ağaları ortadan kaldırma çabalarının yoğun olduğu dönemde bile, köy ağaları, küçük ayan ve derebeyleri birçok bölgede köylüleri mülksüzleştirmeye ve böylelikle 20.000 ile 200.000 dönüm

arasında büyük mülklerin olduğunu vurgular (Tezel, 1986, 73).*

Büyük mülk veya çiftliklerin egemen yada geçerli olduğu görüşü karşısında küçük köylüler ve ortakçılığın egemen ya da geçerli olduğu görüşü vardır.**

Bu görüşün uç temsilcilerinden Pamuk ve Keyder çalışmalarında, farklılıkları vurgulamakla beraber, Osmanlı toplumunda temel mülkiyet biriminin küçük köylü mülkiyeti olduğunu savunmaktadırlar. Bu iki araştırmacı yazar varsayımlarında uyuşmaktadırlar.***

Bu varsayımların Osmanlı toplumunu genel olarak açıklamadaki benzerlikleri; i) Her iki yazar da Osmanlı toplumsal yapısının klasik döneminde, Batı-Avrupa'daki feodalizme benzemediğini**** ii) Osmanlı toplumunda değişmenin, ancak dışsal etkiler ve "dünya ekonomisi" içinde kavranacağı***** yani Batı Avrupa'daki gelişmenin başlamasından itibaren eşitsiz gelişmesi, diğer ülkelere yaptığı müdahale ile "Osmanlı devleti geçerli bir araştırma birimi olmaktan çıkar, yalnız dünya kapitalist sisteminin dinamiği içinde, onun

---

* Bu yönde yorumlamalar çoktur. Biz çok genel olarak verdiğimiz için her birine ayrı ayrı girmedik. Geniş bilgi için bak, Hüsrev, (1934, 1766, 202) ve Çavdar, (1970) / (1978).

** Bu yorum için bak: Pamuk, (1982), (1985a), (1985b), (1988); Keyder, (1983c), (1983g), (1983f), (1985a), (1985b) ve bu bakış açısını kavramsal yönleriyle ele alan bir çalışma için, İnan, (1983).

*** Pamuk, Keyder'in çalışmasını ele alan yazısında, Keyder ile temelde aynı bakışı paylaştığını belirtir. Bu vurgu için bak, Pamuk, (1985). Fakat bu yazıda Keyder'e katılmadığı dışsal dinamiklerle-küçük köylülük ilişkisini vurgulamak gerekir.

**** Klasik dönem Osmanlı toplumu için Keyder ATÜT modelini önerirken (1983b), (1983c), (1983g), Pamuk, klasik dönem Osmanlı toplumu için, Amin'in "Vergisel Üretim Tarzı"nı önerir (1988). Pamuk'un çalışması için bir eleştiri bak, Toprak (1988).

***** "Dünya ekonomisi" kavramlaştırması Wallerstein'indir. Bu çözümleme yöntemini daha önce açıklamıştık. Ayrıca bak, Wallerstein, (1983a), (1984). Eleştirileri ile birlikte yorumlama, Çakmak (Ders Notları).

ayrılmaz bir parçası" olarak incelenebilinir (Keyder, 1983c).

Pamuk ve Keyder'in Osmanlı toplumunun bu genel yorumlanışı içinde küçük köylülüğün varoluş nedenleri ve etkin oluşunu şu değişkenlere bağlamışlardır;

a) Küçük köylünün, Osmanlı merkezi siyasal yapının varoluş nedenlerinden birisi ve en önemlisi olduğu görüşü.

Merkezi siyasal yapı için küçük köylülüğün bu denli önemli olması, aynı zamanda küçük köylülüğün tasfiye olması/mülksüzleşmesinin önüne geçmesini gerekli kılmıştır. Bu nedenledir ki Osmanlı toplumunda biriken parasal servetin toprağa girişi önlenmiştir. Keyder, yine aynı görüşü kanıtlamak için Arazi Kanunnamesinin 8. ve 130. maddelerinde toprağın ipotek edilmesinin yasak oluşunu gösterir (Keyder, 1983f, 229).

b) Anadolu'daki tarımsal yapıların tarihi, yüksek bir toprak/emek oranı ile tanımlanması, ekilebilir toprağın sürekli varolduğu ve bu yüzden toprağı mülkiyete geçirmenin pek anlamlı olmadığı düşüncesi (Pamuk, 1982, 24), (Keyder, 1985a).

c) Yine küçük köylüler ile dünya ekonomisi arasındaki ilişkinin yoğun olduğu ve küçük köylünün uluslararası ekonomik dalgalanmalarda etkilendiği varsayımı. Keyder, bu konuya yönelik çalışmasında, küçük köylülük ile büyük toprak sahipliği arasındaki ilişkinin belirleyicisi olarak, uluslararası ekonomik konjonktürü göstermiştir. XVIII ve XIX. yüzyılda uluslararası konjonktüre bağlı olarak Osmanlı tarımında, küçük köylü ve ortakçılık arasında dönüşümlü bir sürecin yaşandığı belirtilir.*

Keyder, Batı-Avrupa toplumu ile para ve ticaret ile kurulan ilişkide/bütünleşme sürecinde, tarımsal fiyatların tüm dünya ölçe-

---

* Pamuk, Keyder'in bu çalışmasını ele aldığı yazıda küçük köylülükle uluslararası konjonktürün belirleyici olduğuna ilişkin sava katılmadığını belirtmiştir.

ğinde yükseldiğinde, küçük köylüler üretimi artırarak konumlarını güçlendirirken, büyük toprak sahiplerinin, marjinal topraklarını geçici olarak boş bıraktığı ve ektiği alanın daralacağını belirtir. Dünya ölçeğinde tarım sal fiyatların aşağıya inmesinde ise, küçük köylü, zor bir duruma düşecek ve borçlanmaya başlayacaktır; Küçük köylü borcunu ödeyememe noktasında, temel üretim araçları olan öküz ve karasabandan ayrıldığını, fakat toprak bol olduğu için toprağını terketmediğini belirtir. Öküz ve karasabandan ayrılan küçük köylü, toprağını işleyemediği için, büyük toprak sahibinin yanında ortakçı olarak çalışmaya başlar. Bu aşamada genişleme döneminin tersine "bağımsız çiftçilerce işlenen toprak oranı ve bağımsız çiftçilerin oranı düşerken, ortakçı ve onların işledikleri toprakların oranı artar" (Keyder 1985b, 97). Keyder, küçük köylülüğün varoluş ve pekişme mekanizmasını bu yönde verirken, büyük toprak sahipliği için "tarih bilgimiz bize büyük toprak sahiplerinin denetimi altındaki topraklarda sürekli bir artma olduğunu söylemiyor" diyerek, büyük toprak sahipliğinin genel bir eğilim olmadığını belirtiyor (Keyder 1985b).

Pamuk'un çalışmasında ise, geniş bir veri taramasının olduğunu görüyoruz. Özellikle bölgeler arası farklı mülkiyet ilişkilerini vurgulaması açısından önemli olmakla beraber, Pamuk da; küçük toprak sahibi üreticilerin hakim mülkiyet biçimi olduğunu vurgular (Pamuk 1982, 26).

Buraya kadar, iki genel eğilim verdik. Bir tarafta büyük toprak mülkiyeti, diğer tarafta ise küçük toprak mülkiyeti. Biz, Osmanlı tarımında her iki tip mülkiyet ilişkisinin bu dönemde varolduğunu göstereceğiz. Fakat, değişme süreci için de, küçük köylülükten büyük toprak sahipliğine doğru bir eğilimin/değişimin olduğunu, bu yönüyle sürecin bir geçiş süreci olduğunu belirlemeye çalışacağız.

Osmanlı tarımında mülkiyet ilişkileri açısından potansiyel eğilimler (18. ve 19. yüzyıl açısından)

Osmanlı toplumunda, tarımsal yapının potansiyel olarak çok farklı dinamikleri içinde taşıdığını başından beri önemle vurgulamaktayız. Bir önceki, denetleyenler bölümünde de gördüğümüz gibi, toplumda tarımsal yapı açısından farklı denetleme biçimleri ve denetleyenler bu yüzyılda iyice belirginleşmiş ve yer yer küçük köylü için tek belirleyici durumuna gelmiştir. Bu yöndeki değişim, mülkiyet ilişkilerinde denetleyenlere büyük olanaklar sağlamıştır. Potansiyelle birlikte, bu olanakların var olan eğilimleri güçlendirdiğini söyleyebiliriz. Bu eğilimler;

i) Barkan, "daha Kanuni Sultan Süleyman zamanına ait bir takım kayıtlarda, devrin nüfuzlu vezirlerinden bazıları kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra ittihaz edebilmek üzere tapu ile satın almak istedikleri toprak için civar köyler halkından gerek tarla ve gerekse mera olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına dair mazbatalar sağlamak zorunda kaldıklarının görüldüğünü, yazmaktadır. Böylece, kitabına uydurularak arazi kanunları özel mülkiyete doğru zorlanmaktadır. Bazı durumlarda bu görünüme dahi önem verilmeden çiftlikler kurulmuştur" (Barkan'dan aktaran Cem, 1982, 136). Bu yöndeki eğilimle ilgili vurguları Akdağ'ın çalışmasında da görebiliriz. Özellikle İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerin çevresinde hayvancılık ve bağcılığın büyük çiftlikler halinde XVI. yüzyılın ortalarında da görüldüğünü belirtir. Daha sonraki yüzyıllarda bu eğilim özellikle Batı-Avrupa ile ilişkiye geçen bölgelerde daha net bir şekilde görülecektir.

ii) Miri rejimde diğer bir eğilim, parasal servetlerin saklanması/korunmasına yönelik vakıf sistemidir. Bu sistemi "mülkün hapsedilmesi" olarak tanımlayabiliriz (Erdost, 1984, 200). Hatemi, bu dönem içinde şeyh, serdar ve gazi ailelerine tahsis edilen toprakların

genişleyerek "vakıf" adı altında bir tür aile vakıfları oluştuğunu, belirtir (Hatemi, 1985, 1667). Diğer yandan bu vakıf mülk toprakları üzerinde "icrateyn", "gedik" gibi sözleşmelerle doğan yararlanma hakkı, bu toprakları zümre mülkü haline getirmiştir. Tımar sisteminin ve bu sistemle belirtilen ilişkilerin ortadan kalkması, mülkiyetlerin hapsedilmiş olmaları koşulunda bu topraklarda vakıf kurucusu ile köylü arasında bir ortakçı ilişkisine dönüşmüştür (Erdost, 1984, 211). Hatemi'nin de vurguladığı gibi, vakıf toprakları bu yüzyıllarda büyük artış göstermiştir. Pamuk, dönemi ele alan çalışmasında Arazi Kanunnamesinden sonra toplanan toprakların %25'inin vakıfların elinde olduğunu vurgulamıştır (Pamuk, 1982). Bu rakam, vakıf arazisinin bu yüzyıllarda giderek artan önemini vurgulamaktadır.

iii) Diğer bir eğilim ise, miri arazinin bozulmasına koşut olarak başlayan tımarlı sipahinin anarşi ve terörle miri araziyi gasbetmesi olayıdır. Tımar sisteminin kaldırılışı ile birlikte, gasbedilen topraklar bu kişilerin elinde kalmıştır (Cin, 1985, 242). Tımarlı sipahiliğin kaldırılması bir ölçüde miri arazinin merkezi hazineye geçmesine neden olurken, diğer yönden "merkezi hazinenin zabt ve idaresinde olan çeşitli mukataalar birer birer malikane statüsüne çevrilip, özel kişilere satılmasına" neden olmuştur (Cezar, 1986, 32-33). Bu ise, mülkiyet ilişkilerinde merkezi siyasal yapıdan belirli toprakları satın alan bir kesimin doğmasına ve dolayısıyla bu kişilerin büyük mülkler edinmelerine neden olmuştur. Denetleyenler bölümünde belirttiğimiz gibi, bir mülk sahibinin idare bakımından olduğu kadar, mülkün mirasçılara taksimi, alınıp satılmasına olanak sağlayan hakları da vardı. Barkan, başka bir eğilimin ise, birçok kişinin önce iltizamı irsi ve daimi bir şekle soktuğunu veya "umumiyetle askeri veya ilmi sınıflara intisap etmiş bulunan bu memleket ayanı divanı hisselerini kendilerine maaş (riskiye) mukabili terk ettirmeye veya tımar halinde verdirmeye muvaffak" olduklarını bu süretle merkezi devlet teşkilatının müdahale ve teftişinden kurtulmuş bir halde

müttegallibe, ayan, derebeyi şekline girmiş bulunan bu toprak zengini kişilerin kendi köylerinde yaşayan reaya üzerinde tahakkümlerini sürekli ve kolayca artırdıklarını belirtir (Barkan, 1980a, 184).

iv) Osmanlı toplumunda daha önce de vurguladığımız sipahi tımarından farklı olarak "malikane divane" sisteminin, birçok köyün topraklarını tasarruf eden mülk sahipleri vardır (Barkan, 1980h, 261). Barkan, bu toprakların genellikle dede ve babadan devredildiğini belirtir. Bunun en tipik şekli, yurtluk ve ocaklık tımarlarıdır. Bu tımarların tek görevi, savaş esnasında belli sayıda askerle savaş alanına katılmaktır. Bunun dışında pek dokunulmayan topraklardır ve sürekli olarak beyler, aşiret reisleri toprakların önemli bir kısmının sahibi olarak, köylüler bu topraklar üzerinde çalışmaya devam etmişlerdir (Erdost, 1984, 203-206).

v) Mülkiyet ilişkileri açısından diğer önemli bir eğilim ise, Keyder'in de vurguladığı gibi Osmanlı merkezi siyasi yapısının küçük köylüyü koruma yolundaki eğilimidir. Eğilim, Osmanlı toplumunun varoluşundan beri gözlemlenebilirse de, gerçekte artı-ürün aktarma mekanizmasının işlediği süreler içinde koruma eğiliminin azaldığı görülmektedir.

vi) Mülkiyet ilişkileri açısından önemli bir olgudan daha söz edebiliriz, (daha sonra genişçe değineceğiz) tarımda kullanılan "alet ve tekniklerin ilkel niteliği, bir çift öküze sahip ve ortalama bir hanenin işleyebileceği toprak büyüklüğünün görece düşük olmasıdır" (Pamuk, 1982, 20).

Bu eğilimlerin geçerli olduğu tarımsal yapıda, miri arazinin mülk haline geçişi tamamen gizli bir durum arzetmiş ve büyük toprak sahipliğinin doğmasına neden olmuştur. Yaşanan bu fiili durum, merkezi siyasal iktidarın yeni hukuksal düzenlemelerle tarımsal yapıya etkide bulunmasına neden olurken, Cin'in deyimi ile, "miri arazinin" özel mülkiyet konusu araziye yaklaşmasına neden olmuştur (Cin, 1985, 245).

Merkezi Siyasal İktidarın Mülkiyet İlişkilerini Etkilemesi (Meşrulaştırma)

Anadolu'daki toprak-insan ilişkisinin merkezi siyasal yapının denetim alanı dışına çıkmasının verdiği rahatsızlık, özellikle denetleyenler bölümünde gördüğümüz gibi siyasal iktidarı toprak insan ilişkilerine müdahale etmeye yöneltmiştir.

Yukarıdaki eğilimlerden, tımarlı sipahinin konumunu belirleyen düzenleme 1839'da yeni askeri teşkilat oluşturulurken yapıldı. Tımarlı sipahilik kurumu kaldırıldı. Fakat bu yeni durum, yukarıda da gördüğümüz gibi tımar ve zeamet arazisinin önemli bir bölümünün sipahilerin eline geçmesinden sonra yapılmış olması ve ellerindeki mülkiyete dokunulmaması, bir miktar maaşa bağlanmaları, bu toprakların mülkiyet olarak sipahilerde kalmasına neden olacaktır (Hüsrev, 1934, 173).

1839 Tanzimat Fermanı, toprak-insan ilişkilerinin bozulması sonucu, can damarları kuruyan merkezi siyasi yapının, batıdaki etkin bürokratik yapıyı görmenin de etkisi ile yapılan önemli bir reform çabasıdır. Bu hareket ile artık reayanın geliri görev karşılığı belirli kişilere verilmesi kaldırılıyordu. Tarımsal vergilerin devlet örgütü kanalıyla toplatılması esası getiriliyor. Mülkiyet ilişkilerine yansıyan önemli bir diğer karar 'angaryanın' kaldırılmasıdır. İnalcık'ın vurguladığı gibi, yeni reform (Gülhane hattı) ölü bir vesika olarak kalmamış, angaryanın kaldırıldığını duyan köylüler, "angarya devam ediyor" diye kavgalar çıkartarak isyanlar yaratmışlardı (İnalcık, 1985, 1539).*

Tanzimat ilanından sonra, eski yasalarda yapılan değişiklikler toplumda varolan eğilimlerin özel mülkiyet halinde meşrulaşması

* Ortaylı, Ferman'ın getirdiği hükümleri zor durumda kurtarıcı olarak gören köylülerin özellikle Rumeli'de ve Anadolu'da ağalara ve yöneticilere karşı isyan ettiklerini söyler (1987, 95).

olarak adlandırılabilir (Şanda, 1934, 58). Bu süre içinde, miri toprak babadan yalnızca erkek çocuğa değil, kız çocuğa da geçebileceği yönünde miras hakkı getirilmişti. Daha sonra kadınların elindeki toprakların çocuklara geçmesi yönünde bir yasa çıkartılmıştı. Ayrıca devamla miri topraklar üzerinde satış ve devir kolaylaştırılacak, özel mülkiyet yönünde ivme artacaktır (Barkan, 1980d).

Siyasi yapının, toprak-insan ilişkisi üzerinde denetimi kurma çabası için en önemli olanı kuşkusuz, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'dir. Bununla mülkiyet ilişkileri açısından önemli düzenlemeler getirilmiştir. 1. maddesinde Osmanlı toplumunda mevcut toprakları; 1) Memlük, 2) Miriye, 3) Mevkufe, 4) Metruke, 5) Mevat topraklar olarak beş kısımda ele almıştır. Gerçekte Barkan'ın deyimi ile "bu toprakları iki büyük zümre halinde taksim ve tetkik etmek mümkündür; mülk ve miri topraklar. Burada köy halkının ortak kullanım ve yararına bırakılan, özel kişilerin mülkü olmayan topraklar, koru ve otlaklar da miri toprak kabul edilmiştir" (Barkan, 1980d, 335).

Arazi Kanunnamesi varolan eğilimleri güçlendirerek, temellerini atmasını sağlarken, diğer yönden 1600'lü yıllarda İngiltere'de 20 acr'a kadar arazinin yok edilmemesi yönündeki yasaya benzer ve küçük köylülüğü koruma amacına yönelik maddeler de Kanunname içinde yer almıştır. Özellikle 8. ve 30. maddeler toplumda büyük toprak sahipliği yönünde bir eğilimin varlığı ile, bu eğilimi durdurmak isteyen siyasal iktidarın eğilimini göstermesi açısından ilginçtir.

Arazi Kanunnamesi'nin 130. maddesi, "Ahalisi mevcut olan bir karye çiftlik ittihazıyla arazileri müstakiller bir şahsın vahdesine ihda olunamaz" (Keyder, 1985, 69). Merkezi siyasal yapı bu madde ile Barkan'ın deyimi ile "Memleket arazisini muhtelif vesilelerle birkaç şahsın eline geçerek zamanla toprak darlığı hissedecek olan topraksız köylünün başkasına ait topraklar üzerinde

kiracı veya yarıcı vaziyetinde çalışarak, hususi menfaatler hesabına istismar edilmesi ve ırgatlaşması tehlikesi önlenmek istemiştir (Barkan, 1980d, 367). 8. maddesi ise, çiftliklerdeki ferdi tasarrufu da kabul edip, bunlara tapu vermekteydi. Buna karşılık bir köy halkının arazi üzerinde kollektif mülkiyetini yasaklayarak, özel mülkiyetçi bir toprak rejimi esas alınmakta (Ortaylı, 1987, 170). Küçük köylü, üzerinde üretimde bulunduğu toprağın kendisine mülk olarak verilmesine karşılık Arazi Kanunnamesi, Barkan'ın deyimi ile "çiftlerin toprağı üzerinde çalışan köylünün toprak sahibiyle olan ilişkilerinden bahsetmemesi şaşkınlık vericidir" (Barkan, 1980d, 367). Toprak sahibi ile köylü ilişkisini tanımlamayan yasa, toprak sahiplerinin köylüye egemen olan bir zümre olarak varolmasına neden olduğu gibi, yasanın bütünsel yorumunda Barkan'ın vurguladığı, "öteden beri malum yollardan memleketin zirai ve içtimai bünyesinde esasen çok zaman önce başlamış olan ve sebeplerini çok daha derinlerde aramak lazım gelen soysuzlaşma hareketini, Arazi Kanunnamesi'nin mevzubahis birkaç maddenin durduramadığını," (Barkan, 1980d, 374) ve büyük çiftliklerin oluşumlarının sürdüğünü belirtir.

Arazi Kanunnamesi'nde işlenebilir toprağın denetimi açısından ve vakıf topraklarının süregelen denetimsizliğini ortadan kaldırmak amacıyla, bu tür toprakların kontrolü Evkaf Nezaret'ine bağlanmıştır (Ortaylı, 1985b, 170). Fakat önemle vurgulanması gereken ve "müstesna vakıf" adı verilen bazı 'azizlere', 'gazilere' verilmiş olan miri arazilere dokunulmamıştır. Bu kabil arazi, bir tür vergi bağışıklığı olan vakıflara, daha doğrusu "aile çiftliklerine" dönüşmüş, yada süregelen varlığını korumuştur (Hatemi, 1985, 1669).

1858 Arazi Kanunnamesi ile miri topraklar hızlı bir şekilde özel mülke dönüşmüştür, "1869'da miri topraklar tüm işlenebilir toprakların %5'ine indirilmişti. İşlenebilir toprakların geriye kalan %70'i ise 1869'da mülk, yani özel mülkiyet altında idi. İşlenebi-

lir toprakların %25'i vakıf topraklarına aitti" (Pamuk, 1982, 17). Sonuç olarak, değişme sürecinde küçük köylülerin ellerinde bulundurdukları ve işledikleri toprakları mülklerine geçirdikleri gibi, büyük toprak sahipliğinin küçük köylüler üzerindeki fiili denetimi de siyasi iktidarın kararları ile pekiştirilmiştir (Tezel, 1986, 73).

Tarımda varolan fiili eğilimler ile merkezi siyasi yapının farklı amaçlarla yüklü müdahaleleri dinamik bir süreç içinde tarımda mülkiyet ilişkisi olarak küçük köylü mülkiyeti ile büyük toprak mülkiyetinin varlığı ile örtüşen bir yapıya neden olmuştur. Fakat bu yapı, dinamik değişim sürecinde farklılaşma yönü yoğun olan bir durum arzetmektedir. Özellikle yukarda vurguladığımız, Batı Avrupa toplumları ile girişilen ilişkiler farklı araçlarla (kaçak mal ticareti, para akımı, demir yolları vs.) toplumun tümünü birden etkilemiştir. Fakat bu etkileme toplumsal yapıya eşitsiz bir şekilde dağılmıştır. Tarımsal yapı açısından da belirli bölgeler, kendi içsel dinamiklerinin varlığında dışsal değişkenlerle de karşılaşacak ve diğer bölgelere göre daha farklı toplumsal ilişkileri dolayısıyla mülkiyet işletme biçimlerine neden olacaktır. Toplumsal yapıda farklı bölgeleri analize sokmak bize bir ölçüde tarımsal yapıda değişimi gösterecektir. Şimdi bu yönde çok sınırlı kaynaklar ile bölgesel düzeyde mülkiyet/işletme ilişkilerine bakalım.

Mülkiyet ve İşletme Biçimlerinde Değişimin Bölgesel Düzeyde Farklılığı

Trakya ve Kuzey Yunanistan

Batı-Avrupa'nın etkisiyle doğrudan değişim içine giren bölge Trakya ve Kuzey Yunanistan olmuştur. Bu bölgede, değişimden zararı en çok küçük köylüler görmüştür. "Batı sanayi mallarının akımına uğraması ve vergileri ödemek için nakide duyulan gereksinmenin büyümesi, köylüleri, kendilerine yeterli yaşam tarzlarını terketmeye ve ulusal ya da uluslararası pazara yönelik üretime başlamaya

sürükledi" (Mouzelis, 1985, 73). Bu sürüklenme iki farklı tip mülkiyet ilişkisine neden olmuştur. Birincisi, 'çiftlikler' "kaybolacakları yerde geliştirilmiş, güçlendirilmiş ve resmen kabul edilmiştir. Böylece tüm toplumsal sistem büyük toprak sahiplerinin özel çıkarlarına göre yöneltilmiş oldu" (Vergopoulos, 1985). "Çiftlikler, büyük topraklar halinde daha çok ovalarda görülürken, yamaçlarda arazi bölünmüş ve küçük köylülerce işletiliyordu. Ovalarda ise umumiyetle ortakçı ve yarıcı usulle, idare olunmakta ve hem yarıcı hem de sahibi tarafından ziraat yapılmaktaydı. O zaman sahibinin işlediği bölüm beylik oluyordu. Yarıcılar 5-10 koyun besleyebiliyordu, toprak sahibi yarıcıya ikrazatta bulunur, bir çiftlikten diğerine geçen yarıcı borcumun yeni çiftlik sahibi öder. Mal sahibi bunlara bir mesken gösterir" (Tekeli ve İlkin, 1983, 363). Tekeli ve ilkin'in de vurguladığı gibi bu bölgelerin verimli yerlerinde büyük toprak sahipliği ve ortakçı/yarıcı ilişkisi geçerli iken, daha verimsiz yerlerde küçük toprak sahipliği ve küçük köylülük geçerliydi. Verimli ovalar, uluslararası pazara yönelik üretim yapan büyük toprak sahipliği iken, küçük toprak parçaları daha çok geçimlik üretime yöneliktir (Mouzelis, 1985). Pamuk'un çalışmasında görüleceği gibi, Selanik ve Manastır sancaklarında, büyük işletmeler ve küçük çiftlik sistemi baskındı. Bir tahmine göre, "1859'da Manastır sancağındaki tüm toprakların 3/4'ü büyük toprak ağalarının elindeydi. Selanik sancağı için yapılan bir diğer tahmine göre de, 1863'te tüm işletmelerin %40'ı 200 hektardan büyüktü" (Pamuk, 1984, 98).*

Mülkiyet ilişkilerinde bu tip bir görünüm daha çok değişimin çok hızlı olmasının sonucudur. Bu dönemde, örneğin Kuzey Yunanistan'da toplam nüfus içinde kent nüfusu %15 ile diğer bölgelere göre daha fazladır. Yine km^2 alana düşen demiryolu uzunluğu 13,7

* Daha geniş bilgi için, özellikle Barkan (1980) ve Vergopoulos (1985). Yunanistan ve Bulgaristan tarımı ve Osmanlı tarımı yapı farklılık ve benzerlikleri için, Mouzelis (1985), Ayrıca geniş verilerin derlenmesi için Pamuk, (1982).

km. ile en yoğun bölge bu bölgedir.*

Batı Anadolu

Batı Anadolu'da mülkiyet ve işletme biçimlerindeki değişme Trakya ve Yunanistan'a göre daha yavaş olmasına rağmen, Osmanlı toplumunun diğer bölgelerine göre değişme daha hızlı yaşanmıştır. Önceden de vurguladığımız gibi, bölge daha XVII. yüzyılda yoğun bir şekilde Batı-Avrupa'nın mal talebi karşısında, kaçak ticaretle değişim sürecine girmiştir. Bu süreç, 1833-1841 Ticaret Anlaşmaları ve ilerde göreceğimiz gibi hammadde ulaştırma için yapılan demiryolları bölgedeki ilişkilere yoğun etkilerde bulunmuştur. Yabancılara toprak satılması değişimin en uç noktasıdır. İki farklı etki altındaki tarımsal yapı, çok farklı ilişkilerin bir arada sürmesine neden olmuştur. Kurmuş, çalışmasında vurguladığı gibi, yaşanan bir geçiş sürecidir. Bir yandan uçsuz bucaksız topraklara sahip ailelerin ortakçılık ve yarıcılık ile topraklarını işlerken, diğer yandan küçük topraklar üzerinde küçük köylü üreticiliği vardır. Süreç ise, küçük köylülüğün mülksüzleştirilmesi sürecidir (Kurmuş, 1982, 73-74). Bu süreçte, kuşkusuz, süreci engelleyen mekanizmalar da vardır. Bunlardan en önemlisi, büyük toprak sahiplerinin topraklarını işletecek emek bulamamalarıdır. Özellikle savaşların da etkisi ile, toprak üzerinde çalışanların azlığı büyük toprakların işlenmesini ve topraktan elde edilecek üretimin düşmesine neden olmuştur. Bu düşüşü önlemek için toprak sahibinin bulduğu önlem, köle emeği kullanmaktır. Örneğin 1864 yılında İstanbul dolaylarında 30.000 Afrikalı kölenin bulunduğu ve bunların bir kısmının tarlada çalıştırıldığı belirtiliyor (Kurmuş, 1982, 76-77). Bölgenin Batı-Avrupa ile ilişkiye girmesi ile birlikte hammadde kaynağı olarak dikkati çekmesi ve diğer etkilerin de varlığı demiryolları yapımını hızlan-

* Bölgeler için yoğunlaştırılmış veri dökümü için Pamuk'un yaptığı ve çalışmamızın sonunda bulunan (Ek: 4)'e bakınız.

dırmıştır (1900 yılında kilometre kere alana 8.600 km. demiryolu düşüyor). Demiryollarının yapımı toprakların ucuzluğu İngiliz sermaye sahiplerinin dikkatini çekmiştir. Demir yolunun tarımı da geliştireceği düşüncesi ile düşük fiyatla bölgeden topraklar almaya başlamışlardır. Bu yeni olay aslında miri toprak sistemi ile devletin tüm topraklara sahipliğinin tüm toplum açısından bütünleyici ideolojik bir işlevinin varolduğu bir yapıda büyük bir önem taşır. Batı-Avrupa'nın sermaye kesimi için toprak gereksinimi tarımdan daha çok, demiryolları, maden işletme, liman yapımı için gerekliydi (Şanda, 1934, 60). Yabancı sermaye sahipleri bu gerekliliği önceleri "sırf arazi satın alabilmek için, ayrıca birde, Osmanlı tebaası olarak yazılmak kolaylığını buluyor veya, mülkleri tapu dairesinde Osmanlı tebaasından birinin üzerine yazdırmakla, gayrimenkul elde edebiliyordu" (Barkan, 1980d, 351). Gereklilik daha sonra birtakım kısıtlamalar dahilinde bu zorlukları giderecek şekilde bir yasa ile çözüme bağlanıyor ve yabancıların toprak satın alma hakkı doğuyor. Bu hak, Batı Anadolu Bölgesinde tarımsal alan için önem kazanmış ve İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün toprakların en az 1/3'ünün İngilizlerin tapulu malı haline gelirken, 1878 yılında, aynı bölgedeki bütün toprakların 41 İngiliz tüccarının elinde olduğu bildiriliyor.*

İngilizler, toprakları ortakçılık ve yarıcılık şeklinde işletiyordu. Fransa'nın İngiliz Konsolosu F. Rougen sayılarla 2.000 dönüme kadar olan toprakların kapitalist çiftliğin egemen olduğu daha büyük çiftliklerde ise, ortakçılık ve yarıcılığın sürdüğünü belirtiyor. Bu durumda toprak sahibi, toprağının bir kısmını üzerinde ücretli işçi, bir kısmında ise, ortakçı emek kullanıyordu. Burada ayrıca ortakçı ilişkisinde önemli bir değişiklik yaşanıyor, ortakçılık önceleri köylülerin ürününün yarısını kira karşılığı verme ile köylünün iste-

* İngilizlerin İzmir çevresinde elde ettikleri toprak miktarları için bak. (Ek: 4).

diği ürünü yetiştirme şeklinde gerçekleşirken, sonraları bu durum ortakçının toprağın kirasını para karşılığı ödemesi ile üreticinin istediği ürünü ekememesi, toprak sahibinin ihraç amaçlı ürün üretme doğrultusunda toprak sahibinin istediği ürünü ekmesi şeklinde değişiyor. Değişim, İngiliz toprak sahiplerinin aynı zamanda İzmir'de tarımsal ürün ihracatçısı olması yönüyle daha bir hızlanmıştır (Kurmuş, 1982, 83).*

Sermaye donanımlı İngiliz toprak sahiplerinin ele geçirdikleri topraklarda kendi geçmişleri olan İngiltere benzeri bir mülkiyet dönüşümü sağlama çabaları, bölgenin içsel dinamikleri ile çatışmalı bir sürecin başlamasına neden olmuştur. 1883 yılında Söke ve Nazilli yakınlarında köylüler bazı İngiliz çiftliklerini işgal ederek, direnmeye başladılarsa da, toprak sahiplerinin isteklerini kabul etmek zorunda kaldılar. Örneğin; Madam Baltazzi, resmi kayıtlarda 28.000 dönüm olan topraklarını 1894 yılında büyük bir artışla 88.000 dönüme çıkarmıştır.

Büyük topraklar beraberinde değişimin toplum açısından en ileri unsurlarından olan ücretli emek kullanımını yaratmıştır. İşgücü kıtlığının Türk toprak sahiplerini zor durumda bıraktığı bir yapıda İngilizler yüksek ücret sayesinde işçi bulmakta Türk kökenli büyük toprak sahipleri kadar zorluk çekmemişlerdir. Ücretli işçiliği çekici kılmak için resmi tatil ve dinsel tatil hakları verilmiş, Aydın Kasaba demiryolları ile anlaşarak "paso" sistemi işçilerin köylerden tarlalara gelişi kolaylaştırılmıştır.

Batı Anadolu ve İzmir bölgesi toplumsal değişimi en hızlı yaşayan yöreler olması açısından değişimi en çok yaşatan bölgedir. Ek: 4'teki bilgilere bakıldığında, görülecektir ki, bölgede tüm nü-

---

* İngiliz toprak sahiplerinin, toprak sahibi olarak tarımsal yapıyı etkilemeleri madalyonun bir yönüdür. Madolyonun diğer yönü tüccar kimliği ile kentte meydana getirdiği değişmelerdir: İzmir'in bu yöndeki etkilenmesi için bak (Kıray, 1982ı).

fus içinde kent nüfusunun payı %37'dir ve Osmanlı toplumunda en fazla kentleşmenin görüldüğü bölgedir. Yine demiryolları yoğunluğu, Kuzey Yunanistan ve Trakya'dan sonra ikinci sırayı almakta (1900'da 1000 km kareye düşen demiryolu 8,6 km'dir). Tarımsal üretim bileşiminde sanayi bitkileri ve bağların yapı %18,6 gibi bir oranı kapsamaktadır. Gelişmenin yaşandığı bu bölge kendi içsel dinamiklerinin de etkisi altında, bir yandan en ilkel biçimi ile toprakta köle emeği kullanılmasına neden olurken, diğer yandan gelişmenin en uç örneği ücretli tarım işçisi kullanılmıştır. Bu işletme biçimlerinin yanısıra, büyük toprak sahipliğinin kullandığı diğer bir emek tipi ortakçılıktır. Ortakçılık bir yandan eski haliyle sürerken, diğer yandan para ile belirlenen bir şekle dönüşmüştür. Büyük toprak sahipliğinin yanısıra, küçük topraklar üzerinde küçük köylülük de varlığını belli oranlarda korumuştur. Bu yönleri ile bu bölgenin hızlı bir geçiş sürecini yaşayan tarımsal yapıya sahip olduğu görülmekte.

Çukurova Bölgesi

Batı-Avrupa'nın gelişimi ile bağlantılı olarak, ilişki sürecinde belirlenen ve yeni ilişkilerin çıktığı diğer bir bölgede Çukurova'dır. Şanda'nın deyimi ile, "Avrupa pamuklu sanayinin dev adımlarla ilerlemesi, dünyanın her tarafında pamuk üretiminin genişlemesine sebebiyet verdiği malümdür. Bunun bir sonucu olan, pamuk zeriyatına müsait bir iklimi olan Adana'da büyük ölçüde pamuk ziraati inkişaf etmişti" (Şanda, 1931, 72). Adana'nın tarım potansiyeli ilk önce Mısır Valisi M. Ali Paşa'nın müdahalesi ile dikkati çekmiştir. Osmanlı merkezi siyasal yapısı da bölgenin önemini anlamış olacak ki bölge üzerinde farklı müdahalelerde bulunmuştur (Pamuk, 1982). Bölgede zorunlu iskan başlamıştır. Zorunlu iskanın amacı bölgede pamuk tarımını geliştirerek burada zenginliği vergi yoluyla saray ve lord-bürokratlara aktarmaktı (Kıray, 1982f, 133). Bu önlemin yanısıra bölgelerin bataklıklarla kaplı ovaları kurutulmuş ve

ekime açılmıştır. Yeni açılan yerin nüfus açısından sorunu ise yukarda belirttiğimiz gibi zorunlu iskanı ile sağlanmıştır. Zorunlu iskan bir yandan göçebe ailelere uygulanırken, diğer yandan toprağın bir aşirete tüm olarak verildiği durumlarda vardı. Aşiretler toprakta bir ölçüde yarı-feodal toprak sahipliğine yol açtı. Bu bölgeyi ilgilendiren diğer bir olay, Ermeni isyanları ile birlikte zengin Ermeni toprak sahiplerinin göçerek verimli topraklarda büyük çiftlikler kurmalarıdır. Bölgenin zenginliği siyasal iktidarı o denli etkiledi ki, Sultan Abdulhamit, vali ve paşalar buradan 300.000 dönümlük toprak aldılar. Böylece bölgede bir yandan tarıma bağlanmış göçmenlerin oluşturduğu küçük mülkiyet üzerinde küçük işletmeler ile öte yandan Saray, paşalar, Ermeni ve Arap kökenli büyük toprak sahipleri oluşmuştur (Kıray, 1982f, 134).

Büyük toprak sahipleri, topraklarını işlemek istemeleri ile yeni tip ilişkiler, emek biçimleri bölgede güçlenmeye başlamıştır. Örneğin, çalışan kişilerin bulunması için 'elçi başı' diye amele komisyoncuları türemiştir. Elçi başları, kışın küçük yoksul köylüye borç para verirler, sonra amelenin haftalık yevmiyelerinden ağır faizlerle bu parayı geri alırken, diğer yandan 'tutma' adı verilen ve değişim sürecinin ürünü olan bir tarım işçisi ortaya çıkmıştır. Şanda'nın tanımına göre, "tutmalar da, 'yaz tutması' ve 'kış tutması' olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Pamuk zeriyatının ilk inkişaf devrelerinde tutmalar çalışmalarına mükabil batman kadar tohum alırlardı. Tutma, çiftlik sahibinin gösterdiği yere pamuk eker ve bu mahsül kendisinin olurdu. Buna 'şekere' tabir olunurdu" (Şanda, 1934, 73). Görüldüğü gibi tarım işçiliği ile ortakçılık arası bir ilişki türüdür anlatılan. Fakat bu ilişki türü zamanla "tutmanın sayısına göre 'şekere' gibi bir aidat vermek münasebeti ortadan kalkmıştır" (Şanda, 1934, 73). Üretici tarım ilişkisinin yanısıra bazı büyük toprak sahipleri de, topraklarını ortakçılık şeklinde işletiyorlardı. Toprak sahibi, ortakçılara; barınak, araç ve gereçler, tohum ve toprak

veriyordu, bunlara karşı ise ürünün yarısını alıyordu (Kıray, 1982f, 134). Tarımın bölgede ticarileşmesi özellikle Alman sermayesinin hızlı bir yayılma süreci ile Mersin-Tarsus demiryolunu oluşturmasıyla, daha büyük boyutlara varmıştır (Özyüksel, 1987). Bölgenin, Batı-Avrupa'nın etkisi altında kalması, aynı zamanda tarımsal üretimin bileşimine yansımış ve toplam tarım ürünlerinin %35,1'ini sanayi bitkileri ve bağlar oluşturmuştur. Bu yönü ile bölge Osmanlı toplumunun en ticarileşmiş bölgesi haline gelmiştir. Sonradan bu gelişmeye paralel olarak, toplumda dönüm olarak işletme büyüklüğünün ortalama bu bölge için 77 dönüm ile ön sırayı aldığı görülmektedir. Yine aynı bölgede her hasat mevsimi, 50.000-100.000 arasında göçmen işçi istihdam etmesi açısından bir farklılık görülmekte (Pamuk, 1984, 99-101). Değişimin hızı bu bölgede Batı Anadolu'ya göre daha hızlıdır (Ek: 4).

Orta Anadolu Bölgesi

Orta ve Güney Anadolu bölgelerinde değişme, daha çok içsel dinamiklere bağlı. Bu bölgede tımarın bıraktığı boşluğu yukarda denetleyenler bölümünde vurguladığımız ayan, derebeyinin doldurması büyük olasılık. Bu olasılık çevresinde bölgede büyük toprak sahipliği ile küçük köylülüğün bir arada olduğu söylenebilirse de, ancak belirttiğimiz gibi bu mantık yürütme ile sınırlıdır. Kasaba'nın da belirttiği gibi, bu bölgeler için birşey söylemek için elimizde yeterli veri bulunmuyor (Kasaba, 1985, 45). Ancak Sakaoğlu'nun çalışması belirli bir küçük bölgeyi ele alsa dahi, bu bölgede ve küçük bir kasabada içsel dinamiklerin çok etkili olduğu görülmekte. Bu yüzyıllarda (18. ve 19. yüzyıl) Batı-Avrupa'nın etkisi dışında yaşayan bölgelerin pek istisnai özellikler taşımadığı mantığı ile Sivas Divriği'nde yaşanan süreci ilk kaynaktan veren bu çalışmanın sonuçları bize belli ipuçları verebilir. Sakaoğlu, çalışmasında bölgenin ileri gelenlerinden Kösepaşa, paşa olana kadar yerel bir denetleyicidir

ve zamanla merkezi siyasal iktidarla bir takım ilişkiler sonucu paşa olmuştur. Kösepaşa bu iki yöndeki iktidarı sayesinde (yerel siyasal) büyük mülklerini pek fazla zorlanmadan oluşturmuştur. Paşa öldüğünde mühellefat defterinde göstermelik bile olsa üç çiftlik ve dağınık birçok arazi ile hayvanın varlığı görülmüştür. Kösepaşa'nın ölümü ile oğlu Hafız Veliyeddin Paşa, bu çabayı devam ettirmiştir. Örneğin, Asudu yöresine 1810 yılında kendi parası ile damlar yaptırdı. "Her aileye ekebileceği kadar toprak verdi. Aşiretin iskanın sağladı. Buna karşılık ev başına senede bir batman yağ, ektikleri arazi için de iki çerik buğday icar" koyarak, buraya mülkiyet hakkıyla sahip olmuştur (Sakaoğlu, 1984, 138).*

İçsel dinamiklerin ürünü olan bu tip mülk sahiplenme çoksa da, köylüler üzerinden artı-ürünün bir kısmını ele geçiren bölge ileri gelenleri için mülk edinme tek amaç haline gelmemiştir.

Bu yüzden bölgede küçük köylülük daha etkindir ya da büyük toprak sahipliğinin varlığında topraklar varolan teknolojinin de sınırlaması doğrultusunda küçük topraklar halinde küçük köylüler işletmektedir. 1890 yılında Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu demiryolları, Alman sermayesi ile yapılmaya başlaması bölgede meta üretiminin hızla genişlemesine neden olmuştur (Pamuk, 1982, 43). Meta üretiminin genişlemesi tarım topraklarının değerini artırmıştır. Ankara'da demiryolundan önce bir tarla 50 frank iken, 1890'da 120 frank olmuştur. Bağ ve bahçenin fiyatı ise, 120 franktan, 170 franka çıkmıştır (Hüsrev, 1931, 35-39). Toprağın değerlenmesi ile bölgede mal naklinin artışı oranında bir paralellik vardır. Örneğin, 1893'te 51.389 ton hububat nakliyatı yapılırken bu miktar 1905'te 217.764 tona çıkmıştır. Artan mal talebi-

---

* Sakaoğlu'nun çalışmasında bu tür örneklere çok rastlanmaktadır fakat biz tek bir örnekle yetindik. İlginç olduğu düşüncesiyle faizci ve toprak sahibinin küçük köylülerin mülklerine el konuluşuna bakılabilinir (Sakaoğlu, 1984, 203).

ni karşılayacak işgücü yokluğu bir engel oluştururken, çok sayıdaki göçmeni demiryolu boyunca yerleştirerek, buradaki devlet topraklarını ailelere dağıtmış ve bölgede varolan küçük-orta mülkiyet örüntüsü güçlenmiştir (Pamuk, 1982,45), (Ek: 4).

Orta ve Güney Eşikleriyle Anadolu Bölgesi

Değişimin en az görüldüğü bölge olarak karşımıza çıkıyor. Özel olarak 1858 Arazi Kanunnamesi ile esas mülkiyeti devlete ait olan yaylak ve kışlaklar orta malı bu bölgede genellikle özel mülkiyet haline gelmiştir. Köyağası, köye ait her şeyin sahibi olduğu için köye ayrılan yaylak gibi aslında ortak malolan ve halkın faydasına sunulan mallarda ağanın özel mülkiyetiymiş gibi görünmektedir (Beşikçi, 1969, 114). Bunun dışında Güneydoğu Anadolu'da Diyarbakır, Bitlis, Van Sancaklarında Kürt aşiretleri Osmanlı İmparatorluğu boyunca özerk konumlarını sürdürdüler. Bu bölgede Kürt aşiret reisleri küçük toprak sahibi köylüleri ortakçı konumuna indirgeyerek kendilerine kiracılar sağlamak yönündeki çabasını ekonomi-dışı zor ile sağlarken, merkezi siyasal iktidarın müdahaleleri XIX. yüzyıl sonuna kadar Kürt aşiretlerinin özerkliklerini kıramamıştır (Pamuk, 1982, 34).

Burada aşiret reisleri ve aşiret üyeleri arasındaki ilişkide belirleyici bir yön vardır, o da aile bağı. Eşitsiz bir aile ilişkisini içeren bu yapıda aşiret reisleri ile kabile reislerinin daha büyük toprakları vardır (Erdost, 1984, 205). Bu ilişki biçimi, içine kapalı, kendi kendine yeterli bir yapı ile örtüşmüştür (Ek: 4).

Doğu Anadolu'nun Erzurum ve Mamuretulaziz Sancaklarını içeren orta eşiğinde ise yarı feodal üretim ilişkileri aynı ölçüde güçlü değildir. "Bölgede küçük ve orta büyüklükteki işletmeler egemen olduğu için bu mülkiyet dağılımı vardır. Özellikle Batı-Avrupa'nın etkisiyle en az karşılaşılan bu bölgede ulaşımın pahalılığı, uzak pazarlar için üretimi sınırlamıştır" (Pamuk, 1984, 94-96).

Doğu Karadeniz Kıyısı

Batı-Anadolu kıyılarında değişimin hızlı bir şekilde yaşanmasına karşın, Doğu Karadeniz kıyılarında aynı hızda bir değişme görülmemekte. Bölgenin coğrafik yapısı ve iklimi her şeyden önce tarıma elverişli değildir. Trabzon ve Samsun limanları belirli ölçüde tarımsal meta ihracının genişlemesini sağlamıştır. Özellikle Samsun limanı, XIX. yüzyıl sonlarına doğru yoğun bir ticaret eylemine sahne olmuştur. Limandan dışarıya gönderilen ürünler, çoğunlukla buğday, sebze, meyve, mısır, tütün, afyon, haşhaş tohumu, tiftik, palamut, yün gibi maddelerden oluşmakta (Aktüre, 1981, 76). Ek: 1'de bulunan ticaretin yoğunluğuna dair belgeden de anlaşılacağı gibi, bölgenin tarımsal yapısı, mülkiyet ilişkilerine nasıl yansımıştır, ne yazıkki bu yönde elimizde Pamuk'un 15 satırlık çalışması dışında bir çalışma yoktur. Pamuk'a göre, bu bölgede, özellikle Samsun civarlarındaki ovalarda tütün, daha doğuya doğru ise fındık temel ihraç ürünüdür. Mülkiyet ve işletme biçimleri ise, Pamuk'a göre "1830'larda büyük işletmelerin müsadere edilmesi yüzyılın geri kalan bölümünde mülkiyet ve kiracılık biçimlerinin dağılımını etkiledi. 1863'te Trabzon bölgesindeki işletmelerin %100'ünün 4 hektarın altında" olduğunu, bu yönüyle, bu bölgede küçük üreticiliğin yaygın olduğunu belirtir (Pamuk, 1984, 99), (Ek: 4).

Mülkiyet ilişkilerini içeren bu bölümde görülebileceği gibi, Osmanlı tarımında klasik dönemden beri süregelen küçük köylülüğe aykırı eğilimler, XVI. yüzyıldan itibaren hızlanmış ve XVIII. yüzyılda merkezi siyasal yapı ve Batı-Avrupa'nın etkisinin de varlığında özel mülkiyetin gelişmesi yönünde bir sonuç ortaya çıkmıştır. Özel mülkiyetin gelişmesi ile birlikte toplumda genel olarak büyük toprak sahipliği ile küçük toprak sahipliğinin oluştuğu görülmekte. Aynı zamanda toplumsal yapının bir bütün olarak çok farklı mülkiyet/işletme biçimlerini içinde taşıdığını (köle emeğinden, ortakçıya, ücretli tarım işçisine) bu yönü ile oynak ve belirli bir zaman

birimi ile sınırlı olan ilişkilerdir. Kurmuş'un vurguladığı gibi, "adı üstünde geçiş dönemi hem feodal hem de kapitalist üretim biçimlerinin geniş alanlarda, hatta aynı tarlalar üzerinde beraber varolduğu bir dönemdir" (Kurmuş, 1984, 73).

Osmanlı toplumunda mülkiyet ilişkilerinin Batı-Avrupa'da örneklerini gördüğümüz toplumların mülkiyet ilişkilerinden farkı nedir? Tabii ki çok zor ve bizim sınırlarımızı aşan bir soru. Fakat buraya kadar bilinçli olarak değinmediğimiz insan-doğa ilişkisi, yani insanların toprakları dönüştürmede kullandıkları aletlerin niteliği ya da insan-doğa ilişkisinin değişip-değişmemesi verilecek cevap için birincil önem taşımakta. Burada kısaca Batı-Avrupa'da mülkiyet ilişkilerinde değişimin insan-insan ilişkilerinin yanısıra, insan-doğa ilişkilerindeki değişmenin birlikteliğinde gerçekleştiğini vurgulamak gerekir. Osmanlı toplumunda insan-doğa ilişkilerinde bir değişimin yaşanmadığını, oysa mülkiyet tiplerinde değişmelerin olduğunu gördük. Bu birincil önemi ileriki bölümde çok daha detaylı olarak ele alacağız. Soruya verilecek yanıtta gözönüne alınması gereken ikinci önemli olay, toplum kendi içsel dinamikleri ile değişme içinde iken, yeni ve daha donanımlı farklı bir toplumsal yapı ile ilişkiye girmesi, bir yandan ilişkinin eşitsizliğine neden olurken, diğer yandan içsel dinamiklerle, dışsal dinamiklerin uyumlu-uyumsuz dinamik bir sürecin başlamasına neden olmuştur. Bu yönleri ile toplum kendi dinamikleri ile bırakılsa idi, ne olacaktı, sorusuna yanıt veremeyiz ama, en azından tarımsal yapı (tarımsal yönden) iki farklı dinamiğin belirlediği birtakım ilişkileri içeremeyeceğini kolayca söyleyebiliriz.

Küçük köylü ve mülkiyet ilişkileri açısından önemli bir diğer olay ise, toplumda yaşanan değişimin ani ve hızlı ivmeler kazanmasıdır. İngiltere'ye baktığımızda mülkiyet ilişkilerinde değişim süreci bir anda büyük toprak sahipliği ve kentte gelişen burjuvazinin varlığında küçük köylünün zararına bir uzlaşma ile değişme

aynı anlama gelecek mülksüzleşme sürecini hızlandırmıştır. Yine Fransa'da köylüler ve şehirdeki gelişen burjuvazi, belli ölçülerde değişimi hızlandırarak küçük köylü mülkiyetinin artmasına neden olmuştur; Osmanlı toplumu mülkiyet ilişkilerini böyle değiştiren hızlandırılan olaylara sahne olmamıştır.

Tüm bu uygulamaların yanısıra, küçük köylülüğün mülkiyet ilişkileri içerisinde artık yok olma ile varolma arasındaki oynak ve huzursuz denge içinde küçük toprağını değişime karşı koruma çabalarının bu dönemden itibaren başladığını söyleyebiliriz.

Artı-Ürün Aktarma Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler

Değişim öncesi Batı-Avrupa ve Osmanlı toplumunda artı-ürün aktarma mekanizması toprak sahibi ile serf/reaya arasındaki ekonomi dışındaki bir takım mekanizmalarla gerçekleştiğini daha önce belirtmiştik. Bu yapıda ekonomi ile ekonomi dışı yapılar (siyaset, ahlak, kültür vs.) kaynaşmış bir bütün olduğu için, artı-ürünün aktarılması başlı başına iktisadi süreçlerin ürünü olarak gösterilemez.

Değişim süreci ile birlikte Batı-Avrupa toplumlarında, ekonomik sistem, soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanarak uzmanlaşmış bir alan ortaya çıkmıştır. Uzmanlaşmış ekonomik alanın en önemli kurumu 'piyasa'dır. Polanyi'nin deyimi ile başlayan değişme bir "sapma"dır. Sapma olmasının nedeni ise, emek, toprak, paranın yani yeniden üretilmesi mümkün olmayan bu unsurların bile piyasa sürecinde belirlenmesidir. Piyasa ise yine Polanyi'ye göre "tüm topluma ilişkinin, toplumun tüm kurumlarını birçok biçimde etkileyen" bir mekanizmadır. Bu güçlü mekanizma beraberinde; a) toprağın kendisi veya kulanım haklarını metaya dönüştürmüştür (Polanyi, 1986, 91). b) İş gücü, emek üretim araçlarından ayrılmış ve bir meta haline dönüşmüştür (Huberman, 1982). c) Temel geçimlik üretimi, pazar için üretime yönelmiş ve tüketim

maddeleri için kişilerin para kullanarak pazardan almasını sağlamıştır (Lüxemburg, 1984, 82-107). d). Kullanılan üretim araçlarını meta haline dönüştürmüştür (Heaton, 1985b).*

Tarımsal yapıyı doğrudan ilgilendiren bu süreç, ekonominin toplum içinde uzmanlaşan bir kesim olmasını sağlarken, aynı zamanda küçük köylünün artı-ürününe de piyasa sürecinde el koyulmasına neden olmuştur. Bu yönü ile küçük köylü, ya tüketim maddelerine olan ihtiyacını karşılarken ya ürettiği ürünü piyasaya sunarken ya da gerekli olan krediyi sağladığı esnada üretken çabasının bir kısmını piyasaya bırakmaktadır.**

Batı-Avrupa büyük ölçüde bu gelişmeyi tamamladıktan sonra, diğer toplumlarla ilişkiye girmesiyle birlikte, ilişkiyi eşitsiz yaşayan toplumlarda artı-ürün aktarımı çok farklı mekanizmaların birlikte işlemesine neden olmuştur. Bu toplumlarda bir yandan yağma, borç ödemesi, kar transferi gibi mekanizmalar varken, diğer yandan çok yüksek değerli ürünlerin, düşük değerli ürünlerle eşitsiz değişimi ile artı-ürünün aktarılması gerçekleşiyor (Keyder, 1983h, 184-188).

Osmanlı toplumunda artı-ürün aktarma mekanizması daha önceki bölümlerde vurguladığımız gibi, daha çok vergi adı altında, artı-ürünün büyük bir bölümünü toprağın başında bulunan sipahiye ve bir bölümünüde merkezi siyasal iktidara aktarıyordu. Küçük köylünün vergi adı altından aktardığı üretken çabasının önemli bir kısmının yanısıra bir takım angarya ve yükümlükleri de vardı (ahır yapma, aşarı pazara taşıma gibi). Küçük köylünün tüm bu ürün ve emek aktarışını sağlayan ise tamamen siyasi, kültürel, dini birtakım mekanizmaların farklı ölçüdeki etkilenmeleri sonucu oluşan bir toplumsal yapıdır.

---

* Burada vurgulanan temel kategoriler için bak, Arıcanlı ve Somel (1979).

** Artı-ürün, artı-değer kavramları için bak. Sunar (1986, 205-247). Tarımda artık-ürün için bak. Keyder (1983h).

Osmanlı toplumunda XVI yüzyıldan itibaren, artı-ürün aktarma mekanizmasında yapısal olmasa da, farklılıkların yaşadığını görmüştük. Bunun nedeni ise, merkezi siyasal yapının azalan gücüne bağlamıştık. Bu nedene bağlı olarak yerel birimlerin, küçük köylülerin artı-ürününe el koyduğunu, bunu bazen borç verme yoluyla, daha çok haksız bir takım yollardan sağladığını belirtmiştik.

XVIII. yüzyıl sonrası yukarda vurguladığımız gibi, denetleyenler ve mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüm ve bunların farklı şekillerinin bir arada görülmesi, artı-ürün aktarılma mekanizmalarında belirmiş ve küçük köylülerin artı-ürününe el koymanın farklı şekillerde gerçekleşmesini sağlamıştır. Fakat değişimin yönü iktisat dışı ilişkiler dahilinde artığa el koymadan, piyasa sürecinde el koymaya doğru olmuştur. Şimdi farklılıkları ile birlikte XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar olan süreci inceleyelim.

Küçük köylü üzerinden artı-ürün aktaran kesim ve mekanizmaları;

i) Küçük köylülüğün devletçe vergilendirilmesi, XX. yüzyılın başına kadar tarımsal artığa el koymanın en önemli mekanizmalardan birisidir (Pamuk, 1982, 27).

ii) Merkezi siyasal yapının güçsüz düşüşü ile devreye en mahalli gücün, köylü üzerinden yaptığı artı-ürün aktarımı (Tekeli ve İlkin, 1980, 358).

iii) Toplumda küçük köylünün belli zorunluklarla diğer kişilerle borç ilişkisine girmesi (Özkaya, 1985).

iv) Toplumun Batı-Avrupa'ya açılması sonucu oluşan yeni farklı mekanizmalar (Tekeli, 1982, 27).

Devletin Artı-Ürüne El Koyuşu

XVII. yüzyılın sonrası, siyasi yapı mali kriz içinde olması ile birlikte tek üretkenlik kaynağı olan küçük köylünün ürünü, çok fark-

lı borçlara karşılık gösterilmiştir. Daha önce de açıkladığımız gibi 'iltizam sistemi' buna en iyi örnektir. Siyasal yapı kendi elinde bulundurduğu toprakları ve topraklar üzerindeki küçük köylülerin gelirlerini karşılık göstererek (belli bir süre için) para elde etmesinin önemli sonuçlar yarattığını daha önce vurgulamıştık. Bu yeni uygulamalar ile birlikte, "Bir vilayetin aşarı, bir madrabaz ya da alacaklılar grubunca elde edilince, bunlar her sancağın (kazanın) aşarını bir başka madrabaza satardı. Bunlar da, kendi paylarını daha küçük aracılara devrederdi. Herkesin yaptığı masrafı çıkartmak ve mümkün olan en büyük kazancı toplamak isteğinden, aşar köylüye yaklaştıkça, bir çığ gibi büyümekteydi" (Lüxemburg, 1982, 138). Merkezi siyasal iktidarın küçük köylülerin gelirlerini iltizama çıkarması, köylüler üzerinde büyük boyutlarda yıkım yaratmıştır.

Malikane sisteminde belirli bölgelerin toplam gelirleri açık artırma usülü ile en çok para teklif eden şahsa bir beraat ile veriliyordu. Malikaneyi ele geçiren kişi ise, yatırdığı sermaye karşılığında vergi kaynağının himayesini yükleniyor. Malikane sahibinin devlete verdiği "muaccele" ile elde ettiği gelir arasında %15 ile %40 arasında fark vardı (Genç, 1975, 144-252).

Devletin küçük köylü üzerinden aktardığı vergilerin toplam gelirlere oranı %60'tır. Örneğin, 1836 yılı gelirleri içinde aşar arazi vergisi cizye toplamı 105.200.000 franktır. Nebioğlu, tüm devlet gelirlerinin büyük kısmını köylülerin karşıladığını vurgular (Nebioğlu, 1986, 47).

Siyasi yapılanmanın köylüler üzerinde artı-ürünle ilgili diğer bir değişikliği, öşürü gayrisafi tarımsal üretimin %10'u olarak sabitleştirmesidir. Fakat mali buhranın yoğunlaştığı yıllarda öşür %15'e kadar yükseliyordu. Aşar oranının sabitleştirilmesi, zengin tarım bölgelerinde toprağı kullananların gelirlerini artırırken, daha az zengin topraklardaki köylülerin gelirlerinde büyük bir azalmaya neden olmuştur (Ortaylı, 1987, 17). Ayrıca merkezi siyasal yapının

artı-ürün mekanizmasının işleyişinde yeni düzenlemelere gittiğini yukarda kısmi olarak vurgulamıştık. Yeni uygulama ile mültezim, mütevelli vs. kaldırılıyor ve yeni devletin maaşlı memurları olan muhassılları devreye sokuyordu (Barkan, 1980d, 317).

Merkezi siyasal iktidarın küçük köylüler üzerinden ele geçirdiği artı-ürünün artmasına neden olan bir diğer olay, ülkenin en ücra köşelerine döşenen demiryolları olmuştur. Demiryollarının döşenmesi ile merkezi siyasi iktidarın, köylere ulaşması kolaylaşmıştır.*

Bir örnek olması için Ek: 5'ten bir rakam aktaracak olursak, Eskişehir-Konya hattı üzerinde 1893 yılında elde edilen öşür miktarı 22.540 Osmanlı lirası iken, yedi yıl sonra 217.554 Osmanlı lirasına çıkacaktır.

Yerel Güçlerin Artı-Ürüne El Koyması

Artı ürünün aktarılmasında ikinci ve önemli bir mekanizma ise, artan yerel güçlerin köylüler üzerindeki denetimidir. Daha önceki değişkenleri incelediğimizde gördüğümüz gibi yerel güçlerin denetleyen konumuna gelmeleri, beraberinde köylülerden önemli miktarda artı-ürünün ele geçirilmesine neden olmuştur. Sakaoğlu'nun çalışmasında buna örnek olabilecek birçok olay gösterilmiştir. Örneğin, Timur, Rokko ahalisinin kalabalık nüfuslu milli aşiret beyzadelerindendi. 1776'da aşiret iskanbaşısı olmuş, fakat sonra 1805 yılına kadar tüm köylüleri haraca kesmiştir. Yine Sivas Divriği ileri gelenlerinden Veli Bey, bir yıl içinde köylülerden toplam 325.526 kuruş parayı ele geçirmiştir. "Seyyit Mehmet ağa, mütegallibeden olup, Dostol köylülerini 700 kuruşluk alacağına karşılık 4500 kuruş talebiyle sıkıştırmıştır (Sakaoğlu, 1984). Bu örnekler, kuşkusuz artırılabilinir. Fakat buradan vurgulanması gereken yerel

* Demiryolları inşasından sonra, hatların geçtiği yerlerdeki öşür vergisinin artışı için bak. (Ek: 5).

birimlerde denetleyen konumunda gelen kişiler, küçük köylünün gelirlerine hile, zor veya diğer bir takım yollarla el koymuştur. Bu yönde kendiside son dönem mültezimlerinden olan Karakaşoğlu Cemal Bey'in aşar iltizamıyla ilgili açıklamalarına bakalım. "O zaman köylüden vergi alınmazdı. Vergi olarak öşür namı altında köylünün mahsulunden hüküm hissesi 1/8 mahsul alınıyordu. Bunun devlet memurları tarafından toplanması, yürütülmesi mümkün olmadığından kasabalarda kaymakamın reisliği altında Mal müdürü ve Meclis-i idare denilen şehir ileri gelenlerinden teşekkül eden bir komisyon huzurunda öteden beri bu işle iştigal eden ve kendilerine mültezim denen kimselere açık artırma ile her köy ayrı ayrı satılmaktaydı. Bu mültezimler, aşarını almayı tasarladıkları köylere evvelden giderler, mahsulu tetkik ederler ona göre kendilerince tahmini bir hesap yaparlardı. Köyün aşarının satılacağı gün komisyonda hazır bulunurlar ve birbirleriyle artırmaya iştigal ederlerdi. Her kim diğerlerinden fazla bir miktar verirse o köy, o mültezime ihale edilirdi. Aşarı alan mültezim, birkaç gün sonra köye gider, köy heyet-i ihtiyaresi ile temas edip köylülerinin aşarını aldığını bildirerek tanışırdı. Bu tanışma reaya için çok büyük yükümlülükler altına girme anlamına geliyordu." "Devlete verdikleri bedelin kırk-elli ve belki daha fazla katını çıkarmak için mültezimleri, insaflarına ve anlayışlarına göre, her şeyi hem de devlete dayanarak yapabilirdi" (Sakaoğlu, 1986, 6-7).

Tefecilikte Artı-Ürüne El Koyma

Akdağ'ın "zirai ekonominin büyümesini kemiriyor" diye adlandırdığı tefeciliğin XVI. yüzyıldan itibaren yoğun bir şekilde arttığını göstermiştik. XVIII. yüzyılda mültezim, mutasarrıf, voyvoda, vali, mütesellim ve yerel güçlerin bitip tükenmez istekleri, köylüleri daha çok tefecilerin tuzağına düşürüyordu. 1845 yılındaki karar; köylüden verginin mal yerine para olarak alınması köylüyü yıkıma

götürecek süreci daha da hızlandırmıştır. Küçük toprak sahipleri ve kiracılar %20'den %120'ye kadar değişen faiz oranları uygulayan tefecilere sürekli borçlu durumundaydılar (Pamuk, 1982, 28). Borç verme işi toplumun farklı bölgelerinde farklı şekillerde oluyordu. Örneğin ticarete konu olan tarımsal ürünleri içeren bölgelerde tüccarlar devreye girerek köylüye borç verirdi. Özkaya çalışmasında buna bir örnek vermektedir, "Pirinç üretilen bölgelerde veya kahve üretilen bölgelerde tüccar mahsül zamanında pirinç almak koşuluyla köylüleri borçlandırınış, köylüler borcunu ödeyemeyince de onların bütün pirinçlerine el koymuştur" (Özkaya, 1985, 2757). Quataert ise, tütün konusunda, "Samsun ve Trabzon bölgelerinde (ve şüphesiz başka yerlerde) genellikle birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşraf, üreticilere sık sık borç vermekte ve bu alacaklarını ya doğrudan doğruya hasatın belli bir bölümüne el koyarak ya da ürünün piyasa fiyatının altında satın alma hakkını elde ederek tahsil" ettiklerini belirtir Quataert, 1987, 25). Güçlü toprak sahipliğinin sürdüğü bölgelerde ise, tefeci ile toprak ağası aynı kişi oluyordu. Büyük toprak sahibi borç vererek köylüyü borçlandırınış ve köylü borçlarını ödemediğinde, göreli emek kıtlığında kendi toprakları için çalışacak kiracı bulma işini sağlamış oluyordu. Orta Anadolu ve pazar için üretimin olduğu bölgelerde ise, yukarıda vurguladığımız gibi tüccarlardan ayrı mültezimler ve kent merkezinde oturanlar borç para veriyordu (Pamuk, 1988, 220). Köylünün borçlu duruma düşmesine neden olan diğer bir durum ise; tuz, şeker gibi ana ihtiyaç maddelerinin temini için esnafa başvurmasıdır (Sakaoğlu, 1984).

Bu konu da çeşitli örnekler (somut örnekler) verebiliriz. 1843 yılında Sivas, Divriği'nde görevli kaymakam İmam Bey'e Babiali'den gelen 40 kadar hükümden 25 tanesi tefecilikle ilgilidir. Bu hükümlerden bazıları;

Mart 1843: "Susuz Ören ve Bahtıyarlılar, şehirdeki murabacı-

lardan aldıkları borca, külliyetli faiz ödemişlerdir. Asıl borcun taksitle kapatılmasına yanaşmayan alacaklılar; köylüleri toptan ödemeye zorlamaktadırlar."

Nisan 1843: "Kamu köylüleri 1831'de aynı köyden murabacı Koca İstefan'dan tekalif sebebiyle 500 kuruş almışlar; şimdiye dek 150.000 kuruş vermişler, fakat hala ödeşmiş sayılmamışlardır. Faizin faizi diye daha 30,000 kuruş ödemeye zorlanmaktadırlar."

Eylül 1843: "Hazakekli Gökali Oğlu Süleyman, Divriği'de Karamehmed oğlu Emin ağa ile ötekilerden aldığı borcun, faiziyle birlikte ödenmesi imkansız bir miktara yükseldiğini şikayet etmiştir" (Sakaoğlu, 1984, 177, 178). Örneklerden anlaşılacağı gibi, "tefecilik, köylüler üzerinde kene gibi iyice yapışık halde onun zayıflamasına ve perişan koşullarda kalmasına neden olmuştur. Borçlanma Barkan'ın dediği gibi "gayrı müsait şartlar altında borçlanan köylünün elindeki toprağı kaybedeceği tabidir" (Barkan 1980d). Öz olarak küçük üreticinin üretken çabasının bir kısmı farklı mekanizmalarla borç verenlere aktarılmıştır. Süreç içinde küçük köylüler topraklarını kaybetme ile birlikte tefeci mütegallibenin ırgatı durumuna da düşmüşlerdir. Tefeci sermayenin köylüler ile ilişki içinde olması, kırsal yapının içsel unsurlarında meydana gelen değişikliklerin en iyi göstergelerinden biridir. Birincil olarak tefeci sermayenin varlığı, kırsal yapının görece homojen durumunun değiştiğini gösterir. Marx, Kapital'de tefeci sermayesini, paranın mala ve daha sonra artan miktarda paraya dönüşmesinden farklı olarak, ara terim olan mal olmadan paranın parayla değiştirildiği bir biçimdir. Tefeci sermayesi üretim sürecinden çok dolaşım sürecinde Aristo'nun deyimi ile "doğaya değil aldatmaya dayanır." Tefeci için paranın kendisi, onun için kazanç kaynağıdır. Para faiz ile yeni para kazandırır (Marx, 1986, 179). Tefeci sermayenin, tam da Akdağ'ın da vurguladığı gibi ekonomiyi kemiren yönü tefeci sermayenin dolaşım sürecinde doğması, üretim sürecine girmeyerek asalak bir şe-

kilde varolmasıdır. Lenin, Rusya'da kapitalizmin gelişim sürecini incelerken, tefeci sermayenin kendi başına bir farklılaşma etkeni olduğu halde, farklılaşmayı geciktirdiğini, tefeci sermayenin varlığı halinde "köylülüğün tümü, sefalet içinde yüzen oldukça yeknesak bir çiftçi tipini temsil edecek, köylülük içinde yalnızca tefecilik sivrilecek ve bunlarda tarımsal üretimdeki ilerleme ve örgütlenme dereceleriyle değil de ancak sahip oldukları para miktarıyla göze çarpacaklardır," diye açıklarken, tefeci sermayenin niteliğini ve işleme biçimini ortaya koymuştur (Lenin, 1989, 166). Burada kuşkusuz tefecinin faizi, üretken köylünün emeğinin bir kısmını tefeciye getirirken, aynı zamanda doğrudan üreticinin kendini yeniden üretme yönündeki çabasını da etkilemiş olur. Osmanlı toplumunda tefecilik daha önce de vurguladığımız gibi farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Merkezi siyasal iktidarın, reayadan çektiği artı-ürünün "iltizam yolu ile açık artırmada özel kişilere devretmesi" tefecilik ilişkisinin daha bir ivme kazanmasına neden olmuştur. Artı-ürünü aktarma işlevinin ötesinde, tefecilik ilişkisi, reayanın malını mülkünü kaybetmesine neden olduğu gibi, tefeciliği yapan kişinin köy içinde toprağı olan kişi ya da kişiler olduğu düşünülürse, reaya bu tefecilerin toprağında çalışan ortakçı durumuna gelmesi, çok rastlanılır bir durum olmuştur (Şanda, 1934 / Hüsrev, 1934). Bu merkezi siyasi iktidarında ilgisini çekmiş olacak ki fermanlarda "Ribahurlar (tefeciler) reayaya onunun on beşe ve on altıya ve belki daha ziyade akçe verip zamanı geldikçe bulunmamakla emlak ve bağ ve bahçelerin vesair yer ve yurtlarını meccanen istihtam edip akçe deyü tazik eylemekle mameleklerini satturup envateaddit eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup cilay-ı vatan edüp memlakaten harap olmasına bahis olmuşlardır" (Akdağ, 1975). Akdağ, bu tip örnekler verdikten sonra, bu mülklerin tasarruf haklarını elde edenlerin "büyük faizcilerin reaya içinden türeyen bir takım şahıslar" olduğunu belirtir. Bu vurgu, Yediyıldız'ın araştırmasında ver-

diği, vakıflarla ilgili rakamlarla birlikte gözönüne alındığında kırsal alanda farklılaşma yönünde bir gelişimden söz edilebilir. Yediyıldız çalışmasında Osmanlı toplumunda vakıf kuranlardan %35'inin reaya olduğunu vurgulamıştır (Yediyıldız'dan aktaran, Koloğlu, 1987, 33). Diğer anlamlı bir örnekte Barkan Bursa şehri dışında kalan ve sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde vakfedilen paraların faizi ile, 50 yıl içerisinde vakıfların 145 defa sermayelerinin de dört defa artmış olduğunu ve bu tarihte söz konusu vakıfların elinde faizlerin işletilen paranın 2.716.480 akçeyi bulduğunu belirtir (Barkan 1980).

Reayanın tefeci sermaye ile ilişkiye girmesi, Osmanlı kırsal yapısında insan-insan ilişkilerinde değişimin varlığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Fakat diğer yandan reaya, kendi üretken faaliyeti sonucu elde ettiği ürünün bir kısımını tefeciye aktarması ile kendini yeniden üretme koşulunu zorlaştırdığını vurgulamak gerekir ki, bu zorlaştırma aynı zamanda, reayanın doğa üzerinde hakimiyetini geliştirecek, üretim araçlarında ilerlemenin de önünde engel oluşturmuştur.

Toplumun Batı-Avrupa Toplumuna Açılması ile Artı-Ürün Mekanizmasında Meydana Gelen Değişmeler

Artı-ürünü emen ve bir ölçüde süreklilik gösteren yukarıdaki mekanizmaların varlığında, Batı-Avrupa'da değişimin toplumlar arası yayılışı ile birikte Osmanlı tarımı da bu yayılımla karşılaştığı konusunu çeşitli nedenlerle vurguladık. Dışsal dinamik olarak adlandırdığımız bu etkileme, bildiğimiz gibi Batı-Avrupa'da değişimin niteliksel dönüşümlerine bağlı olarak farklılıklar göstermiştir. Yukarda vurguladığımız genel hatları ile bu değişme bağlı olarak Osmanlı toplumunu kaçak ticaret, borç para ve nihayet yatırım ile birlikte artan ticaret etkilemiştir. Bu etkilemenin farklı donanımlara sahip eşitsiz bir ilişki olması temel üretici birim küçük köylünün ürettiği

artık üzerinde denetim mekanizmalarının görünümü iki şekildedir; birincisi, bizzat Batı-Avrupa toplumunun kurum ve yatırımlarıyla toplumda etkinlik kurması (Duyun-u Umumiye, demiryolları) ikincisi ise, gittikçe artarak gelişen ticari tarım mallarının ihracı ve tüketim mallarının ithalı arasındaki eşitsiz değişim ilişkisidir. Bu farklı denetim biçimleri birbirleri ile ve içsel dinamiklerle bağlantılı bir süreç oluşturmuştur.

Batı-Avrupa toplumlarının Osmanlı toplumuna bakış açısı önemlidir. Aynı dönemde yazılan "Türkiye ve Reformları" adlı kitabın yazarı Eugene Morel'un şu sözleri dikkati çeker, "Bütün Türkiye, şaşılası üretkenliğiyle yüzyıllardan beri dinlenip duran nerdeyse el değmemiş bir topraktır. Bu topraktan tükenmez bir kaynak gibi zenginlik ve bolluğun fışkırması için yalnız ulaşım yolları, güvenlik ve biraz da emek gereklidir (Morel, 1984, 124). Morel'in bu gözlemini doğrulayacak bir takım gelişmeleri sürekli olarak vurguladık. Batı-Avrupa toplumlarının en önemli uzantılarından Duyun-u Umumiye, devlet hazinesinin yanı sıra vergi toplayan "devlet içinde devlet olarak" köylülerin karşısına çıkmıştır. Osmanlı siyasal yapısının borç ilişkilerinin ürünü olan Duyun-u Umumiye, devlet borçlarına karşılık toplam devlet giderlerinin %34,3 gibi bir oranla devletin yüzyıllardır elinde bulundurduğu zenginlik kaynağı küçük üreticilerin üretken kaynaklarını ele geçirmiştir (Nebioğlu, 49).*

Bu yüzyıllarda Batı-Avrupa toplumları için yayılma sürecini hızlandıran, pazar ve hammadde olanaklarını artırma yönünde demiryollarının önemi büyüktür. Bu önem doğrultusunda Osmanlı toprakları üzerinde demiryolları yatırımı için Fransa, Almanya ve İngiltere büyük bir rekabetin içine girmişlerdir. Demiryollarının nihai amacı bir yana yapım esnasında merkezi siyasi yapı, birçok yerin aşarını kazanç garantisi olarak bu şirketlere (örneğin Haydar-

* Duyun-u Umumiye'nin kazandığı haklar için bak: Parvus Efendi, (1977, 4).

paşa Demiryolu şirketi) bıraktı. Bir örnek, İzmit-Ankara hattı için kilometre başına yılda 10.300 altın frank ve İzmit-Ankara hattında da 15.000 altın franklı brüt kazanç garantisi verdikten sonra, bu garantileri yerine getirebilmek için de İzmit, Ertuğrul, Kütahya ve Ankara'nın sancaklarından elde edilen aşarı doğrudan doğruya Duyun-u Umumiye'ye bıraktı. Eskişehir ve Konya hattı için, Trabzon ve Gümüşhane sancaklarının aşarı da, Duyun-u Umumiye'yi bırakmıştı (Luxemburg, 1982, 188).

Köylüler karşısına doğrudan kurumları ile çıkarak, artı-ürünün bir kısmına el koyan bu Batı Avrupa kurumları, aslında yeni bir mekanizmanın, piyasa ve meta ilişkilerinin alt yapısını oluşturuyordu. Bu yeni ve daha çok iktisadi terimlerle açıklanması gereken süreç, toplumsal yapıya çok farklı şekillerde yansıyor ve toplumsal yapıyı değiştiriyor. Değişimin en önemli yanını piyasa için (dış piyasa) üretimin gelişmesi ve dolayısıyla bu ürünlere doğru bir kayış ve ulaşım araçlarının geliştirilmesidir.

XVII. ve XVIII. yüzyılda Anadolu'daki ulaşım ağı, bir örümcek ağı gibi içe dönük bir görünüm arzederken, Batı-Avrupa'nın etkisiyle, üretici köylüler ile liman arasında, dışa dönük ağaç dalları gibi bir dağılım gösteriyor (Ek: 6). Ulaşım ağı ise, önce İzmir'de liman çalışmaları başlamış daha sonra denize dikine inen verimli nehir vadisi boyunca İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryollarının imtiyazları alınmıştır. Dikkat edilirse, demiryolları bölge içinde tarımsal zenginlikleri belirlenmiş yerleşimlere kollar şeklinde uzanmıştır (Tire, Bayındır, Seferihisar, Çivril gibi). Kasaba hattı da Manisa üzerinden, Alaşehir'e, Bandırma'ya doğru kollar şeklinde inşaa edilmiştir. Demiryolunun üretim ve yerleşim birimlerine ulaşamadığı noktalarda ise, ürünü üreticiden kolay toplamak amacıyla kısa yollar için deve kervanı şirketleri kurulmuştur. Böylece eski ulaşım biçimi (eski enerji biçimi) ile yeni ve çok gelişmiş ulaşım biçimi (yeni enerji biçimi) yeni ve ilginç bir uyum süreci ile kendi

kendine yeterli sosyal birimlerden olan köyleri, dünya ölçeğindeki toplumsal gelişmeye açmış oluyordu (Kıray, 1981ı).*

Batı-Anadolu'nun erkenden demiryoluna kavuşmasının önemli sonuçları olmuşsa da, "Hububat Hattı" olarak da adlandırılan Almanların etkinliğindeki Anadolu Demiryolları yüzyıllardır görece ulaşılması zor olan Ankara, Eskişehir, ve Konya bölgelerini ulaşıma açıyor ve bu bölgede üretilen hububat, buradan İstanbul'a, İstanbul'dan da Avrupa'ya taşınmasına neden oluyordu (Kaynak, 1984, 77-79).

Ulaşım ağında ortaya çıkan değişme, bu bölgeleri dışarıya bağlarken küçük köylülük açısından artı-ürün aktarmada ne gibi değişiklik yaratmıştır? Bu değişikliği iki başlık altında toplayabiliriz. Birincisi, köylünün toprağında ürettiği ürünler üzerinde değişiklik ile dış talebe yönelik bir ürün bileşimine kaymadır. İkincisi ise, devlete vergi vermektense, varolan talep yönünde ürününü dış talebe satmak istemiştir. Bu durumda küçük köylü bir yandan merkezi siyasal yapıya bir miktar vergi ödemek zorundaysa da, diğer yandan ürünün bir kısmını satma eğilimindedir. Tam da bu nokta, yani birim başına toprakta verim artışı sağlamadan toplumlararası ilişkinin belirlediği talebe yönelme sürecinin en önemli olgusudur. Bunu daha geniş şekilde bir sonraki bölümde ele alacağız. Fakat, artı-ürün açısından küçük köylünün ürettiği ürünü pazara sunması, artı-ürün aktarma mekanizmasının yapısal bir değişikliğe girmesi yönünde önemli bir farklılaşmadır. Artı-ürün bu süreçten sonra, piyasa sürecinde el değiştirecektir.

Köylülerin pazara yönelik üretimde bulunmasında önceleri Batı-Avrupa'nın ihtiyacı olan arpa ve buğday gibi temel gıda mad-

---

* Ulaşım sistemi için özellikle önceki deve kervanlarının işleyişi için bak. Güçer (1964) ve Ortaylı, (1979, 231-243). Ayrıca 17. ve 19. yüzyıllarda ulaşım sistemi için bak. (Ek: 6).

deleri ihraç edilirken, daha sonra talep lüks yiyecek maddelerine yönelmiştir. Bu ara köylüler ürün ekimlerini bu talebe göre düzenlemişlerdir. Örneğin, Avrupalıların tütün talepleri köylüler üzerinde etkin olmuş ve Manisa, Muğla, Denizli köylüleri tütün ekimine yönelmişlerdir. Sayılarla ifade edecek olursak, 1884'ten itibaren artış şöyledir (Hüsrev, 1934-1935).

YIL	TÜTÜN EKEN KÖY SAYISI	TÜTÜN EKEN KÖYLÜ SAYISI	ÜRETIM MİKTARI
1884	10.823	140.090 dönüm	22.479.950
1903	11.552	171.227 dönüm	48.985.575
1911	15.073	243.691 dönüm	63.496.575

Pamuk ekiminde de aynı artış gözlemlenebilir. 1861 yılında pamuk rekoltesi 9,7 milyon olurken, ertesi yılda rekolte dört kat artmıştır. 1862 yılında Aydın dolayında 18.000 dönüm üzerinde üretim yapılırken, 1863 yılında pamuk üretimi yapılan alan 70.000 dönüme yükselmiştir. Torbalı'da 1862 yılında 15.200 dönüm alan olan pamuk üretimi, 1863'te 34.800 dönüme çıkmıştır. Bu artışlarla beraber köylüler buğday ve diğer tahılları yetiştirdikleri yerleri pamuk ekilebilir hale getirmişlerdir (Kurmuş, 1981, 68). Dış pazarların talebi ile üretime yönelen sadece Batı Anadolu olmamış daha iç taraflarda, katır ve deve kervanları ile İzmir'e pazarlanmak üzere ürün üretmeye başlamışlardır. Örneğin, Afyonkarahisar sancağından İzmir'e (Afyon-Alaşehir arası katır sırtında olmak üzere) Alaşehir ve Dinar üzerinden üretimin 1/3'ü olan 2.000 çuval afyon gönderilmiş ayrıca bölgede yetiştirilen buğday, pamuk, bakla, fasulye, bezelye ve üzümünde büyük kısmı yine Alaşehir ve Dinar üzerinden İzmir limanına gönderiliyordu (Aktüre, 1981, 88).

Köylülerin dış pazara yönelik üretimi XIX. yüzyıl sonlarına doğru az sayıda ürün ihracatında uzmanlaşması yönünde bir eğilim gösterecektir. Quataert, dokuz tarımsal ürünün (tahıllar, üzüm, tü-

tün, incir, ham pamuk, palamut, afyon, fındık, zeytinyağı) toplam ihracat içindeki payı %70'e vardığını belirtiyor (Pamuk, 1982, 11).* İç Anadolu bölgesinde de demiryollarının yapımıyla dış piyasaya ürün aktarma süreci hızlanmıştır. Örneğin, 1893 yılında demiryollarında taşınan toplam yük 94.286,75 ton olmuş iken, bu oran 1900 yıllarında 230.353.755 ton olmuş, tahıl ürününün taşınması yaklaşık üç kat artmıştır (Özyüksel, 1987, 280).** Yine Samsun limanında yıllık olarak 28.850.000 kg. bir ihracatın yapıldığı görülür.*** Köylünün yeni dışa yönelik mal akımı beraberinde yeni ticaret örgüt ve kurumlarını oluşturuyor. Örneğin İzmir' de merkezi yabancı devletlerde olmak üzere 7 banka 4 büyük sigorta şirketi kurulmuştur. Bunlar birbirlerini desteklemek amacıyla bir ticaret odası ve zahire borsası kuruyorlar. Bu yeni yapılanma, köyden aktarılan ürünleri dışa dönük ticaretini sağlayacak yeni bir örgütlenmedir (Kıray, 1982, 281-290). Tüm bu yeni mekanizmanın oluşmasında temel etken, tüccar sermayesi ile artı-ürünün bir kısmına el konulmasıdır. Soğurmanın önemli bir diğer yönünü ise artan ihracata karşılık daha fazla ithalatın varlığıdır. Bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, ithal edilen mallar, sermaye yoğun mallardır ve bu mallar geleneksel üretim sürecinden geçen mallarla mübadeleye konu olmuştur (Örneğin, kağıt, pamuk ipliği, çelik, şeker, işlenmiş deri, çimento, makina, pamuklu dokuma, tırpan, demir aletler, çuval bezi gibi). (Ek: 1) Doğal olarak, bu eşitsiz bir değişimdir ve üretici köylünün ürününe dolaylı yoldan el koymanın başka bir boyutudur.

Artı-ürün kontrol mekanizması ile ilgili ve verilerden de göreceğimiz gibi, artık reayanın ürünü üzerinde farklılaşmış birtakım denetim mekanizmaları ile artı-ürün aktarılmaktadır. Diğer değiş-

* İhracat bileşimi için İzmir'de yapılan ihracat bileşimlerine bakınız. Burada belli ürünlerde yoğunlaşma görülmektedir. Bak. (Ek: 7).

** Anadolu Demiryollarıyla aktarılan ürünler için bak. (Ek: 8).

*** Samsun Limanından yapılan ihracat için bak. (Ek: 1).

kenlerde gördüğümüz gibi, değişim süreci içinde çok farklı değişme hızlarının bir arada yaşanması artı-ürünü aktarma mekanizmalarında da gözlenir. Burada kuşkusuz en önemli değişim, üreticinin uluslararası piyasaya yönelik meta üretimine girmesi ve dolayısıyla piyasa sürecinde artı-ürüne el konulmasıdır. Değişmeyi en yavaş izleyen Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde ise, artı-ürünü akıtma mekanizması daha çok geleneksel mekanizmalarla (dinsel-siyasal süreçlerle) ele geçirilmeye devam edilmektedir. Devlet, köylüler üzerindeki vergi kanalı ile artı-ürünün bir kısmına el koyma işini XX. yüzyıla kadar devam ettirecektir.

Birim Toprakbaşına Verim Artışı ve Teknolojide Değişim

"Teknoloji, insanın doğaya karşı koyuş tarzının açıklanışı olduğu için, yaşamın sürdürebilmesi için gerekli olan üretim sürecini de açıklığa kavuşturur" (Sunar, 1986, 182). Üretim süreci ise toplumsal ilişkilerle birlikte, yaşam tarzı üzerinde etkide bulunur. Buraya kadar ele aldığımız değişkenlerde gördüğümüz gibi, gerek Batı-Avrupa toplumları, gerekse Osmanlı toplumu değişim sürecine girmişlerdir, fakat aşağıda da göreceğimiz gibi Batı-Avrupa'da tarımsal dönüşüm, teknolojik dönüşümle birlikte dinamik bir süreç olarak bütünsel bir değişim yaşanırken, Osmanlı toplumunda tarımsal yapıda değişim yaşanıyor fakat teknolojik bir değişim yaşanmıyordu. Konuyu biraz daha açalım:

Batı-Avrupa'da tarımsal dönüşüm iki yönde gelişmiştir.

Bunlardan birincisi, tarımın daha geniş alanlara yayılması; ikincisi ise, belirli bir yerde toprakta yeni yöntemler kullanılarak, "Birim başı topraktan alınan verimi artırmak" şeklinde olmuştur (Huberman, 1982, 49). Polanyi, Batı Avrupa'daki bu yöndeki gelişimi "üretim aletlerinin nerdeyse mucizevi olarak ilerlemesi" olarak niteler ve bunun halkın yaşamında kökten bir sarsılma yarattığını

belirtir (Polanyi, 1984, 54). Kuşkusuz, insan-doğa arasındaki değişim süreci, insan-insan ilişkilerini de yoğun olarak belirlemiştir.

Batı Avrupa'da mucizevi dönüşümün ilk basamağı, tekerlekli ağır sabanın bulunmasıdır. Ağır sabanın bulunması, karasabanın çaprazlama sürme zorunluğunu kaldırarak, zamandan kazanılarak insan emeğinin tasarrufu sağlanmıştır. Fakat, bu yeni alet toprağa fazla teması nedeniyle sekiz öküzün birden koşulmasını zorunlu kılıyordu. Daha sonra yeni bir gelişme ile birlikte, birim başına topraktan alınan verim iki katına çıkmıştır (Nalbantoğlu, 1975, 42).

Değişmenin diğer önemli bir boyutu ise, daha önce kullanılan iki tarla sisteminden, üç tarla sistemine geçiştir. "Sein ve Ren" nehirleri arasına düşen verimli topraklarda uygulanmasına başlanan bu sistemin belli bir özelliği, Akdeniz tarımında dikdörtgen büyük parçalar halinde çaprazlamasına defalarca sürülen arazinin ekilen ve nadasa bırakılan tarla olarak ikiye bölünmesine karşılık, Kuzeyin verimli bölgelerinde uzun kuşaklar halinde sürülen toprakların ki burada yeni sistemi ve tekerlekli ağır saban birbirini tamamlar üç kısıma bölünmüştür. Birinci kısım nadasa bırakılır, ikinci kısım klasik sonbahar ekimi olarak buğday, arpa veya çavdar ekiminde kullanılar. Üçüncü kısım ise, ilkbaharda baklagiller türünden bitkiler ve yulaf ekiminde kullanılır (Nalbantoğlu, 1985, 43).*

Tarla	1. yıl	2. yıl.	3. yıl	4. yıl
1. kısım	Sonbahar ekimi	İlkbahar ekimi	Nadas	Sonbahar ekimi
2. kısım	İlkbahar ekimi	Nadas	Sonbahar ekimi	İlkbahar ekimi
3. kısım	Nadas	Sonbahar ekimi	İlkbahar ekimi	Nadas

Gerek tarımda atın kullanılması, gerekse üçlü rotasyon, birim başına toprakta verim miktarını farklı nedenlerden dolayı artmıştır. Bu nedenler;

* Bu konuda daha fazla bilgi için bak, Hüsrev, (1934, 47-53) ve Heaton (1985a).

1) Toprak miktarı sabit kalsa dahi, bir yıl içinde ekle edilen ürün miktarı ikili sisteme göre daha geniştir. "150 dönümlük bir toprakta ikili sistem uygulandığında yılda 75 dönümden yararlanıldığı halde, yeni sistemle bu alan 100 dönüme çıkmaktadır. Böylece üçlü sistemde ürün artışı 1/3 oranında olmaktadır." Nalbantoğlu devamla, White Irin Bloch'un verilerine dayanarak yaptığı analizi aktarır. Buna göre, "ikili sisteme kıyasla, üretici başına %50 oranında bir artış" olur (Nalbantoğlu, 1975, 44). Üçlü rotasyon zamanla yerini dörtlü rotasyona bırakınca kuşkusuz verim artışı daha fazla olmuştur (Huberman, 1982, 183).

Birim başına topraktaki verim artışı sanayinin gelişmesini hızlandırırken, sanayinin hızla gelişmesi toprağa yeni girdilerin girmesine neden olmuş ve birim toprakta ürün eskiye oranla, daha fazla oranda artış göstermiştir. Bu girdilere örnek olarak, tohumun yöreye saçılmasını önleyen 'tohum dikme aleti' ve toprak altından drenaj sistemi ve süper fosfat, pulluk, tırmık vs. gösterilebilinir (Huberman, 1987, 77).*

Teknolojik gelişme, hayvan yetiştiriciliğini de etkilemiş, cinsler üzerinde iyileştirmeler ve yeni teknikler kullanılarak hayvan sürülerinin sayısı artırılırken, nitelikleri de geliştirilmiştir (Varga, 1988, 247).

Teknolojik girdilerle birlikte insanlar doğaya daha bir hakim olmaya başlamıştır. Bu gelişmenin en hızlı yaşandığı İngiltere'de yıllara göre verim artışı örnek alınabilinir;

1450'de 8,5 buschell acre

1750'de 15 buschel acre (Gürsel, 1983, 30).

Teknolojik girdi aynı zamanda birim başına yapılan iş miktarını artırmış ve üretimin hızlandırılmasına neden olmuştur. Bu yönde XIX. yüzyılda Amerikan Çalışma Komisyonu'nun hazırladığı ra-

* Daha geniş bilgi için bak, Heaton (1985b).

por çok düşündürücüdür. Çalışmamızın sonuna da ek olarak koyduğumuz bu rapordan örnekler verilebilinir. Örneğin tahıl ekimi, el emeği ile 10 saat 55 dakikada gerçekleşirken, makine ile sadece 32,7 dakikada gerçekleşiyor. Yine farklı bir örnek, domatesin yetiştirilmesi ve hasadı el emeği ile 324 saat 20 dakikada gerçekleşirken, ma-kina ile bu 134 saat 52 dakika sürmektedir (Ek: 9)

Batı-Avrupa'da meydana gelen bu teknolojik dönüşüm, verim artışı sağladığı sosyal ve ekonomik sonuçları ile derin bünye değişmeleri ile etkili olmuştur. Mülkiyet ilişkileri ve artı-ürün aktarma mekanizmalarındaki değişiklikle teknolojik değişimin çok yakın bir ilişkisi vardır. Bunlardan en önemlisi teknolojik artış ile, insanların üretim araçlarından (toprak, saban, öküz vs.) ayrılmasıdır. Dr. Price'nin gözlemi bu yönde ilginçtir. "Kısaca halkın, aşağı sınıfların durumu her bakımdan kötüleşti. Küçük mülk sahipleri ve çiftçiler gündelikçi ve ücretli işçi durumuna düştüler. Aynı zamanda bu durumda hayatlarını kazanmak zorlaştı," yorumunu yapar (Marx, 1975). Bu önemli sonuç, Polanyi'nin vurguladığı gibi insan ile emeğini ayıran, emeğin metalaşmasına katkıda bulunan bir durumdur (Polanyi, 1986, 108). Bu etkinin yanısıra Nalbantoğlu'nun belirttiği kırın üretim düzeyine bağlı olarak, kentsel alanların büyüklüğünün belirlenmesi, uzun zaman basit saban ve öküze bağlı üretim düzeyinin belirleyiciliğinde iken, yeni girdilerle verimin artışı daha büyük kentlerin doyurulmasına olanak sağlamış ve zamanla kır ile kent arasında süregelen denge bozularak, kentlerin aşırı büyümesine neden olmuştur (Merrington, 1985).

Teknolojik değişme ile beraber artan ürün ve yeni maddelere olan gereksinim aynı zamanda bu toplumların yukarıda da açıkladığımız gibi diğer toplumlarla ilişkiler kurmalarına neden olmuştur. Senatör William Frye'nin sözleri "pazar bulmalıyız yoksa toplumsal bunalım artacaktır" bu yönüyle çok önemlidir (Ataöv, 1970). Bu istek ulaştırma gibi bir zorlukla karşılaşınca, demiryolları ve deniz

filolarının kuruluşu gündeme gelecektir.*

Batı-Avrupa'da teknoloji ile donanımlı toplumsal değişme, yeni ve farklı bir aşamada iken XIX. yy.ın sonları Osmanlı toplumunda köyleri dolaşan Kannenberg adında bir gezginin gözlemlerinde (Metin And sosyolog olarak adlandırır) "Tarım Türkler için her zaman eğilimlerine ters düşen bir şey olmuştur. Tarımı, Anadolu'yu fethettiklerinde boyunduruklarına aldıkları halklardan almış ve o zamandan beri geçen yüzyıllar boyunca da en küçük bir ilerleme göstermemişlerdir. Karasaban onların tarım aracıdır. Konrad Dernschuram çok eski mezar taşları üzerinde karasaban resimleri bulmuştur. Bu karasaban toprağı ancak yüzeyden kazar, eğer toprak buna rağmen çiftçiye fazlasıyla ürün veriyorsa, bu yalnızca ülke topraklarının olağan üstü verimli olmasından kaynaklanmaktadır. Gübreleme İç Anadolu'da hemen hemen hiç bilinmemektedir" (Kannanberg'den aktaran And, 1986, 20 - 21). Yine 1861'de Avrupalılar için bilgi toplama amacına yönelik kitabında Morel "Türkiye doğanın kendisine bağışladığı zenginlikleri akıllıca kullanarak en zengin, en çok ürün veren ülkeler arasında yer almalıydı. Ama Türkiye'de tarım bilimi yoktur. Toprağın o kadar çeşitli olan ürünlerinin üretimleri yalnız göreneğe dayanır. İllerin çoğunda, tarlalar arazinin en çok 2/3'ünü oluştururken, geniş ve verimli alanlar boş otlaklar olarak bırakılmıştır. Her ne kadar istenen ürün alınmasa da, toprağın son derece verimli olması nedeniyle ürünler tüketimin üzerindedir" (Morel, 1987, 10). İki farklı gözlemcinin dile getirdiği ve bizim klasik dönem Osmanlı toplumunda gösterdiğimiz tarımda kullanılan teknoloji bu yıllarda bir değişiklik olmadığıdır. Bu bir anlamda Akdeniz havzasının binlerce yıllık doğa insan ilişkileri-

* Bunda kuşkusuz nesnel emek sürecinin (teknolojinin) toplumsal yaşamın bütünsel yapısına (sembolik, kültürel, ideolojik) bire bir tekabül ettiğini, toplumsal yaşamın, nesnel emek sürecinin basit bir yansıması olduğunu düşünmüyoruz. Bak. Sunar (1984).

nin devam ettiğini gösterir. "Akdeniz iklim şartlarından biri 'ikili rotasyon' sistemi, yani toprağın yapısının ve düzensiz yağmurların etkisini önlemek için toprağın bir kısmını nadasa bırakma yöntemidir. Binlerce yıldan beri, Akdeniz havzasının bütün toplumlarında tarım üretimi, öküze koşulan bir karasaban ve toprağın zayıflığı gereği nadasa bırakma metoduna dayanmıştır. Bu iklim kuşağı ülkelerinde yağmurların mevsimlere oldukça düzensiz dağılımı ve işlenen toprak örtüsünün ince oluşu, toprakların verimine büyük ölçüde olumsuz etki yapar. Bunu için arazinin periyodik olarak 3-4 defa sürülerek nadasa bırakılması ekilebilen arazinin küçülmesine yol açmaktadır.

Batı-Avrupa toplumları kendi doğal şartlarına bağlı olarak teknolojik girdilerle üstünlük sağlarken, Osmanlı toplumu yukardaki gözlemcilerin vurguladığı gibi Akdeniz iklim koşullarını alt edecek teknolojik dönüşümü sağlayamamıştır. Yani temelde insan-doğa ilişkisinde değişim/dönüşüm olmamıştır. Yüzyılların araç ve yöntemi olan karasaban ve ikili rotasyonla doğa karşısında çalışma devam etmiştir.

Yukarıda vurgulanan insan-doğa ilişkisinin değişmeyen genel karakteri, Batı-Avrupa'nın etkisi ile karşılaşan bölgelerde istisnai bir takım değişikliklerin göze çarpmasına neden olmuştur. Daha önceki değişkenlerde gördüğümüz gibi, Rumeli eyaleti, Batı-Anadolu bölgelerinde değişim çok daha hızlı yaşanmakta. Değişimin hızlılığına paralel olarak tarımsal alana yeni araçların girdiğini görüyoruz. Örneğin, Makedonya'da bir Salname'de "alatı cedideye ziraiye şimdiye kadar mefhud idi ese de dört seneden beri intişara başlayıp 'nobst'ta yapılan 'Howard' taklidi sabanlar ve mahalli fabrikaların yaptıkları 'Jetny' taklidi pulluklar ve alet ve edevat saire külliyetle getirilmekte ve bunların duhulüne de başlıca sebep amele yevmiyesenen tezayüdü olup, dört beş seneden beri amelenen mükiliyetle Amerika'ya gitmesinden ekseriye orakçı bulunmamakta

mahsulat tarlada kalmaktadır. Orak makinalarının satışı da her sene iki üç misli tezayüd etektedir" (Selanik Salnamesi'nden aktaran, İlkin ve Tekeli, 1980, 363).

Batı-Avrupa'nın etkisi altında kalan diğer bir bölge olan Batı-Anadolu'da tarım teknolojisinin, yukardaki coğrafi koşulların yanısıra, yine ortalama toprak büyüklüğünün 12 ile 48 dönüm arasında olması, karasabana göre çok pahalı olan pulluğun kullanımını engelliyordu. Fakat mülkiyet ilişkileri bölümünde vurguladığımız çiftliklerde bu yönde çabalar olmuştur. Örneğin, C. S. Harson çiftliğinde "İngiliz Pulluğu" kullanmak istemiştir. Batı-Avrupa'nın tarım araçları üreticisi olan şirketleri Batı-Anadolu ve Çukurova'da makina satışlarının başlaması yönünde girişimlerde bulunmasıda bu zamanlara rastlar. İngiliz, Alman, Amerikan şirketleri kredi ile satış yaptıkları gibi, makinaların onarım işlerini de üstleniyorlar. İngilizlerin buharlı güce değil de, koşum hayvanları tarafından çalıştırılan makinaları daha çok tutulmuştur. İngiliz şirketleri ayrıca demiryolları ile anlaşarak, demiryolu istasyonlarını depo olarak kullanmışlardır. Ayrıca bozulan makinaların demiryolu teknisyenlerince onarımı garantileniyordu. Bunun ötesinde die Ungarsche Bank Handels Aktiengesselchott adlı şirket bir örnek çiftlik kurarak, burada uygulamalı gösteriler düzenliyor ve alıcılara makinaların kullanılışı hakkında bilgiler veriyordu. Çok daha gelişmiş bir örnek, C. Von Lennep'in çiftliğinde buharlı makina kullanmasıdır. Tüm bunların yanısıra farklı bir uygulama toprakların sulanmasıdır. Örneğin, Aydın ilinde toplam 2.200.000 dönüm toprak sulanıyor ve dolayısıyla toprakların alanı 4.100.000 dönüm genişlemiştir. Bunun için özel sulama makinaları kullanılmıştır. C. E. Tebbit Çiftliğinde açtırdığı derin kuyulardan su çekebilmek için Manchester'den getirttiği üç motorlu pompayı kullanmıştır. Yine bu dönemde toprağın doğal verimini artırmak için gübre kullanıldığını görüyoruz (Yılda yaklaşık 300 sterlin değerinde ithal ediliyor). Değişim sürecine Ba-

tı-Anadolu'dan daha geç giren Çukurova'da teknolojik girdi Batı Avrupa'ya göre daha hızlı gelişiyor. Toprak sahiplerinin değişimi daha hızlı yaşamaları sonucu makina kullanımında gelişmeler gündeme geliyor. Amerikan ve Alman şirketleri yıllık ortalama 25 tane buharlı harman dövme makinası, 800 kadar pulluk, 1200 biçerdöğer makinası satıyorlar. Fakat dikkat edilirse, bu yeni girdileri kullananlar, toplumun çok sınırlı bir bölgesinde (Çukurova, Batı-Anadolu) ve sınırlı büyük toprak sahipleridir. Küçük köylülerin doğa ile ilişkilerinde bir değişiklik olmamıştır. Burada özellikle vurgulanması gereken, "ulaşım ve haberleşme araçlarının gelişmesi genel olarak, üretim güçlerinin gelişmesi ile aynı kategoriye" girmesidir (Marx, 1979). Gerçektende küçük köylü bizzat doğa ile ilişki içindeyken doğayı daha rasyonel kullanma yönünde araçlar geliştirmemişse de, demiryollarının dışsal bir etki olarak yaşama girmesi, küçük köylüleri yukarıda da vurguladığımız yeni ürün talepleri kanalı ile etkilemiştir. Demiryollarının varlığı eşitsiz bir yapının doğmasına neden olmuştur. Toprağını basit karasaban ve öküzle işleyen birim toprakta verim artışı sağlayamayan küçük köylünün ürününün bir kısmını da bu talebe aktarması, tarımda bütünsel gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur (Ek: 3 ve Ek: 4).

Tarımsal ürün artışı için teknolojik dönüşümünün yaşanmadığı Osmanlı tarımında vurgulanması gereken önemli bir olgu ise, Merkezi siyasal iktidarının Tanzimat'la birlikte tarımda üretimin artışı için bir takım kurumsal etkinliklere girmesidir. Bu yönde ilk çaba Ziraat ve Sanayi Meclisi'nin kurulmasıdır. E. Ziya Karal, bu dönemle ilgili çalışmasında meclisin kuruluşundaki ana nedenin Avrupa'daki dönüşümde tarımın önemini kavrayan devlet ricalinin belirleyici olduğunu vurgular. Meclisin görevleri, "tabii kaynakların ve zirai imkanların tetkikiyle, ziraatın kalkınma ve gelişmesi için gerekli tedbirlerin" belirlenmesidir (Karal, 1983, 221). Bu meclisin daha sonra "Ziraat Meclisi" olarak daha geniş olanaklarla

taşra ile ilişkiye girdiğini görürüz. Ziraat Meclisi, halktan seçilen kişilerle, "Ziraat Müdürlüklerini" oluşturmuşlardır. Siyasi iktidar diğer yandan da "Nafia Hazinesi"ni kurarak, tarımda kredi ve alt yapı oluşturmaya çalışmıştır. Bu yönde pamuk üreticilerine tanınan kolaylıklar dikkate değer. Pamuk üreticisinin, pamuk üretim ve ayıklanmasında kullanılacak araç ve gereçler, makinalar gümrük ödemeksizin ithal edilebilecek, devlet tarafından örnek olarak bu tip makina ve araçlarla iyi cins tohumlar getirilerek üreticilere dağıtılacaktır (Güran, 1980, 274). XIX. yüzyılın sonlarına doğru merkezi siyasal iktidar bu yöndeki uygulamalarını hızlandırmıştır. Ziraat Heyet-i Fenniye'si kurulmuş; Selanik, İstanbul, Halkalı, Bursa'da Devlet Tarım Mektepleri açılmıştır. Bu okullar doğrultusunda Adana, Ankara, Sivas, Konya, İzmit, Erzurum, Manastır' da örnek çiftlikler ve tarlalar oluşturuldu. Siyasi iktidarın amacı bu çiftliklerde kullanılan tohum ve araçların çevredeki köylüler için uyarıcı bir etkide bulunmasıdır. Anadolu demiryolu boyunca iyileştirilmiş buğday tohumu dağıtıldı, bunun yanısıra çiftliklerin yeni girdileri sağlaması için 75.000'i aşkın çiftçiye kredi dağıtıldı (Ouataert, 1985, 1561-1562). Fakat, gerek Karal ve gerekse Ouataert'un vurguladığı gibi bu uygulamalar toplumsal yapıda büyük boyutlu bir dönüşüm sağlayamamış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ayrıca sağlanan olanaklar da; özellikle kredi olanağı, daha önce vurguladığımız yerel denetleyenlerce küçük köylünün eline geçmesini önleyerek kendilerine ayırmışlardır (Ouataert, 1985, 1562).*

Tarımsal yapıda teknolojik dönüşüm ile ilgili olarak toplumda bütünsel bir değişimin olmadığını belirtebiliriz. Fakat tarıma Batı-Avrupa'nın etkisiyle oluşturulan demiryollarının dolaylı ve

---

* Güran; bu dönemde öşür gelirlerindeki artışı ele alarak, (Bak. Ek: 5) bu artışı siyasi iktidarın tarımdaki uygulamaları sonucu olduğunu belirtir. Fakat, bu konuda daha önce vurguladığımız demiryollarının etkisini de unutmamak gerekir. Bak. (Özyüksel, 1987). Güran'ın çalışması için bak. (Güran, 1975, 276).

önemli bir etkisi olmuştur. Küçük köylü toprağında "birisi boşa, birisi kışa, birisi de kısmet olursa bana" deyimiyle belirlenen doğa karşısında donatımsız konuma düşmüştür.

Değişimler ve Köyler Üzerine Bir Gezginin İzlenimleri

XVI. yüzyıldan itibaren ele aldığımız ve küçük köylülüğü ilgilendiren değişimler, köylünün güncel yaşamına nasıl yansımıştır. Bu konuda elimizde And'ın vurguladığı gibi hiçbir çalışma yoktur. Bu yönde köylüyü ilgilendiren birkaç olayı verdikten sonra, Metin And'ın sunduğu bir gözlemcinin çalışmasından bölümler vereceğiz.

Değişim süreci içinde köylünün mültezim, tefeci, tüccar ve devletle olan ilişkilerinde birçok yönden olumsuzluklar yaşanmıştır. Prof. Tankut, bu ilişkiler sonucu doğan ruh halini şöyle dile getiriyor: "Asırları dolduran korku hayatı ve kanlı kovalaşma, Anadolu köylerinde kalabalıktan ve insandan kaçma ahlakı yarattı. Zorluklar, hergün anlına çarpan tabiat kuvvetleri, tabiat kısırlığı ve âlubet kaygusu, Türk köylüsünün ırkı ve ezeli neşesinin nasıl doğacağını bile kestiremiyordu. Bu ruhi halet, ruhi bir kansızlık yapar. Müptelalarında iradesizlik, tereddüt ve ümitsizlik hakimdir. Böylece bedbin bir felsefe, ürkek, kurnaz, itimatsız bir moral dokudu ... Mistik tarikatların ovalarda tutunabilmesi işte bu nedenlerledir" (Tankut'tan aktaran Avcıoğlu, 1978, 188). Tankut'un tasviri itirazla karşılanacak boyutta olmasına rağmen, yukarıda vurguladığımız değişkenlerde küçük köylünün olumsuz yönde etkilendiğini söyleyebiliriz. Buraya kadar bahsetmediğimiz eşkiyalık ise hem değişimin bir ürünü, hem de köylüleri zor durumda bırakan bir olgudur. Orhanlı, eşkiyalık için "Bunların yüzünden çift ve çubuğunu bırakan köylüler, öküzleri yerine atı, sabanı yerine de tüfek edinip, bir kısmı atlı, diğer kısmı palankalar inşa ederek bu güruha karışıyorlardı" (Orhanlı, 1987, 7). Eşkiyaların büyük bir kısmını da hay-

vancılıkla geçinen konar-göçer gruplardan insanlar oluşturuyordu. "Kurt bunarsa köye iner, kul bunarsa dağa çıkar" sözünü haklı çıkartacak ölçüde, toplumsal değişmenin olumsuz yönleri ile insanların zora başvurması gerçekleşmiştir. 1740'lardan sonra eşkiyalık Marmara kıyılarından Doğu sınırlarına kadar topluma yayılmıştır. Sakaoğlu'nun verdiği bilgilerde eşkiyalığın büyük boyutlarda olduğu anlaşılıyor. Örneğin, Muhimme (No. 155, s. 133) kayıtlarından birinde "Hala mevsim-i bahar hulul etmektle ağaçlar yapraklanub zumre-u eşkiye dağlarda yasdanup ... karşılıklı düşmanlıkların başlayacağı zaman gelmiştir. Böyle zamanlarda aşiretelerle yerliden yolkesenler, başıboş taifesi vesair haramzadeler, kuşe-i havfâdan zuhur ve câbecâ îsal-i mazeetten ahali ve ebna-sebil bi-huzur olageldikleri ödetenberi denendiğinden, eşkiye yuv-lanır ve geçitlerin gözetimde tutulması hiçbirine aman ve zaman verilmemesi lazımdır" (Sakaoğlu, 1984, 30). Bu ve benzeri yazışmalar ne kadar yoğun olursa olsun, eşkiyalar bazen de yerel denetimlerce korunuyor ve sona erdirilmiyordu.

Eşkiya hareketinin büyük olumsuzlukları köylülerin "koyunların ve öküzlerin ve at, katırlarını alıp, evlerinden asbap garat idip ambarlarını yıkıp, buğday ve arpalarını vesair sahirlerini alıyorlardı. Can korkusuna düşen köylülerin ambarlarını boşalmış, evleri yıkılmış, köylerinde açlıkla karşı karşıya kalıyorlar, bu felaketlerden kurtulabilmek için neleri varsa ucuza satarak yine göç yollarına düşüyorlardı" (Güçer, 1964, 30). Örneğin, 1875 yılında Afyon civarında dolaşan J. Griffiths, Afyon'dan Konya'ya doğru giderken köylerin hemen hepsinin terkedilmiş olduğunu seyahatnamesinde belirtir (Aktüre 1981, 50). Barkan bu dönemde köylülerin içine kapandığını ve kendi kendine yeten bir yapının ortaya çıktığını belirtir (Barkan, 1980d). Göç olgusu, kuşkusuz sadece eşkiyalıkla açıklanamaz. Yukarıda vurguladığımız gibi, artan vergilerle birlikte, adalet dağıtmakla yükümlü kadı ve naiplerin zulümleri ve rüşvet

almaları göç olgusuna daha bir hız vermiştir. Örneğin, Mumcu'nun "Osmanlı Hukukunda Zulüm" adlı çalışmasında, bu yüzyıllarda padişaha verilen bir lahiyayı gösterir. "Zulüm yaygın bir duruma gelmiştir. Zulüm ile mülk harap olur. Bu denenle reayanın hayır duasını almak için padişah, zulmü önlemeye çalışmalıdır ... padişah halkın sesine kulak vermeli, haksızlıkları ortadan kaldırmak için kişisel çabalar harcamalı, halka zulmeden kamu hizmetlileri cezalandırılmalı" (Mumcu, 1985b, 38-39). Fakat tüm bu öneriler yetersiz kalmıştır. İstanbul, Edirne, Bursa'da nüfus alabildiğine yaygınlaşmıştır. Sonunda merkezi siyasi iktidar göçleri önlemek için önlemler almıştır. Buna göre, vatanını terkeden ya da terketmek isteyenler yakalanacaklar, bunlar yalnız ise hapsolunacaklar ya da gizlice kaçan köyün reayası ele geçirildiğinde, geri yollanacak, subaylara teslim edilecekti (Özkaya, 1985, 160).

Vergi, eşkiya, devlet memurlarının farklı uygulamaları altında köylülerin durumu her ne kadar gezgin Troilo'nun cümleleri ile "eğer gözlerimle görmeseydim, Türklerin kendi öz vatanlarındaki köylüleri nasıl tahrip ettiklerine asla inanmazdım," diye bir gözlemde bulunmasına neden olmuşsa da, bu dönemde reaya ile birlikte adlandırılan ve sürü ile eş değer olan terim bir düzenleme ile teb'a gibi bütün Osmanlı yurttaşlarını kapsayan bir terime dönüştü (Mardin, 1971, 417). Bu kararın yansıra, yeni uygulamada köylü toprağında istediği ürünü yetiştirme hakkını elde ediyordu, fakat köylü araziyi boş bırakamaz, diye bir karar daha çıkartılmıştır. Sonuç olarak, XIX. yüzyılın sonunda sürüye eş anlamlı bu terimle adlandırılan köylü; reayalıktan çıkıp, vatandaş konumuna geçmiştir (Toprak, 1988, 198). Merkezi siyasal iktidar, bir bütün olarak köylülere idari bir düzenleme ile 1864 ve 1871 Nizannemeleri ile "muhtarlık" kurumunu getirmiştir. Buna göre köylerde, her dini sınıf için bir muhtar ile ihtiyar meclisleri kuruluyor. İhtiyar meclisi, vergi asker ve imar işleri ile ilgili işlerin yerine getirilmesiyle yü-

kümlüdür (Ortaylı, 1985, 104-108).

Yukarıdaki vurgulamalardan da anlaşılacağı gibi, köylüler üzerinde kesit analizi yapabilmemiz için, kendimizi ne kadar zorlasak da yetersiz kalacağız. Önceden de vurguladığımız gibi, dönemi yaşayan tarihçiler, daha çok siyasi yapıyı ele alan çalışmalar yapmışlardır. Metin And'ın yayınladığı bir gezginin izlenimleri çalışmasının bazı bölümlerini alıyoruz. And'a göre bu izlenimler bir sosyolog edası ile yapılmış ve resimleştirilmiştir. Yazar, yaklaşık bin köyü dolaştığını ve gezisi esnasında köylülerin konuksever olduklarını, her köy de bir konuk odası bulunduğunu belirtir. "Fakat bu odada masa ve sandalye bulunmadığını, pencerenin ise ancak büyük kentlerde rastlanan bir lüks olduğu, lambanın ise hiç bilinmediği"ni ve devamla "bir gavurun bir Türk tarafından kendi evinde ağırlanması çok nadir bir olaydır, çünkü fakir köyevlerinde haremlik-selamlık olmadığı için bu evlere girmek yasaktır." Ayrıca bu evlerde yaşayan ailelerde bir süreklilik bulunmadığını, erkeklerin eşlerini çok sık değiştirdiğini belirtir. Gezgin gördüğü aile biçiminin kendilerinin anladıkları anlamda bir aile olmadığını, kadın ve erkeklerin birbirlerinden ayrı eğlendiklerini belirtir. Diğer bir konuda da, "Zaptiyenin tehditleri ve kırbacıyla para karşılığında istenilen şeyi elde ettiğine tanık" olduğunu anlatır. Gezgine göre, köyün ileri gelenleri şunlar; muhtar, köyün en zengini ve yaşlısı (bu adama hacı olsun olmasın, 'hacı' diye hitap edilir) gençlerden çavuş veya onbaşı (bu kişiler bu lakaplarını ömür boyu taşırlar) hoca, köyde okuma yazma bilen tek kişi ki, aynı zamanda cami imamlığı görevini de yürütür.

Gezgin Kannenberg, önemli bir açıklama daha yapar. "Hemen hemen her büyükçe Türk köyünde hiç bir zaman eksik olmayan bir şey vardır; ödemeleri tarla ürünleri olarak kabul eden Rum ve Ermeni bakkal, devamla yine aile yapısı ile ilgili olarak," Türk erkeği asla karısı ile birlikte sokağa çıkamaz ve onunla hiç ilgilenmez. An-

cak güneş battıktan sonra, Kuran'daki kurallara göre hareme girer. Kannenberg, nüfus ve etnik ayrışım üzerinde durmakta. Köylülerin hangi etnik gruptan olduklarını başka türlü anlama olanağı yoksa, giysilerinden anlamanın mümkün olacağını belirtmektedir (And, 1985, 18-23). Birçok köyü dolaşan Kannenberg'in, izlenimleri kuşkusuz köylülerin kesit analizi için gerekli bilgileri vermekten uzaktır. Fakat, bu analiz yukardaki değişkenlerle birlikte düşünüldüğünde, bu sınırlı kaynaklarla toplumsal yapı ve daha çok küçük köylüyü kafamızda canlandırabiliyoruz. Kaldı ki, buraya kadar verilen köylülük daha sonra "Kurtuluş Savaşı" ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin de toplumsal yapısında etkisini sürdürecektir.

4. Genel Bir Değerlendirme ve Sonuç

Buraya kadar küçük köylülüğü ilgilendiren olguları belirli değişkenlerimiz doğrultusunda, tarihsel süreç içinde vermeye çalıştık. Olguların yüzeysel ve betimleyici yönüne karşılık, yine aynı olguların dolayımında belirlediğimiz değişkenler, küçük köylülüğün tarihsel süreç içinde değişimini ve değişim yönünü belirlememizi sağladı. Ele aldığımız değişkenleri ve olguları yoğunlaştırarak kavramsal boyuta taşıyacak olursak, küçük köylülüğün Osmanlı toplumunun kuruluşundan on dokuzuncu yüzyıla kadar dönüşümünün genelleştirmesini yapabiliriz. Bunu yaparken, değişimin daha iyi anlaşılması için, Batı-Avrupa'daki süreci gözönüne alacağız.

A- Osmanlı toplumuna ait tarihsel olguları sosyolojinin sentezci yaklaşımı ışığında ele aldığımızda, yani Kıray'ın vurguladığı gibi "Formların değil, fonksiyonların ve ilişki düzenlerinin benzerliklerini" ön plana çıkardığımızda, Osmanlı toplumunda kırsal yapının "Herkesin alıştığı ve sevdiği için doğru bulduğu" açıklama biçimlerinden oldukça farklı olduğunu gördük.

Osmanlı toplumunda kırsal yapıyı anlamamız açısından önceden de belirtiğimiz gibi "tarımsal topraklara" sınıflar üstü ama özerk bir konuma sahip bir kurum" olarak bakılması oldukça önemli sonuçlar doğuruyor. Sınıflarüstü tarımsal toprakların varlığı, kuşkusuz sınıflarüstü bir devlet varsayımıyla örtüşüyor. Toprakların tüm mülkiyeti devlete ait olunca, toplumda temel üretkenlik olan tarımsal faaliyetin getirisi olan artı-ürün üzerinde tek söz sahibi de merkezi siyasal iktidar oluyor. Bu iki varsayımın doğal sonuçlarından biri, sipahiyi "Üretim birimlerine zaman zaman uğrayan

bir posta memuru veya vergi tahsildarı" yaparken, diğeri reayayı "güçlü merkezi siyasal iktidarın" koruyuculuğu altında, Batı Avrupa'daki serflikten farklı olarak "özgür köylüler" olarak nitelemiş oluyor. Sipahiyi "posta memuru" olarak göstermenin bir diğer sonucu, toplumda siyasal iktidar ile reaya arasında başka toplumsal sınıfların ve tabakaların olmadığı ve dolayısıyla toplumun içsel dinamiklerden yoksun olduğu yönündedir. Bu son öneri ile Osmanlı toplumu için oldukça tutarlı görünen 'model'de kapanmış oluyor. Bu model açıklama, giriş yazısında da vurguladığımız gibi özellikle Türk tarih yazıcıları başta olmak üzere çok farklı kesimlerin birkaç nüans farkı olsa bile kabul ettikleri açıklama tarzıdır.

Kuşkusuz bu varsayımlar ve dolayısıyla açıklama tarzı, sadece "ölülerin incelemesi olarak kalmıyor," güçlü devlet geleneği ve toplumsal sınıfların yokluğu temelindeki bakış tarzı, günümüz toplumsal yapısını anlamak için geliştirilen birçok teorinin temelini oluşturuyor. Bunlardan son yıllarda etkinliği artan liberal-sol söylemin teorik yapısındaki temel varsayım, Osmanlı toplumunu sınıflarüstü devlet geleneği ile sivil toplumun yokluğudur. Türk tarihi, güçlü devlet mekanizması ile güçsüz çevre arasındaki mücadelelerin tarihidir. Tarihi anlamak açısından oldukça kolay bir açıklama tarzı. Toplumda sermaye birikimi sağlanamamış tek suçlu "güçlü devlet", sivil toplum gelişememiş tek suçlu devlet, kırsal yapıda dönüşüm sağlanamamış suçlu yine devlet. Devletin suçluluğu artık her şeyi açıklayan güzel bir maymuncuk. Öyleyse toplumsal sorunların çözümü için, tek amaç güçlü devlet ve onun kurumlarına karşı cepheleşmek. Diğer yandan hemen hemen aynı varsayımlar bir diğer kesim için, Osmanlı toplumu yitirilen cennettir. Bu cennette devlet güçlü olduğu için, adaletin, geleneklerin, en büyük koruyucusudur. Özellikle Osmanlı siyasal aygıtı, tüm köylülerin özgürce yaşam şansıdır. Tüm bu özelliklerin yeniden canlandırılması güçlü devlet, güçlü yönetici, her şeyin en güçlüsü tek çözümdür. Toplum-

sal teorilerinin temelini "güçlü devlet" özlemi ile oluşturan ve bunu "tarih teorisi" ile ayakta tutan kesimlerin uzun süre Türk toplum yaşamı üzerinde olumsuz etkileri olmuştur.

i) Oysa yukarıdaki değişkenlerimiz doğrultusunda ele aldığımız olguların en önemli vargısı; Osmanlı merkezi siyasal iktidarının bütün olarak tüm kırsal yapıdaki üretim ilişkilerine egemen bir durumda olmadığıdır. Osmanlı devletinin daha kuruluş aşamasında bile Neşri'nin hikayeci anlatımından gösterdiğimiz gibi, elde edilen topraklar, hükümdarın kardeşleri, oğulları, amcaları arasında ya da elde edilen toprağın ileri gelenlerinden birine bırakılıyor. Daha ileri dönemlerinde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda tımar ve zeamet sahipleri 'babadan ve atadan' bu topraklara sahip oldukları gibi "dışarıdan bir ferde tımar ve zeamet" verilmesi yasaklanmıştı. Tımarlı sipahilerinin yanısıra, merkezi siyasal "malikane hisesi" denen ve İç Anadolu'nun büyük bir kısmını kaplayan bölgede, malikane kısmı, bağımsız toprak beyinin üstün mülkiyet hakları ve kısmen yararlanma hakları varken, merkezi siyasal iktidarın sadece 1/10 üzerinden bir artı-ürünü reayadan çekiyordu. Malikane hissesinin yanısıra merkezi siyasal iktidarın tam olarak hakimiyet kuramadığı, artı ürün üzerinden bir hak iddia edemediği "tam anlamıyla özel mülkiyetin" olduğu yerler vardır. Bu tip topraklar Osmanlı İmparatorluğu içinde önemli bir yer tutuyordu (Bağdat, Basra, Kıbrıs, Girit, Doğu Anadolu' da Kürt beylikleri; Cizre, Hakkari, Eğil, Pale, Mahmudiye vs.). Bunların yanısıra merkezi siyasal iktidarın tam olarak egemen olamadığı diğer bir biçim "vakıf mülkiyetidir." Tüm sayılan bu mülkiyet ilişkilerinin varlığında siyasal iktidarın temel belirleyiciliğinden bahsedilecek bir mülkiyet ilişkisi varsa o da toplam imparatorluk toprakları içinde küçük bir yer tutan ve tamamen devlete ait olan, devlet tarafından işletilen miri haslardır.

Tüm sanayi öncesi tarım toplumlarında olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da dolaysız üretici olan reaya tarafından yaratılan artık

ürüne toprak sahibi tarafından el konulması temel ilişki biçimidir. Fakat bu ilişki biçimi, toprak sahibi olarak gözüken kişi veya kesimlere göre oldukça farklılıklar gösterir. İlişki biçimine göre reaya bazen tamamen yerel bey ile karşı karşıyadır, bazen (malikane-divani) yerel bey ile siyasal iktidara karşı sorumlulukları vardır. Diğer bir durum da reayanın direkt vakıflara karşı sorumluluğudur. Burada önemli olan reayanın üretken faaliyetini sürdürdüğü toprağın kime ait olduğu ya da merkezi siyasal gücün siyasal hakkı olduğu yönündeki vurgular sosyolojik olarak pek de anlamlı değildir. Tüm bu mülkiyet biçimleri ile birlikte ne sınıflarüstü bir toprak biçimi ne de toplumsal artığa el koyan homojen bir siyasal iktidardan sözedilebilir. Toprak'ın bir konuşmasında vurguladığı gibi "merkezi devlet" tanımlaması bir "gerçekten" çok "özlemi" dile getiriyor. Bu özlemin iki farklı boyutu vardır; bunlardan birincisi ve en önemlisi "devlet"in Osmanlı toplumunda hemen hemen tüm diğer toplumlarda olduğu gibi, toplumun içinde bulunduğu düzensizlik ve karşıtlıkları "düzen"sınırları içinde tutma devletin temel işlevidir (Engels). İkinci boyutu ise, Osmanlı devletinin bir imparatorluk olarak örgütlenmesi ve geniş alanları içine almasından kaynaklanan, zaman, yer, ürün farklılıklarını imparatorluk sınırları içinde önlemeye yönelik "kısmi yeniden dağıtım" işlevini yüklenmesidir (Polanyi, 1978). Örnek olarak idari birimlerin yoğunlaştığı ve "mide kent" olarak adlandırılan İstanbul'un gıda ihtiyacını karşılamak ya da doğal koşullar yüzünden çok olumsuz bir durumdaki bölgeye ihtiyaçlarını sunmak. Dikkat edilecek olursa Osmanlı merkezi siyasal iktidarı, kendi sınırları içindeki topraklarda, reaya ile ilişki içinde olmadan öte, yerel toprak sahipleri ya da sorumluları ile ilişki halindedir ve bu ilişkinin temel esprisi, siyasal iktidarın devamlılığını sürdürebilmesi, işlevlerini yerine getirebilmesi için belirlenen çok az miktarları içeren hizmet ya da mal yükümlülükleridir. Merkezi siyasal iktidar ile yerel birimler arasında kurulan bu

dengenin bozulması, taraflarının bu örtük anlaşmaya uymamaları sonucu gerçekleşir, yoksa reaya ile yerel bey sorumlu arasındaki ilişki merkezi siyasal iktidarı pek de ilgilendirmemekte. Bu yönüyle de Osmanlı devleti, sanıldığı gibi Osmanlı toplumundaki temel insan insan ilişkilerinin öznesi değildir. Osmanlı toplumunda temel ilişki, reaya ile yerel toprak sahibi sorumlusu arasındadır, devlet ise bu ilişkilerin üzerinde bulunduğu zeminin yani reaya ile yerel toprak sahibi/sorumlusu arasındaki çatışmaya dayalı toplumda artığa el koymanın genel koşullarını yeniden üretmektedir.

ii) Osmanlı toplumunda temel üretim ilişkisinin reaya ile yerel denetleyici arasında olduğunu söylemek, beraberinde reayanın "özgür" ya da daha özgür olup olmadığı sorusunu gündeme getirir. Tüm tarım toplumlarında, temel üretici sınıf köylülük (reaya/sert) olduğu için köylüyü (yani reaya) toprakta tutma ve artık ürünü kontrol etme Kıray'ın vurguladığı gibi 'on asırlık Avrupa feodal düzeninde ve altı asırlık Osmanlı düzeninde' temel özelliktir. Osmanlı devletini 'devlet baba' ya da 'adaletin temeli olarak' gören bakışlar, Osmanlı devletinde köylünün özgür, Batı Avrupa'da ise serflerin köle olduğu ya da daha olumsuz durumda olduğu görüşündedirler. Bu abartılmış bir görüştür. Osmanlı toplumunda daha öncede vurguladığımız gibi, reayayı toprakta tutma, sipahiye bağlama yönünde kurallar vardır. Sosyal mobilitenin en hızla işlediği alanlardan biri olan askeri yapı, Osmanlı toplumunda reaya için gerek yasal, gerekse güncel söylem düzeyinde yasaklanmıştır. Bu söylemi en güzel dile getiren özdeyiş 'reaya ata binip, kılıç kuşanamaz' ya da 'reaya oğlu reayadır' kuralıdır. Söylem düzeyinde zaten reayanın sosyal mobilitesi yasaklanmışken, yasal düzlemde, reayanın 'çift bozma' yasağına uyması gerekir. Bu yasa bir takım ekonomik sorumluluklarla, reayayı yerinde tutmayı amaçlamıştır. Diğer bir yasa, reayanın toprak sahibi/sorumlusuna bağımlılığını çok iyi bir şekilde göstermekte. Bu yasaya göre, eğer bir reaya başka bir yere

göçüp tarımla uğraşırsa, bu kez hem yeni toprak sahibine hem de bir önceki toprak sahibine olmak üzere iki ödemede bulunması, merkezi siyasal iktidara karşı sorumluluğu olmaması oldukça anlamlıdır. Temel üretim kaynağı reaya olduğu için, gerek yerel toprak sahipleri, gerekse siyasal iktidar, üretici birimini toprağa bağlamak temel amaçları olmuştur.

iii) Üretici kesim olan reaya ile denetleyici yerel birimler arasındaki eşitsiz ilişkinin temelinde, doğrudan üreticinin, üretken emeğinin büyük bir kısmına artı ürün olarak el konmasıdır.

Bugünkü siyaset ve toplumsal teorilerin önemli bir kısmı, Türkiye'nin geçmişten günümüze süregelen olumsuz koşulları, geri kalmışlığın nedeni, artı ürüne doğrudan el koyan monolotik devlet geleneğinin yarattığını savunurlar. Yukarıda da vurguladığımız gibi, Osmanlı merkezi siyasal iktidarın asli işlevi, üretici ile denetleyenler arasındaki ve dahası farklı yerel birimler arasındaki ilişkinin belirlenen limitler içinde devam etmesini sağlamaktır. Tamamen özel mülkiyet ve malikane ve malikane-divani biçimini gözönüne almasakta, sipahi, haraç ve ispence dışında bütün vergilerin ya da diğer bir deyimle artı ürünün toplayıcısı olarak reayanın karşısına çıkıyordu. Osmanlı toplumunda artı ürüne ne Marx'ın ATÜT ile vurguladığı, merkezi siyasal iktidar, nede Weber'in 'Patrimonyal despotlar' diye adlandırdığı despotlar el koyuyordu. Osmanlı toplumunda da diğer sanayi öncesi toplumlarında olduğu gibi artı ürüne, yerel toprak sahipleri ya da merkezi siyasal iktidarın onayını alan sorumlu konumundaki insanlar el koyuyordu. Burada temel ilişki, reaya ile sipahi ya da reaya ile ekrat beyleri gibi yerel birimin özelliğine bağlı olan ilişkilerdir. Yerel birimlerin artı ürüne el koyması, başta uzlaşma içinde olduğu merkezi siyasal iktidar, toplumsal ideoloji ve diğer yapıların desteklediği bir ilişkiler sistemi içinde gerçekleşmektedir.

iv) Analiz birimlerinden bir diğeri olan insan-doğa ilişkisi yani

reayanın doğayı işleme tarzı ve kullandığı aletleri; binlerce yıldan beri Akdeniz havzasının bütün toplumlarında tarım üretimi, öküze koşulu karasaban ve toprağın zayıflığı gereği, nadasa bırakma metoduna dayanmaktadır. Tarım toplumlarında doğayı işlemede kullanılan üretim aletlerinin basitliği, aynı zamanda toplam ürünün hemen hemen sürekli aynı kalmasına neden olduğu, toplam ürünün besleyebildiği tarımsal olmayan nüfus sürekli %10-15 civarındadır.

Osmanlı toplumunun görece denge içinde olduğu, klasik dönemde kırsal yapıyı insan-insan, insan-doğa ilişkileri boyutunda tanımlayacak olursak; kırsal alanda temel üretken faaliyet tarım, temel ilişki biçimi reaya ile yerel toprak sahibi/denetleyenler arasında gerçekleşir. Reaya ve toprak temel üretim birimi, üretken faaliyet ise reayanın basit tarım aletleriyle tarımdan ürettiği değerdir. Reayanın üzerinde üretimini sürdürdüğü toprakların sahibi olmadığı için, toprak sahibi/sahiplerine üretken faaliyetinin bir kısmını artık ürün olarak aktarır. Kırsal yapıda artık ürünün aktarılışı, bazen emek rant ama çoğunlukla ürün rant olarak gerçekleşir. Bir diğer unsur, siyasal iktidarın 'düzenleyici' ve 'yeniden dağıtımcı' işlevleri ile toplumdaki temel çelişkileri en aza indirmek yönündeki etkinliği, küçük toprakların çevrelediği bütünsel bir sistemi tanımlar.

B- Osmanlı toplumunu 'güçlü devlet' mitosu çerçevesinde ele alan çalışmaların temel ve çalışmamız açısından çok önemli bir sonucu "Osmanlı toplumunun içsel olarak değişim dinamiklerini içermeyen durgun ve değişime yabancı bir toplum olduğu" yönündedir. Bu bakış açısı tarihsel olarak 'oryantalizme' aittir. Oryantalizmin 'ebedi ve değişmez bir Doğu' söylemi geliştirmesine paralel olarak bu ülkelerin tarihini tarih dışı olarak nitelemelerine neden olmuştur. Çünkü bu toplumların tarihi aynı görkemli kalıntının yinelenmesinden başka bir şey değildir. Varlığını baştan beri sömürgeciliğe borçlu olan oryantalizm temel önermeleri ve kullandıkları materyaller Doğuyu açıklamaya çalışan teorilerin temel bakışları üzerinde de

etkili olmuştur. Bu teorilerden en önemlileri kuşkusuz Marx ve Weber'e ait olanlarıdır.

Marx'ın ikinci derecede işlediği ve Asya toplumların ekonomik yapıları aracılığıyla tanımladığı çalışmalarda ATÜT formülasyonunu geliştirdiğini yukarıda belirtmiştik. ATÜT'ün temel varsayımları arasında bu toplumlarda toprak mülkiyetinin olmayışı ve kullanılan tüm toprakların mülkiyetinin devlete ait olduğu varsayımları vardır. Bütün toprakların sahibi devlet olduğu için ATÜT formülasyonunda sınıflar yoktur ve bu yüzden de devlet bürokrasisinden bağımsız bir egemen sınıf bulunmamaktadır. Marx, Hindistan'daki İngiliz emperyalizminin saldırganlıklarını ele alan çalışmalarında, Hindistan köylüleri için bu küçük ve şirin toplulukları, zararsız görünüşlerine rağmen Doğu despotizminin sağlam bir temeli olmuşlardır derken, İngiliz emperyalizminin bu toplum da süregelen "despotizmi" yıkma yönündeki işlevinin anlamlılığı üzerine yazısını sürdürür. Asyatik toplumlar kendilerine özgü yapıları ile ortaya çıkabilecek değişmeleri emebilme yeteneği ile bu toplumları durağan kılmıştır.

Weber'in kapitalist gelişmeyi yaşamayan toplumlar için geliştirdiği kavramsal yapı, Osmanlı toplumu açısından da çok kullanılan teorilerden biri olmuştur. Weber'in patrimonyal sistemler olarak adlandırdığı" devletin iktisadi hayat üzerindeki kontrolü, hükümdarın teb'asının refahlarından şahsi sorumlu olduğu" yapıda, patrimonyal hizmetin başındaki seç-kinler, meşru iktidar yapısı sınırları dışında görünen herhangi bir iktidar kaynağını dikkatle denetimleri altında tutmağa aşırı bir özen gösterirler. Bu yapıda toprak sahibi olarak gözüken kişilerin sözleşmeli memur konumuda, güçlü merkezi ilişkiye girdiği bir ilişkiler biçimi hakim durumdadır. Güçlü ve belirleyici merkezi iktidarla, İslam ahlakının, toplumun ussallaşmasını engelleyen özellikleri bu toplumları durağan kılmıştır.

Oryantalizm, Weber ve Marx'ın kapitalistleşmeyi geç yaşayan ya da hiç yaşamayan toplumlar için geliştirdikleri kavramsal ya-

pılar, farklı noktalardan hareketle inşaa edilmişse de sonunda hep aynı sıfatlar ve imgelerle betimlenen bir metinin tekrar tekrar üretilmesine neden olmuştur.

Yukarıda kısaca değindiğimiz Avrupa merkezli kavramlaştırmanın aksine, tüm sanayi öncesi toplumlar tarımdan elde edilen tarımsal artığın varlığına bağlı olarak zorunlu bir sınıflar düalitesine sahiptir. Sanayi öncesi tarım toplumlarında çok temel olarak "tarımsal 'üretimi gerçekleştirenlerle tarımsal ürün üzerinde doğrudan denetimi kuranlar arasındaki sınıf ilişkileri toplumsal yapının temel sınıfsal dualitesini oluşturur. Diğer bir deyimle, köylü ile bey arasındaki ilişki. Üretici konumundaki köylünün artı ürünü beye aktarma sürecinde yani tarımsal artının dolaşım sürecine girmesi, bu artının farklı kişilerin eline geçerek toplumda farklı sosyal grupların varlığına neden olur. Bu kavramlaştırmanın Osmanlı toplumundaki somut görünümü, reaya ile yerel toprak sahibi konumundaki, ekrat beyi, sipahi, vakıf yöneticisi arasında süregelen temel ilişki aynı zamanda toplumdaki temel sınıfsal kompozisyonudur. Diğer yandan reayanın tarımsal artısına el koyan yerel birimle, merkezi siyasal arasındaki ilişki, artığın bir kısımını ele geçiren diğer sosyal grupların (tefeci, tüccar, merkezi siyasal iktidarın kadroları) varlığına neden olmuştur. Bu ilişkilerin toplumsal artı üzerinde yoğunlaşması, doğal olarak toplumsal yapının dinamik bir zeminde yer almasına neden olmuştur.

Osmanlı tarihi, kuruluşundan itibaren bu farklı sınıf ve daha da öte sınıf içi gruplar arasındaki iktidar mücadeleleri ile doludur. Sanayileşme öncesi tarım toplumlarında, siyasal ve iktisadi düzeylerin uzmanlaşmış ayrı alanlar oluşturmadığı için, tüm sanayi öncesi tarım toplumlarında siyasal iktidar mücadelesi aynı zamanda iktisadi iktidar mücadelelerini de içerir. Osmanlı tarihine bakıldığında ilk etapta hanedanlar arası mücadele olarak adlandırılan çatışma, örneğin I. Murad'ın Cüneyt ve Musa ile olan mücadelesi ya

da Celali isyanları olarak adlandırılan mücadele biçimleri aslında toplumsal yapının temelindeki sınırlılıkların ürünüdür. Toplumsal yapının sınıfsal dualitesine bağlı olarak yukarıda tanımladığımız görece denge içinde görülen insan-insan ilişkileri üzerinde etkide bulunarak reaya ile yerel toprak sahipleri ve yerel toprak sahipleri ile yeniden dağıtım işlevini üstlenen merkezi siyasal iktidar arasındaki ilişkilerin değişmesine neden olmuştur. Bu etkiler toplamı ise Osmanlı toplumunun değişmesini sağlayan içsel dinamikleri oluşturur. Şimdi bu belirlemeler ışığında değişim sürecine bakabiliriz.

i) Gerek Batı Avrupa toplumları gerekse Osmanlı toplumunda, değişim öncesi tarımsal yapıya egemen olan işletme biçimi küçük köylülüktür.

XVI. yüzyıldan itibaren birim toprak başına verim artışı, pazarın etkisi ve serf ile senyör arasındaki ilişkiye bağlı olarak tarımsal yapıda dönüşümü başlamıştır. Tarımsal yapıdaki dönüşüm beraberinde ülkelerin içsel şartlarının sonucu küçük köylülüğün mülksüzleşmesi ve büyük kapitalist çiftliklerin oluşmasına neden olacaktır.

Sorun Osmanlı toplumu için oldukça anlamlıdır. Osmanlı toplumunda birim başına toprakta verim artışı olmamasına rağmen, insan - insan ilişkilerinde başlayan değişme küçük köylülüğün yerine, küçük köylü mülkiyeti ile büyük toprak sahipliğinin varolduğu bir yapıya dönüşmüştür. Burada çok önemli bir sonuçta, küçük köylülüğün hakim olduğu kırsal yapıda, büyük toprak sahipliğine doğru başlayan eğilimin temelinde görece denge içinde bulunan klasik dönem Osmanlı kırsal yapısının dinamikleri etkin olmuştur. Büyük toprak sahipliğine geçişte, büyük toprak sahipleri ya köy içinde tefeciliğe başlayan kişiler, ya toprak sahibi yerel iktidar birimleri ya da Osmanlı toplumunda önemli bir yere sahip merkezi siyasal iktidarın kadrolarından kişiler olmuştur. Osmanlı toplumunda içsel dinamiklerin yokluğu üzerine oluşturulmuş açıklama biçimleri Osmanlı toplumunda hiçbir zaman büyük toprak sahipliğinin olma-

dığını savunurken, yer yer İzmir, Trakya, bölgelerinde kurulan çiftlikleri, tamamen gelişen dünya kapitalizminin dışsal müdahalesine bağlamışlardır. Oysa toplumda süregelen eşitsiz ilişki, sürekli olarak zenginliğin kaynağı olan toprak üzerinde yoğunlaşmıştır. Daha Kanuni zamanında, Erzurum ve Sivas gibi görece ülkenin en yalıtılmış bölgelerinde, topraksız köylü ve büyük toprak sahipliğinin var olduğunu örneklerle açıklamıştık. Küçük köylülükten büyük toprak sahipliğine geçişin en önemli mekanizmalarından biri, tefecilik diğeri ise tarımdan daha fazla artı ürün çekme yönündeki hareketlerdir. Yerel birimlerle, merkezi siyasal iktidarın uzlaşılan temel bölüşüm ilişkisi bozulduğunda, merkezi siyasal iktidarın farklı mekanizmalarla artı ürüne el koyma çabası ile yerel birimlerin artı ürün üzerinde daha fazla hak talep etmesi sonucunda bir çok reaya elinde bulundurduğu toprağın vergisini ve kendi yükümlülüklerini yerine getiremediği için toprağı terketmek zorunda kalmıştır. Bu sürece 1560'lı yıllarda başlayan Avrupa'daki buğday bunalımı eklenince, büyük çiftliklerin oluşması kaçınılmaz olmuştu. Braudel bu süreci Akdeniz çapında güzel bir şekilde ele almıştır. Osmanlı açısından ise Akdağ'ın süreci iyi bir şekilde verdiğini daha önceki bölümlerde göstermiştik. Sonuç olarak, binlerce yıl süren küçük köylülük önce iç dinamiklerin etkisiyle sonra ise dışsal-toplumsal etki karşısında değişim süreci hızlanmıştır. Yeni yapı daha çok Kurmuş'un vurguladığı küçük köylülük ile büyük toprak sahipliğinin birlikteliği ile tanımlanabilir. Değişimin yönü ise, küçük toprak sahipliğinden büyük toprak sahipliğine doğrudur.

ii) Sanayi öncesi tarım toplumlarında artı ürüne ekonomi dışı, zor ilişkileri ile el konulduğunu belirtmiştik. Değişim sürecinde ilk defa Batı-Avrupa toplumlarında toprak sahibi küçük köylülerin mülklerinden koparılması ile başlayan pazar ilişkileri, aynı zamanda artı değere piyasa sürecinde, iktisadi mekanizmalarla el konulmasına neden olmuştur.

Osmanlı toplumunda ise, 16. yüzyılın başlarına kadar binlerce yıl ürettiği ürün üzerinden artı ürünü en yakın yerel iktidar sahibine aktaran köylü açısından önemli değişme kuşkusuz iltizam sistemidir. İltizam sistemini, merkezi siyasal iktidarın reayanın artı-ürününe doğrudan el koyma amacını güden bir yönü vardır. Köylü "iltizam sistemi" ile birlikte ilk defa, artı ürününe talipli iki kesim ile karşılaşmıştır. Yerel toprak sahibi ve iltizam uygulamasının ajanları olan mültezimlerin varlığı birim başına toprakta verimi artıramayan Osmanlı köylüsünden daha fazla artı ürün aktarma yarışına girmişlerdir. Yüzyıllar süren ve bir ölçüde sosyal güvenlik sistemi ile birbirine bağlanan reaya bey ilişkisi, mültezimlerin bu ilişkilere eklenmesi ile, köylülerin tepkisini çekmiştir. Bunlardan en önemlisi köylülerin topraklarını terkederek ulaşılması daha zor olan yerlere yerleşmesi. Toprağını terketmeyen/terkedemeyen köylüler için daha aktif bir tavır ise, mültezime karşı hoşnutsuzluklarını belli etme, yer yer mültezimin varlığından hoşlanmayan yerel beyler ile köylülerin önce mültezime daha sonra merkezi siyasal iktidara karşı hareketle ayaklamalar başlamıştır.

Batı Avrupa toplumlarında gelişen kapitalizmin, ayakta kalabilmesi için diğer toplumlarla ilişkiye girmesi gerekiyordu. Bu ilişkinin temelinde ise gelişmeyi daha yavaş yaşayan toplumların üretken kaynaklarına el koyma amacı yatmaktadır. Osmanlı kırsal yapısının, uluslararası kapitalizmle ilişkiye girmesinin kuşkusuz artı-ürün aktarma mekanizması üzerinde etkisi olmuştur. Örneklerle de gösterdiğimiz gibi, 16. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle belirli bölgelerde kaçak ticaret gelişmektedir. Merkezi siyasal iktidarın düzenleyicilik yönündeki tüm çabalarına karşılık kaçak ticaret önlenemediği gibi, kırsal alanın dolaylı olarak merkezi iktidara aktardığı artı-üründe büyük bir azalma olmuştur. 18. yüzyılın ortalarında artan demiryolları ve daha içlere doğru deve kervanları, aynı zamanda, Osmanlı kırsal yapısını dünya kapitalizmine

bağlamasının yanısıra, artı ürünün yeni aktarılış biçimi ve yönünü göstermesi açısından oldukça anlamlı. Kıray'ında vurguladığı gibi bu eski ulaşım sistemi ile yeni ulaşım sistemi birleşerek bir ağacı ve onun kollarını anımsatan bir ulaşım, Batı Anadolu'nun en ücra köylerini dünya kapitalizmine bağlamıştır. Artan yabancı ticaret, demiryolları amaçlı sermaye yatırımı ve kapitalist ülkelerle borç ilişkisine girilmesi, dolaşım sürecinde reayanın artı ürününe el koyulması anlamına geliyor. Yukarıda da gösterdiğimiz gibi, tamamen yeni sayılan bu mekanizma kırsal yapı için oldukça büyük bir değişimdir. Fakat 19. yüzyılın sonunda pazar sürecinde artı-ürüne el koyma gibi bu toplum için oldukça farklı mekanizmanın varlığının yanısıra bütün Osmanlı kırsal yapısında binlerce yıldır süregelen artı-ürün aktarma biçimleri devam etmektedir. Özellikle doğu ekrat beyleri ile köylüler arasındaki ilişki daha uzun yıllar sürecek ve artı ürüne dinsel örüntülerle el koyma devam edecektir. Yeni gelişen topluma oranla marjinal olan İzmir ve Çukurova gibi çiftlikler de Kurmuş ve Timur'un vurguladığı gibi ücretli işçilik ile köle emeği birarada kullanılıyor. Artı ürüne el koymanın tüm bu farklı mekanizmaları kırsal yapının değişim halinde olduğunu göstermektedir. Mülkiyet ilişkilerinde olduğu gibi, artı-ürün aktarma mekanizması açısından da değişimin yönü piyasa sürecinde artı ürüne el koyma yönündedir.

iii) Osmanlı toplumu ve Batı Avrupa toplumlarında, reaya ve serfin siyasal, hukuksal ve güncel söylem içinde toprakta tutulmasının temel amaç olduğunu söylemiştik. Bunun anlamı, sanayi devrimi öncesi toplumlarda köylülerin yatay ve dikey mobilitelerinin oldukça sınırlı tutulmasıdır. Batı Avrupa'da başlayan hızlı değişme beraberinde küçük köylülüğün toprak ve diğer üretim araçlarından koparılması ile birlikte köylüler gerek bulundukları mekanı gerekse sürdürdükleri köylülüğü bırakarak ya bulundukları bölgede emeklerini satarak geçinen tarım işçisi ya da kentte gelişen sanayi sektö-

rü için ücretli işçi konumuna geçmiştir.

Osmanlı kırsal yapısında, özellikle merkezi siyasal iktidarın, düzenleyicilik yeniden üretme fonksiyonunu kaybettiği 18. yüzyılda Batı Avrupa'nın etkilemesi dolayımında yeniden güçlenme yönünde hamleler yapmışsa da köylülük üzerinde süregelen denetim biçimlerini sürdürememiştir. Reaya açısından ise, bu hamlelerden en önemlisi, sürü anlamına gelen reayadan vazgeçilerek teb'a konumuna geçilmesi olmuştur. Bu geçişle birlikte, küçük köylülerin kendi üzerlerinde bulundukları toprakları mülkiyetlerine geçirme hakkını elde etmiş ya da merkezi siyasal iktidar Batı Avrupa toplumlarından etkilenerek böyle bir düzenlemeye gitmiştir. Tüm bu yeni düzenleme ve ilişki biçimleri reayanın yatay ve dikey mobilitesini eskiye nazaran artırmıştır. Örnek olarak verdiğimiz, vakıf kurucuların %35'inin reaya olması ve kırdan kentlere göçün artışı bunu göstermektedir. Kuşkusuz Osmanlı tarımında, tarımsal üründe bir artış olmaması ve kentsel alanda yeni yeni gelişen küçük sanayi üretiminin kapitalizm karşısında yok olma süreci, ne kırdan kente bir emek göçü ne de kentte emek ihtiyacı duyan bir üretim birimleri olmadığı için, köylülerin sosyal mobilitesi Batı Avrupa toplumlarına göre oldukça düşük düzeyde kalmıştır.

iv) 16. yüzyıla kadar kırsal yapı kendi içinde bey ve reayanın oluşturduğu bir sınıfsal yapı hakimken, 19. yüzyılda kırsal yapıda küçük üretici köylü, büyük toprak sahibi ve birçok ana gruplar olan ayan tefeci, bakkal ve uluslararası ticaretin yerel düzeyde düzenleyicisi komprodorların oluşturduğu bir yapıya dönüşmüştü. Dikkat edilirse kırsal yapının, sınıfsal yapısı, ülkenin tarihse olarak kendine ait özellikleri ile gelişen uluslararası kapitalizme ait unsurlarının oluştuğu bir sınıfsal yapının varlığına neden olmuştur.

v) Osmanlı kırsal yapısında gözlenlenen diğer önemli bir değişme, kırsal yapının 18. yüzyılın başlarına kadar temel üretken faaliyetinin amacı geçimlik üretimdir. Toplam ürün, doğayı işleme

tarzına da bağlı olarak reaya ile yerel toprak sahibi/denetleyenlerin ve çok sınırlı bir kentsel nüfusu beslemeye yetecek kadardır. Güçer'in vurguladığı gibi, bu sınırlı toplam ürün herhangi bir olumsuz doğal koşul altında azaldığında tüm toplumu büyük sıkıntılara sokmaktadır. Geçimlik üretim 19. yüzyılda devam etmesine rağmen özellikle Batı Anadolu bölgesinde uluslararası kapitalizm dolayısıyla pazar için üretimin bir kısmının ayrılması İstanbul ve İzmir gibi kentsel alanların büyük boyutlu sıkıntılara girmesine neden olmuştur. Toplumsal ürün miktarında bir artış olmadan, tarımsal ürünün bir kısmının pazar için ayrılması, üretimin temel amacının geçimlik olduğu bir toplumsal yapı için oldukça anlamlı bir değişimdir. Özellikle Batı Anadolu ve Çukurova bölgelerinde geleneksel ürün bileşimi farklılaşarak daha çok uluslararası pazarın istekleri doğrultusunda ticari ürünler üretilmeye başlanmıştır. Yine bu özellikte de geleneksel/geçimlik üretim ile kapitalist pazar için üretimin biraradalığından bahsedilebilinir.

vi) Osmanlı toplumunda kırsal yapıda gözlenen bir diğer önemli değişme tarımsal toprakların artan bir şekilde alım satıma konu olması ve yer yer meta olarak sirkülasyona girmesidir. Özellikle toplumda servet biriktiren tefeci, tüccar gibi kesimlerin servetlerini değerlendirecek en önemli yollardan biri tarımsal topraklar almadır. İngiliz kökenli sermayedarların İzmir bölgesinde başlatmayı amaçladıkları kapitalist çiftlikler bu bölgedeki toprakların değerini yükseltmiştir. Yine İç Anadolu'ya uzanan yeni demiryollarının yapımı ile birlikte, tüm demir yol hattı üzerindeki tarımsal toprakların değeri Özyüksel'in vurguladığı gibi beş kata kadar artış göstermiştir.

vii) Ele aldığımız değişkenler doğrultusunda vurgulanması gereken bir diğer özellik, kırsal yapının donanımlı kapitalist ülkelerle girdiği ilişkide aldığı tavrın biçimidir. Bu yönde kabul edilen çok genel açıklama biçimi, kırsal yapının kapitalizm karşısında oldukça

pasif bir tutum içinde olduğu yönündedir. İki farklı donanımdaki yapının birbiri ile karşılaşması, Taylor'un vurguladığı gibi, iki farklı toplumsal formasyonun dinamik bir sürece girmesi daha gerçekçi bir açıklama biçimidir. Örneklerle gösterdiğimiz gibi, kapitalizm kırsal yapıda birincil olarak, kendi varlığına bağlı komprador denebilecek ve uluslararası kapitalizmin isteklerini yerel düzeyde manüple etme ve ilişki kanallarını oluşturma işlevini üstlenen bir grupla, uluslararası kapitalist pazarlar için üretim yapan büyük toprak sahiplerinin desteğini almıştır. Fakat diğer yandan bu yeni ilişki biçiminden zarar görenlerin de yoğun tepkisi ile karşılaşmıştır. İzmir'de kapitalist çiftlik kurmak isteyen İngiliz sermayecilere karşı, bu çiftliklerde ücretli işçi olarak çalışmak istemeyen köylülerin tepkisi ve hatta çiftlikleri basması araştırmaya değer bir tepki biçimidir. Bilineceği gibi bu bölgede İngiliz kökenli sermaye kesimi, kapitalist çiftlikleri uzun süre içinde kurmayı başarmışlardır. Ya da Tütün Rejisinin küçük köylülere tütün ekimini yasaklaması büyük tepkilere yol açmış, köylüler kaçak tütün ticareti veya bizzat yürüyüşlerle bu duruma karşı çıkmışlardır. Bu örneklerin göstereceği gibi, kırsal yapıda kapitalizme karşı içsel dinamikler bazen süreci hızlandırıcı yönde, bazen de süreci yavaşlatıcı yönde etkide bulunmuştur.

viii) Kırsal yapıda değişimin sürecini büyük ölçüde tamamlayan Batı Avrupa toplumları özellikle İngiltere'de yeni çalışma biçimi olarak ücretli tarım işçisini geliştirirken, Osmanlı kırsal yapısında, değişim süreci, henüz tamamlanmadığı için ve özellikle dışsal etkilerin altında, çok farklı çalışma biçimlerini gözlemlemek mümkün. Bölgesel olarak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde klasik köylülük devam ederken, daha hızlı değişimin yaşandığı bölgelerde çok sınırlı olmakla birlikte dönüşümün ileri uçlarından, ücretli tarım işçiliği görülürken, yine aynı bölgede tarımsal alanda köle emeğide kullanılmakta. Fakat aşağıda vurgulayacağı-

mız gibi köylü ile doğa arasında bir değişim yaşanmadığı ve büyük toprak sahipliğinin gelişmekte olduğu için kırsal yapıda en belirgin çalışma biçimi ortakçılık olmuştur. Ortakçılık ilişkisi belirgin bir çalışma biçimi olmakla birlikte, kendisi de dinamik bir süreç içinde değişiklik içinde olup ürün rant yerine para rantın kullanılmasına doğru bir eğilim gösterir.

ix) Buraya kadar Osmanlı kırsal yapısında insan-insan ilişkileri olarak aktardığımız değişkenlerde toplumsal değişmenin yaşandığını vurguladık. Bu vurgunun yanı sıra Osmanlı kırsal yapısındaki değişimi Batı-Avrupa'da görülen değişimle birlikte vererek her iki yapıda yaşanan değişimlerin yapısal olarak farklı olduğunu örtük olarak göstermeye çalıştık. Çalışmamızın can alıcı vurgusu bu farklılık olduğu için bu sorunu biraz daha detaylı ele almaya çalışmamız gerekir. Çalışmamızın başında belirtiğimiz temel kavramlara bağlı olarak toplumun doğa-insan ve insan-insan ilişkilerinin dinamik bütünü olduğunu vurgulamıştık. Özellikle toplumsal değişme sürecinde,insanların doğa ile girdiği ilişkide kullandığı aletlerin hızla mükemmelleşmesine bağlı olarak mükemmelleşen bu araçların kendisine benzeyen bir dünya yaratacağını ve dolayısıyla insanlar arası süregelen ilişkileri de değiştireceğini, diğer yandan insanlar arasında süregelen ilişkilerin üretim araçlarından daha hızlı değişmesinin, doğayı dönüştürme biçimleri üzerinde engelleyici yada tam tersi hızlandırıcı etkisi olduğunu belirtmiştik. Bu veriler ışığında çalışmamızın temel savlarından biri, Osmanlı kırsal yapısında insan-insan ilişkilerinin yani reaya ile yerel toprak sahibi ve merkezi siyasal iktidar arası ilişkilerin hızlı değişimi ve değişimin sürecinin yarattığı mekanizmalar, insanların doğa üzerinde daha farklı, daha ileri bir ilişki biçimine geçmelerini (diğer bir deyimle üretim araçlarının) engelleme yönünde bir etkide bulunmuştur.

Osmanlı toplumunda yaşananın aksine Batı Avrupa toplumlarında, kırsal yapı dönüşümünü tanımlayan önemli unsur, toplumsal

değişmenin bütünsel olmasıdır. Yani insanların doğa üzerinde kurdukları denetim biçimlerinin (üretim araçlarının) daha ileri düzeylere varması, toplumsal artıyı artırdığı gibi, serf ile bey arasındaki temel ilişkiyi de değiştirmiştir. Toplumsal değişmenin bütünsel olması, bu toplumlara büyük donanımlar sağlamış, özellikle birim başına topraktan elde edilen ürünün çok büyük alanlarda artış göstermesi toplumun temel sınıfları olan senyör ve serfin gelirini artırdığı gibi, bu gelire dolaşım sürecinde el koyan tüccar gibi ara sınıfların ya da grupların güçlenmesine neden olmuştur. İnsan-doğa ve insan-insan ilişkilerinin bütünsel değişimi bu toplumların yapısal bir değişiklik geçirerek feodalizmden, kapitalizme evrilmelerine neden olmuştur. Üretim araçlarındaki gelişmeye paralel insan insan ilişkilerinde değişimi yaşayamayan toplumlar bu eşitsiz değişimi, değişimden yana olan sınıflarla, değişimi istemeyen sınıflar arasında şiddetli mücadelelerle bütünselliği sağlanmıştır. Büyük Fransız Devrimi bu çatışma değişme sürecini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Osmanlı toplumunda ise, kuruluşundan itibaren 19. yüzyılın sonlarına kadar reayanın (artık köylünün) basit aletlerle doğa üzerindeki etkinliği değişmemiştir. Reaya kendine ait birim toprakta verim artışı sağlamadan, denetleyen gruplarla girdiği ilişki ve artı ürün aktarma biçimleri değişmeye başlamıştır. Özellikle düzenleyici ve yeniden dağıtımcı siyasal iktidarın tarımsal artığa, açık artırma ile özel kişilere satışa çıkarması, kırsal yapının içsel değişim özelliklerinde büyük olumsuzluklara neden olurken, aynı zamanda toplumda süregelen meşruluk zemini zarar görmüştür.

Artık kendini yeniden üretemeyen siyasal iktidarın yoğun olarak, reayanın artı-ürününe direk el koyma isteği, yerel birimlerin karşı yöndeki isteği ile kesişmiş ve sonuç olarak reayanın üretken faaliyeti üzerinde, ilk defa iki kanallı artı-ürün aktarma süreci başlamıştır. Bu süreç bir bütün olarak köylülüğün güç kaybına, dahası

köyünü, toprağını bırakarak çok ücra bölgelere göçmelerine neden olmuştur. Diğer yandan iki kanallı artı ürün talebini karşılamaya yönelen reyaya yoğun olarak "asalak" olarak adlandırılan tefeci sermaye ile ilişkiye girmiştir. Bu üç farklı etki karşısında zaten birim başı toprakta verim artışı sağlayamayan reayanın sermaye birikimini sağlaması imkansız hale gelmiştir. Diğer yandan tüm bu olumsuzluklara rağmen, kırsal yapıda belirli ölçüde servet/sermaye birikimi sağlama yönünde eğilim başlamışsa da, görece geç başlayan bu eğilim çok farklı donanımlara sahip kapitalist ilişkilerin yıkıcı etkisi bu süreci durdurarak, kırsal yapının doğal değişim süreci üzerinde olumsuz ve değişimin farklı yönde gelişmesine neden olmuştur.

Görülebileceği gibi Osmanlı toplumunda içsel dinamikler sonucu başlayan insan-insan ilişkileri, reayanın doğa üzerinde daha ileri bir teknoloji kullanmasını engellediği gibi toplumsal yapının bütün olarak değişmesini de etkilemiştir. Değişim eşitsiz, donanımsız yaşayan Osmanlı kırsal yapısı, değişimi daha bütünsel yaşayan kapitalist toplumlarla karşılaşınca değişimin bir bütün olarak yaşanmasını uzun yıllar ertelemiştir.

x) Çalışmamızın sonuçlarını genelleştirerek aktardığımız bu sonuç bölümünü bitirirken, yine bilginin pragmatik yönünü vurgulamak gerekiyor. Günümüzde oldukça kabul gören farklı tarih anlayışlarının temelinde, Osmanlı toplumunu ya tüm diğer toplumlardan farklı algılama ya da tüm Asyatik toplumları olarak algılama yine bu iki açıklamanın, güçlü devlet miti, özgür köylü, "posta memuru konumundaki sipahi" sınıfsız toplum, gibi bir takım açıklamalarda birleşmesinin tarihsel olgular ışığında gerçeğe pek de uymadığını sürekli ve inatla (belki biraz da bıktırarak) vurgulamaya çalıştık. Çalışmanın temel bakışı, toplumsal değişmenin evrensel olduğu yönündedir. Osmanlı toplumu da tüm diğer, sanayi öncesi toplumları gibi bir sınıf dualitesine ve dolayısıyla yoğun bir iç di-

namiğe sahipti. Üretken köylü-yerel toprak sahipleri ya da hukuken merkezi siyasal iktidarın atadığı ve Kıray'ın vurguladığı gibi,merkezden atanmasına rağmen tıpkı bir senyör gibi işler gören sipahilerin varlığında, bölgesel farklılıklarla birlikte toplumda yoğun mücadeleler yaşanmıştır. Bu yönüyle ne "sipahiler" birer devlet memuru, ne de köylüler (reaya) özgür köylülerdi. Tarihsel olgulara Osmanlı merkezi siyasal iktidar ve güncel söylem açısından bakıldığında ancak onların görmek istediği ilişki biçimlerini görürüz. C. L. Straus'un sözcüklerini bir daha tekrarlayacak olursak "tarih hiçbir zaman tarih değildir, birileri için tarihtir" Ne yazık ki Osmanlı toplumunda reayanın tarihi henüz yazılamadı.

Geçmişin bilgisi üzerinde, sunduğumuz bu farklı bakış açısının kuşkusuz "şimdinin unsurlarını" kabul edilen tarih anlayışı ışığında ele alan, toplumsal teorileri, siyasal tercihlerini tarihi açıklama biçimlerine göre oluşturan kesimlerin günümüzü açıklama biçimlerine daha sorgulayıcı bakmayı gerekli kılıyor. Bloch'un çok anlamlı bir cümlesi ile çalışmayı burada bitirebiliriz; "zaman içinde tek bir insan bilimi vardır ve bu sürekli olarak, ölülerin incelenmesinin canlıların incelenmesiyle birleştirmek zorundadır" (Bloch, 1985).

EKLER

EK 1

XIX. YÜZYIL SONUNDA OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA TİCARETİN ARTIŞINI GÖSTEREN İKİ ÖRNEK

İZMİR LİMANINDAN YAPILAN İHRACAT (1864-1912)

Yıl	İhracat (Sterlin)	Yıl	İhracat (Sterlin)
1864	4.046.338	1889	4.535.975
1865	3.842.285	1890	3.708.149
1866	3.606.240	1891	3.927.182
1867	4.632.270	1892	3.647.512
1868	4.540.350	1893	3.282.761
1869	3.620.450	1894	4.323.839
1870	4.043.280	1895	4.334.097
1871	4.866.800	1896	3.734.000
1872	4.499.000	1897	3.100.000
1873	3.940.000	1898	3.294.529
1874	3.896.000	1899	3.782.781
1875	4.630.000	1900	4.157.405
1876	4.687.491	1901	4.413.370
1878	3.542.944	1902	4.275.233
1879	4.406.699	1903	4.833.931
1880	3.852.479	1904	4.754.533
1881	3.803.639	1905	4.504.162
1882	3.841.862	1906	4.973.412
1883	4.710.756	1907	4.690.107
1884	4.820.383	1908	4.452.983
1885	4.315.340	1909	5.036.000
1886	4.331.536	1910	4.500.000
1887	4.099.310	1911	4.400.000
1888	3.867.083	1912	4.000.000

Kaynak: Kurmuş (1982, 185)

1888 YILINDA SAMSUN LİMANINDAN YAPILAN İHRACAT VE İTHALAT

İhraç edilen Malın cinsi	Malın miktarı (Kg)	Satış fiyatı (Frank Kg)
Buğday	5.019.310	0.22
Yulaf	3.371.677	0.08
Tütün	3.006.988	0.75
Haşhaş Tohumu	1.233.879	0.30
Un	861.835	0.22
Mısır	782.550	0.15
Sarı Buğday	647.869	1.50
Kurutulmuş Sebze	446.987	0.25
Palamut	358.250	0.30
Yaş ve Kuru Meyve	356.500	0.40
Ham Deri	349.306	2.00
Tiftik	329.809	2.45
Külçe Bakır	313.135	1.30
Yün	250.820	1.00
Pastırma	200.964	1.10
Ceviz Ağacı	155.000	0.75
Mahlep	133.000	2.00
Bamya	121.780	2.25
Kepek	104.500	0.08
Afyon	93.244	20.00
Zamk	80.342	4.20
Kemik	59.950	0.20
Boyalı Dokuma (Yazma)	50.755	5.00

İthal edilen Malın cinsi	Malın miktarı (Kg)	Satış Fiyatı (Frank/Kg)
Tırpan ve Demirden Yapılmış Aletler	3.364.180	0.25
Tuz	2.900.000	0:06
Petrol	2.273.500	0.15
Pamuklu Dokuma	1.491.765	6.00
Şeker	1.095.100	0.50
Un	961.080	0.25
Tütün ve Tömbeki	610.370	1.25
Pamuk ipliği	348.729	2.00
Çivi	314.100	0.45
Sabun	311.227	0.80
Alkollü içkiler	272.913	0.85
Kuru ve Taze Meyva	250.300	0.45
Porselen. Züccaciye	248.628	0.25
Süs Eşyası	230.185	4.00
Kağıt	221.030	0.75
Kahve	150.530	2.00
Mısır	134.000	0.10
Zeytinyağı	144.690	2.50
Çuval Kaneviçe	113.570	0.50
Zeytin	95.050	0.80
Kibrit	64.260	0.35
Çelik	62.145	0.50
Kiremit ve Tuğla	60.500	0.10
İşlenmiş Deri	55.360	5.00
Kireç Çimento	54.000	0.40

Kaynak: Aktüre (1982. 185)

EK: 2 OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DIŞ BORÇLAR VE GÖSTERİLEN KARŞILIKLAR:

I. DÖNEM DIŞ BORÇLAR (1854-1877)

Yıl	Borç (Altın Lira)	İhraç Fiyatı(%)	Ele Geçen (Alım Lirası)	Faiz (%)	Açıklama
1854	3.300.000	80	2.514.913	6	Bu borç Kırım harbi nedeniyle ve Mısır vergisi karşılık gösterilerek alınmıştır. (İngiliz lirası üzerinden)
1855	5.500.000	1025/8	5.644.375	4	Bu borç yine Kırım savaşının giderlerini karşılamak amacıyla alınmış, Mısır vergisi ile Suriye ve İzmir gümrükleri karşılık gösterilmiştir. (İngiliz lirası üzerinden)
1858 1859	3.300.000 2.200.000	85 62,5	4.056.250	4	Kırım savaşı sonunda para değerinin düşmesiyle ortaya çıkan açığı kapatmak ve kambiyoyu düzenlemek amacıyla alınmış gümrükler karşılık gösterilmiştir. (İngiliz lirası üzerinden)
1862	8.800.000	68	5.984.000	6	Bu borç tedavüldeki para fazlasının kaldırılması amacıyla alınmış ve Osmanlı Bankası aracılık yapmış, tütün, tuz, damga ve temettü resimleri karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)

Yıl	Borç (Altın Lira)	İhraç Fiyatı(%)	Ele Geçen (Alım Lirası)	Faiz (%)	Açıklama
1863	8.800.000	71	6.248.000	6	Dalgalı borçların ödenmesi amacı ile alınan bu borçta Osmanlı Bankası aracılık yapmış, gümrükler, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşan karşılık gösterilmiş, alınan borcun tümü Galata bankerlerine olan borçlara yatırılmıştır. (Fransız frangı üzerinden)
1865	6.600.000	66	4.356.000	6	Bütçe açığını ve küçük borçları kapatmak amacıyla ve Osmanlı Bankası aracılığıyla alınan bu borca Ergani madeni karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1865	40.000.000	50	20.000.000	5	Bu borçlanma önceki borçların bir kısmını kapatmak amacıyla yapılmış, General Credit and Finance ve Societe Generale de France aracılık etmiş, özel bir karşılık gösterilmemiştir.
1869	4.444.	54	13.200.000	6	Bu borçlanma büt.e açığını kapatma ve dalgalı borçları, faizleri ile birlikte ödeme amacıyla yapılmış ve Comptaire d'Escompte aracılık etmiş, bazı

Yıl	Borç (Altın Lira)	İhraç Fiyatı(%)	Ele Geçen (Alım Lirası)	Faiz (%)	Açıklama
					vilayetterin vergileri karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1870	34.848.001	32 1/8	11.194.820	3	La-türk adı verilen bu ikramiyeli borçlanma, Rumeli demir yolunun yapımı için gerçekleştirilmiş, Baron Hirsch aracılık etmiş ve Mısır vergisi karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1871	6.270.000	73	4.577.100	6	Bütçe açıklarını kapatmak amacıyla bu borçlanma yapılmış, Lui Kohensons aracılık etmiş ve Mısır vergisi karşılık göstermiştir. (İngiliz lirası üzerinden)
1872	12.238.820	98.5	10.483.004	9	Osmanlı Bankası ve Credil General'in aracılık ettiği bu borçlanmaya karşılık olarak Selanik. Edirne, Tuna vilayetleri gelirleri ile Anadolu oğnam resmi (hayvan vergisi) gelirleri karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1873	12.611.995	55	6.936.600	5	1872 yılında çıkarılan hazine tahvillerinin konsolidasyonu için

Yıl	Borç (Altın Lira)	İhraç Fiyatı(%)	Ele Geçen (Alım Lirası)	Faiz (%)	Açıklama
					borçlanma yapılmıştır.
1873	30.555.558	54	16.500.001	6	Bütçe açıklarını kapatmak amacıyla yapılan bu borçlanmaya Credit Mobiliers de Pari ve Credit General Ottoman aracılık etmiş, Tuna, Halep vilayetleri gelirleri karşılık gösterilmiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1874	44.000.000	43.5	19.140.000	5	Osmanlı Bankası tarafından girişilen ve dalgalı borçlarla diğer borçların faizlerinin ödenmesini amaçlayan bu borçlanmada özel bir karşılık gösterilmemiştir. (Fransız frangı üzerinden)
1877	5.500.000	52	2.860.000	5 93	Rus savaşı nedeniyle Osmanlı Bankası. Glayn Milis, Currie et de de Londres'in aracılığıyla yapılan bu borçlanmada Mısır vergisi karşılık gösterilmiştir (İngiliz lirası üzerinden)

Kaynak: Suvla, (1940, 272-275 ve 278-280)

EK.: 3-A

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ULAŞIM İÇİN AÇILAN DEMİRYOLLARI (1914 yılına kadar Batı Anadolu'da yapılan demiryolları)

BATI ANADOLU'DA XIX. YÜZYIL SONUNA KADAR AÇILAN DEMİRYOLLARI VE UZUNLUKLARI

Açılış Tarihi	Yapılan Kısım	Uzunluk
	İzmir-Kasaba bölümü	
1865	İzmir-Manisa	68
1865	Panaya-Lornova	5
1866	Manisa-Kasaba	27
1875	Kasaba-Alaşehir	76
1890	Manisa-Soma	92
1897	Alaşehir-Uşak	118
1897	Uşak Afyon	133
1901	Afyon-İzmir ve	
	Afyon- Anadolu	1
İzmir-Kasaba bölümü		
1860	İzmir-Triyanda	43
1861	Triyanda-Cellatkahve	16
1862	Cellatkahve-Kozpınar	5
1862	Kozpınar-Ayasuluğ	13
1866	Ayasuluğ-Aydın	53
1886	Gaziemir-Seyddiköy	2
1881	Aydın-Kuyucak	56
1882	Kuyucak-Sarayköy	45
1883	Torbalı-Tire	48
1888	Çatal-Ödemiş	25
1889	Sarayköy-Apa	97
1889	Apa-Dinar	49
1889	Goncalı-Denizli	9
1889	Sütlüce-Çivril	31
1890	Balacak-Söke	22

Kaynak: Kıray (1982ı, 313-314)

EK: 3-B

1914 YILINA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA TOPLAM DEMİRYOLLARI

Adı	Uzunluğu (Km)	İmtiyaz tarihi	Yapım tarihi	Kuruluş Ser.Mil.K	Sermayenin Kaynağı
Köstence-Çernavoda (Boğazköy)	66	1856	1859-60	32	İngiltere
Rusçuk-Varna	224	1881	1863-68	135	İngiltere
Şark Demiryolları:					
İstanbul-Edirne	318	1868\69	1869-70	214	Fransa, Belçika,
Şarki-Rumeli	386	1868\69	1872-88	218	İsviçre, Avusturya
Selanik-Mitroviçe	363	1868\69	1872-72	206	(Banque de Partis
Edirne-Dedeağaç	149	1868\69	1870-72	92	et de Pays-Bays)
Bosna Kısmı	102	1868\69	1870-72	65	
Babaeski-Kırkkilise	46	1910	1911-13		
	1364			792	
Üsküp-Sırp hududu	131	1884	1885-88	82	Osmanlı Bank
Selanik-Manastır	219	1880	1891-94	220	Deutsche Bank
Dedeağaç-Selanik	508	1892	1892-%	468	Osmanlı Bank
Aydın Hatları:					
İzmir-Aydın	130	1856	1856-67	147	İngiltere
Aydın-Dinar-Eğridir	342	1879\1911	1879-1912	308	İngiltere
Tire-Ödemiş-Çivril vs	137	1882\1911	1883-1911	124	İngiltere
	609			579	
İzmir-Kasaba Hatları:					
İzmir-Kasaba (Trg.lu)	93	1863	1863-66		
Kasaba-Alaşehir	76	1872	1885-86	249	
Manisa-Soma	92	1888	1888-90		Fransız sermayesi
Alaşehir-Afyon	252	1884	1894-9		İngilizlerden satın
Soma-Bandırma	184	1888	1909-1912	464	alınmıştır.
İzmir-Bornova	5	1865			
	702			713	

Adı	Uzunluğu (Km)	İmtiyaz tarihi	Yapım tarihi	Kuruluş Ser.Mil.K	Sermayenin Kaynağı
Mudanya-Bursa	41	1811	1872-92	18	Fransa
Mersin-Adana	67	1883	1884-86	45	İngiltere (bilahare Almanya)
Anadolu Hatları:					
Haydarpaşa-İzmit	93		1872-92	26	İngiltere
İzmit-Ankara	486	1888	1892 (1902)	475	(Doyçe Banka satılmıştır)
Arifiye-Adapazarı	9	1898	1898-99		
Eskişehir-Konya	455	1893	1893-95	445	Deutsche Bank
	1033			946	
Bağdat Hattı:					
Konya-Ulukışla-Karapınar	291	1899	1904-12		Deutsche Bank
Durak-Mamure	115	1899	1904-12	550	Deutsche Bank
Toprakkale İskenderun	59	1899			Deutsche Bank
İslahiye-Resulayn	453	1899	1911-14	400	Deutsche Bank
Bağdat-Samarra	119	1899	1912-14	50	Deutsche Bank
	1037			1000	
Suriye Hatlan:					
Beyrut-Şam-Müzyub	258	1890	1892-94	444	Fransa-Belçika
Rıyak-Halep	332	1893\98	1900-06		Fransa
Trablusşam-Humus	102		1909-11	88	Fransa
Yafa-Kudüs	81	1888	1889-92	65	Fransa
	779			597	
Hicaz Demiryolu	1564		1901-06	428	Milli

Kaynak Quotoert. (1985, 1633)

EK: 4

OSMANLI TARIMININ BÖLGELERE GÖRE

Bölgeler	Toplam Nüfus (Milyon) 1A	Emek ve Toprak Kırsal Nüfusun Bileşimi Yoğunluğu İşlenen Alan (bin km²) 1B	Kırsal Nüfus/km² İşlenen Alan 1C	Tarımsal Üretimde Sanayi Bitkileri ve Bağların Payı (yüzde) 2
Kuzey Yunanistan	1,63	4,6	310*	10,9
Trakya	1,75	4,4	233	11,9
Batı Anadolu ve Marmara	5,20	14,9	220	18,6
Doğu Karadeniz	1,34	3,7	342	3,2
Adana	0,50	4,7	91	35,1
Orta Anadolu	4,70	19,6	215	6,6
Doğu Anadolu Orta Eşik	1,15	5,2	194	10,1
Güney Eşik	0.81	6,5	101	9,7

(*) Yaklaşık rakamlar

Notlar ve Kaynaklar

1A 1907-1909'da Toplam Nüfus: Osmanlı istatistiklerine dayanarak Güran (1978), s. 5.

1B 1907-1909'da İşlenen Alan: Güran (1978), s. 5

1C Kırsal Nüfus/Kilometre Kare olarak İşlenen Alan: Kırsal nüfusu Issawi'nin verdiği kentsel nüfusu toplam nüfustan çıkararak hesapladı. Kentsel Nüfus için bkz. Issawi (1980), s. 34-35.

2 Toplam İşlenen alan İçinde Endüstri Bitkileri veBağların Payı: 1907-1909, Osmanlı İstatistiklerine dayanarak, Güran (1978), s. 20

3 1912 Nüfusuyla 20.000'den kalabalık Kentlerin Nüfusu / 1907-1909 Toplam Nüfusu.

4A 1975'te bin kilometre kare alana düşen demiryolu uzunluğu, km olarak, Eldem (1970), s. 164-165

4B 1900'de bin kilometre kare alana düşen demiryolu uzunluğu, km olarak

5A (10 d.nüm altındaki işletmeler / Toplam işletme sayısı) yüzdesi, 1 dönüm = 0,0913 hektar.

5B 10-15 d.nüm arasındaki işletmelerin yüzdesi.

5C 50 d.nümün üzerindeki işletmelerin yüzdesi.

BAZI ÖZELLİKLERİ

Kent Pazarlarının Önemi	Demiryolları		İşletme Büyüklüğünün Dağılımı			
Kent Nüfusunun Payı (yüzde)	($1000km^2$'ye Düşen Demiryolu) 1875'te	1900'de	10 Dönümden küçük (Toplam İşletmelerin yüzdesi olarak)	10-15	50 Dönümden büyük	Ortalama Büyüklük (Dönüm)
3	4A	4B	5A	5B	5C	5D
15*			30	52	18	19
	5,3	13,7				
11	55	28	17	24		
37*	2,2	8,6	31	46	23	35
6			43	42	15	18
15		1,7	17	36	47	77
11		2,5	23	52	25	35
12			41	41	18	21
20			23	23	40	58

5D D.nüm olarak ortalama işletme büyüklü. Tümü 1907-1909 için; kaynak: 1907-1909 Osmanlı Tarım Sayımına dayanarak, Güran 919780, s. 28.

BÖLGELERİN TANIMI (SANCAKLARIN VE DİĞER İDARİ BİRİMLERİN ADLARI)

K. Yunanistan: Selanik, Manastır. Trakya: Edirne. Batı Anadolu ve Marmara: İzmit, Hüdavendigar, Aydın/İzmir. Doğu Karadeniz kıyısı: Trabzon. Orta Anadolu:
Kastamonu, Ankara, Konya, Sivas. Doğu Anadolu: Orta Eşik: Erzurum, Mamuretulaziz; Güney Eşik: Diyarbakır, Bitlis, Van.

Kaynak: Pamuk, (1984, 93, Tüm yukarıda notlardaki kaynaklardan Pamuk derlemiştir).

EK: 5

DEMİRYOLLARI İNŞASINDAN SONRA, HATLARIN GEÇTİĞİ BÖLGELER

AŞAR VERGİSİNİN ARTIŞI (Osmanlı Lirası olarak)

SENE	HAYDARPAŞA	ESKİŞEHİR	İZMİR	BAĞDAT
DEMİRYOLU				
	ANKARA	KONYA	KASABA	(1.Bölüm)
1305 = 1889/90	109931			
1306= 1890/91	133407			
1307 = 1891/92	172858			
1308= 1892/93	179353			
1309 = 1893/94	195926	1498		
1310= 1894/95	141416	11887	22540	
1311= 1895/96	171465	26906	30537	
1312= 1896/97	155116	44192	128144	
1313=1897/98	207025	65884	272650	
1314=1898/99	197899	88176	219901	
1315=1899/1900	227042	88761	240070	
1316= 1900/01	230607	101262	217544	
1317= 1901/02	228213	104564	239009	
1318= 1902/03	202226	90574	250973	
1319= 1903/04	233252	99768	253426	78595
1320= 1904/05	226111	111415	235222	84934
1321= 1905/06	259514	113842	253874	82463
1322= 1906/07	318506	123162	284048	83124
1323 = 1907/08	238188	143913	287739	100860
1324= 1908/09	281920	125990	297042	94755
1325= ım/ıo	302307	119522	372043	115800
1326= 1910/11	319199	184657	2870100	1104100

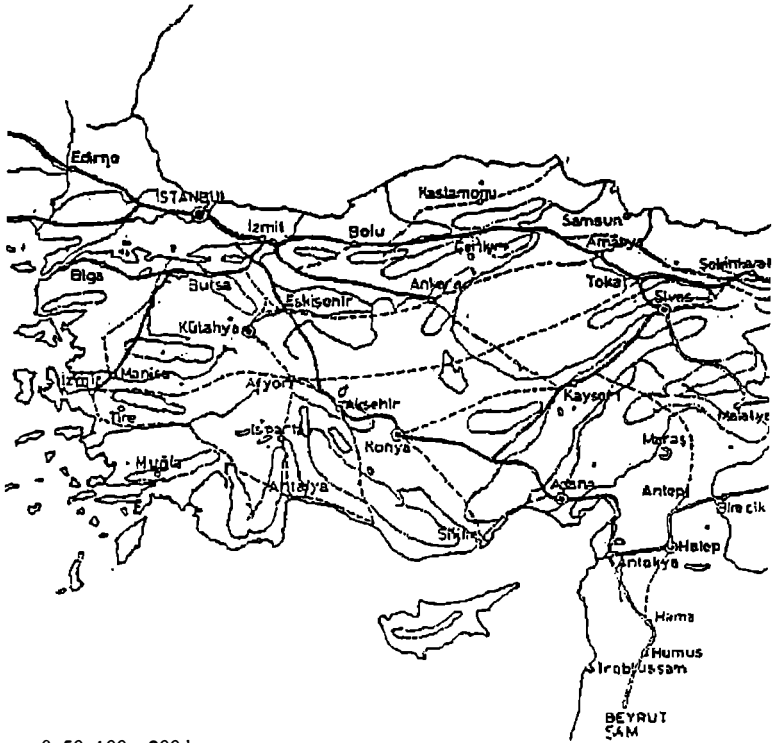
Kaynak: Özyüksel (1987, 290)

EK: 6

XVI. YÜZYILDAANADOLU'DA ULAŞIM AĞI VE YENİ DEMİRYOLLARININ İÇE DÖNÜKLÜKTEN - DIŞARIYA YÖNELİK OLARAK DEĞİŞMESİ

19. yüzyıl sonuna kadar Anadolu'da ulaşıma açılan demiryolları (1865-1899)

Ana kervan ve ordu yolları
İkinci Derece kervan ve posta yolları
° İmparatorluk merkezi
° Eyalet merkezleri
° Sancak merkezleri

Kaynak: F. TAESCHNER, Anadolu, The Encyclopaedia of İslam, 1960, cilt I ineki

EK: 7

İZMİR LİMANINDAN YAPILAN İHRACATIN BİLEŞİMİ (1864-1901)

Yıllar Ortalaması	Kuru Üzüm ve İncir %	Palamut %	Afyon %	Toplam %
1864-1869	17.86	8.68	15.25	41.79
1870-1875	19.59	10.91	15.25	45.88
1876-1881	24.19	17.25	11.69	53.18
1882-1887	37.81	12.87	6.85	57.62
1888-1894	32.97	16.81	5.16	54.94
1895-1901	39.14	17.04	7.23	63.41

Kaynak: Kurmuş (1982. 172)

EK: 8

ANADOLU'DA DEMİRYOLUNUN YAPIMINDAN SONRA (Ton Olarak)

	1	2	3	4	5
Yıl	TOPLAM MONTAJ	TAHIL	ET	YUMURTA	MEYVE
1893	94286,183	51389,866	84,021	469,614	258,127
1894	70180,594	23844,078	62,258	744,767	2748,-
1895	86075,088	27534,818	60,992	847,184	3297,-
1896	156445,195	105040,373	42,739	699,184	
1897	306900,203	243507,506	92,849	371,724	3288,-
1898	235185,072	152915,357	75,117	402,131	3281,-
1899	110698,766	35688,629	52,043	586,037	4084,-
1900	230353,755	128164,922	86,249	816,961	3955,-
1901	334814,218	245630,660	65,553	927,512	3407,-
1902	379458,011	274480,748	134,191	1428,109	3440,-
1903	247341,017	41004,322	112,243	1375,060	6858,-
1904	290275,145	191477,415	83,892	2766,330	4818,-
1905	322503,494	217764,412	152,306	3432,015	6137,-
1906	312093,784	190729,391	155,970	5120,010	4215,-
1907	274500,537	146015,522	110,104	4684,148	6497,-
1908	170031,890	55749,322	163,755	3764,385	5482,-
1909	184235,530	59958,519	251,354	4171,034	6873,-
1910	304470,359	153305,792	187,794	4397,840	7598,-
1911	421709,180	262145,869	159,505	5070,618	5444,-

ANKARA'DAN HAYDARPAŞA'YAAKTARILAN ÜRÜNLER

6		7	8	9	10
SEBZE TAZE	KONSERVE	KÜMES HAYVANI	ŞEKER	PETROL	MANİFATURA EŞYASI
1906	962	197,540	775,869	1434,805	1847,133
1912	1210	307,322	1290,492	2126,649	1851,953
2105	1951	414,936	1522,620	3379,686	2450,311
2529	1719	322,626	2264,531	2242,697	1894,921
1915	1202	101,287	3021,103	4419,549	3487,001
1218	1910	474,251	4837,668	4003,647	3605,618
1167	2086	529,841	5221,512	2614,819	3033,444
1322	3480	653,627	4518,836	4729,615	3340,650
1246	2664	584,470	5935.857	4867,975	4006,478
1658	2384	506,224	7657,473	5240,366	4273,341
1748	5190	457,579	2759,974	4306,242	3856,686
1410	3684	408,758	6269,754	5508,297	4209,265
1281	6153	485,367	5508,549	4809,093	4915,956
1714	5232	568,484	8294,489	6465,750	5092,741
1302	4882	594,693	10098,567	6170,866	4266,133
1168	7202	682,050	7346,212	6908,308	3464,568
1216	4663	573,481	7503,914	7715,899	4727,187
1617	5980	556,581	8440,958	8247,709	5732,469
1374	4596	549,587	10987,674	8144,456	5305,859

Kaynak: Özyüksel (1988, 279)

EK: 9

ARTAN MAKİNALAŞMADA MAKİNA KULLANIMININ ELLE ÇALIŞAN KARŞISINDA ÜSTÜNLÜĞÜNÜ GÖSTEREN AMERİKA ÇALIŞMA KOMİSYONUNUN RAPORU

İŞ TİPİ	Birim Başına Emek zamanı			
	Makina		El	
	saat	dk	saat	dk
Kü.ük tahıl ekimi		32,7	10	55
Kü.ük tahıl hasılatı	1		46	40
Mısır ekimi		37,5	6	15
Mısır kesimi	3	4,5	5	
Mısır ayıklama		3,6	66	40
Pamuk ekimi	1	3,0	8	48
Pamuk yetiştirilmesi	12	5,1	60	
Ot biçme (orak biçici)	1	0,6	7	20
Saman biçme ve balyalama	11	3,4	35	39
Patates ekimi	1	2,5	15	
Domates ekimi	1	4,0	10	
Domates yetiştirilme ve hasadı	134	5,2	324	20

Kaynak: Luxemburg (1984, 93)

EK: 10

SİVAS BEYLERBEYİ ÇAPANZADE AHMED PAŞA'NIN DİVRİĞİ HALKINDAN ZULMEN PARA ALDIĞINI AÇIKLAYAN HÜKÜM

Tarih: evahir Recep 1171 (Nisan 1758)

(Başb. Arş. Sivas Ahkam Defteri No:7 sf. 66 (4. hüküm))

Divriği Kadısına ve Divriği Sancağı Mütesellimine hüküm ki:

Sen ki Divrigi Kadısı mevlâna Ömer Zide fazlihu mektub gönderüb Divriği'de sakin ulema ve süleha ve eimme ve hüteba ve meşayih ve âyan ve eşraf ve fukara ve züef.-yı reaya ba-serhüm meclis-i şer'e varub kazaları sengistan ve ziraat eyleyecekleri yerler akl ü kalil olduğundan mezruatlar kendülere vefa etmeyüb mukaddemâ İran seferleri vukuu ile mürur ve übur eden vüzera ve mirmirân vesair asakir-i İslam takribi ile kurâ ehâlilerinin ekseri perakende ve perişan ve bilâtları harab olmağla ol esnada keyfiyetleri der-i devlet-medara arz ve ilam olundukda Divriği sancağında vâki kazalardan eyalet ve liva mutasarrıflarına tertibiyle ve tayin olunan seferiye ve hazeriyeleri kömür bedeli nakden Keban Madeni emini tarafına verilmek üzere emriâli ısdâr olunduğuna binaen on seneden berü Sivas Valileri "Bizim hazeriyemiz ref olunmuş." deyü Divriği kazasından zahire-bahâ ve nal-bahâ ve kudumiyye ve teşrifiyye namıyla vesair bahane ile emrad-ı hazeriyeden üçer ve dörder ve beşer kat ziyade akça alub muhalefet eyledikleri halde ziyade atlu mübaşirler g.nderüb kazalarını harab ve fukaranın halleri diğer-gun olmağla fimâbâd Sivas valileri taraflarından mutalibat-ı mezküre ile fukara rencide etdan zahire-bahâ ve nal-bahâ ve kudumiye ve teşrifiyye namıyle vesair bahane ile emrad-ı hazeriyeden üçer ve dörder ve beşer kat ziyade akçe olub muhalefet eyledikleri halde ziyade atlı mübaşirler gönderüb kazalarını harab ve fukaranın halleri diğer gün olmağla fimâbâd Sivas valileri taraflarından mutablibat-ı mezküre ile fukara rencide etdürülmeyüb ber-minval-i muharrer zahir olan zulüm

ve teaddileri men' ve def' olunmak babında emrişerifim verilmek ricasıyla vaki-i hali bil-iltimas arz ve Divan-ı Hümayunumda mafhuz kuyu d-u ahkamâ ve hazeriye tertibi defterlerine müracaat olundukda Divriği sancağında eyalet mutasarıflarına seferler vukuunda eyalet-i Sivas'dan vali içün senede iki taksit ile toptan 15 bin kuruş hazeriye tertib kılındığından mıkdarları bu tarafda malum ve seferiye ve hazeriye merfu' olmayub nakden kömür bedeli Keban Madeni Eminine teslim olunmak üzere 1143 tarihinde emrişerif verildiği mukayyed ve kaza-i mezbur-un hazeriyesi mazmun-u emrişerif üzere Maden Eminine eda ve teslim olundukdan sonra Sivas Valileri taraflarından kaftan-bahâ ve zahire-bahâ ve nal-bahâ ve kudumiyye ve teşrifiyye vesair bidat-ı mezalim ile rencide ve remide olunmayub himayet ve siyanet olunmaları şürut-u hazeriyeden olduğu derkâr olmağın mukaddema sâdır olan emrişerif ve şürut-u hazeriye mucibince alem olunmak içün yazılmışdır.

Kaynak: Sakaoğlu (1984; 236)

EK: 11
KÖYLÜNÜN TOPRAĞINI VE MERASINI ZORLA İŞGAL EDEN HAMİS PAŞA YA İLİŞKİN HÜKÜM

Tarih: evâhır Şaban 1160 (Eylül 1747)

(Başb. Arş. Sivas Ahkâm Defteri No: 3 sf. 85 (1 hüküm)

Sivas valisi vekili Zârelizâde Mehmed damm-ı ikbaleye ve Divriği ve ..... kadılarına hüküm ki:

Sen ki Divriği kadısı mevlana-yı mumailyh eseyyid Mehmed zide fazlihüsün. Südde-i Saadetime mektub gönderüb Divriği sancağında Divriği kazası' muzafaatından Hikme nahiyesinde havâss-ı hümayunum karyelerinden Odur nam karye ehalisi meclis-i şer'e varub bunlarun karye-i merkum toprağında vaki kadimi muhassas ve müstakil davarları ra'y olunub otundan ve suyundan intifa' edegeldikleri mer'alarında aharın kat'a alaka ve müdahili olmayıb bir dürlü sahib ve taarruz olunmak iktiza etmez iken civarında vaki yine nahiye-yi mezbure tâbi Gümrü nam karye toprağında araziye tasarruf edenlerden Hâmis Paşa zuhur ve bu makule kadimi mer'aları anulub satılmak ve sökülüb sonradan ziraat olunmak hilâf-ı kanun iken ol mer'a yerlerin fuzuli zabt ve ziraat ve davarların mer'a-yı mezkurda ra'yin men'edüp ol veçhile zaruret ve müzayakalarına bais ve gadr ü teaddi ve ahvalleri digergun olmağla bundan akdem şer'le g.rüldükde veçh-i meşruh üzere olduğu şer'an sabit ve Paşayı mezkur men' olunmak i.ün tenbih olunmuşken mütenebbih olmayub ol veçhile fuzuli zabt ve ziraat edüp ziyade gadr-i külli etmeleriyle kadimi mer'aları kadimisi üzere ehali-yi karye-yi mezbureye zabt etdürülüb Paşa-yı merkumun ol veçhile kadime mugayir zahir olan müdahele ve teaddilleri men've def' olunmak babında hükmü hümayunum verilmek ricasını vaki-i hâl bil-iltimas arz ve Def-terhâne-i Amiremde mahfuz olan defter-i mufassala müracaat olundukta Hikme nahiyesine tâbi 291 nefer reaya ve hasıl-ı kısım-ı min' el hams hunta ve şi'r yekun maa garihi 380865 akça yazılı olan

karye-i Odur defter-i mufassalda muharrir kalemiyle tahrir ve havâss-ı hümayunum karyelerinden olub ve yine nahiye-yi mezbure tâbi 4 nefer reaya ve bir zemin ile karye-yi Gümrü e hasıl-ı kısm-ı min'el hams hunta ve şi'r yekun maagarihi 2420 hisse-i mülk-ü Mansur bin Mehmed eş-şehri rubu malikâne 302 hisse mülk-ü Mehmed bin Hacı Yusuf rubu malikâne 302 ve hisse-i vakf-ı'evlad-ı Hacı Yusuf bin İshak nısıf malikâne 605 ve hisse-i Divanı maa rüsum-u saire tımarının 220 ve resm-i çift yekun maagayrihi Divanı maa rüsum-u saire tımar deyü 1800 akça yazu ile defteri mufassalda olduğu muharrir kalemiyle tahrir ve erbab-ı tımar karyelerinden olduğu mestur ve mukayyed bulunmağın Defter-i Hakani mucibince amel olunmak içün yazılmışdır.

Kaynak: Sakaoğlu, (1948; 243)

EK: 12

MALİKANE MUTASARRIFI OSMAN AĞA'NIN REAYAYA OLAN ZULMÜNÜ AÇIKLAYAN HÜKÜM

Tarih: evâhır Muharrem 1179 (Temmuz 1765)

[Başb. Arş. Sivas Defteri No:10 sf.370 (1. hüküm)]

Sivas valisine ve Divriği kadısına hüküm ki:

Divriği sancağında kaza-i mezbur muzafaatından Sevir nahiyesine tâbi Birestik nam karye reayaları gelüb karye-yi mezburenin malikânesi hass-ı hümayun, divanisi tımar olduğu Defterhane'de mukayyed olmağla karye-yi mezbure toprağında ziraat eden defterlü reaya yerlerini ziraat edeh hariç reaya taifesiyle ziraatlerile hasıl eyledikleri terekeleri öşüründen karye-yi mezburenin malikânesi tarafına aid olan öşr-ü mahsülü eda ve karye-yi mezburede olan anbara nakl eyleyüb akreb pazar teklifi vesair bed'a ve mezalim ile teaddi ve rencide olunmaları icab ve iktiza etmez iken karye-yi mezburenin malikânesine mutasarrıf olan Divriği sakinlerinden âyan-ı mütegallibe ve cebbareden Osman Ağa demekle maruf ki- mesne kanaat etmeyüb hılaf-ı kanun ziyade mahsüllerin aldığından mada bunlardan aldığı .şür mahsülü ile ahar mahalde alız eylediği .şür mahsülü bir yere cem ve kabz, pazarda mahsul akça ederse ol pazara cebrennakl etdürüb mahsul akça etmediği vakit yine karyelerine nakl etdürüb rayicden ziyade diledüği mıkdar bâha ile fukaranın üzerlerine kahren bırakub akça tahsili i.ün 15-20 nefer atlu ile bir kimesneyi irsal ve zulmen tahsil eylediğinden gayri eyyam-ı meksde fukaradan müft ve meccanen yem ve yiyecek alız ve zulüm ve teaddisinin nihayeti olmayub ahval-i fukara digergun ve perakende ve perişan olmalarına bais ve bâdi olduğun bildürüb mâlikane mutasarıfı olan mezkurun hılaf-ı şer' ve kanunol veçhile zahir olan zulüm ve teaddisini men' ve def' olunmak babında hükm-ü hümayunum rica ve Defter-hane-i amiremde mahfuz defter-i mufassala müracaat olundukda Sevir nahiyesine tâbi 106 nefer reaya ile karyeyi Birestik ve hasıl-ı kısm-ı minel husm ve tahtı hunta ve şi'r ve resm'i saire ve sebzedar ve resm-i çayır ve mukataa-yi bağ ü bahçe yekün 7/306 akça hisse-i hass-ı şahî

malikâne tamam 3375 akça ve hisse-i divanı tımar 3/375 akça resmi çift ve resm-i bennak ve resm-i mücerred ve nısf bad-i heva yekün divanı maa rüsum-u saire 6181 akça yazu ile defter-i mufassalda huharrir kalemiyle tahrir olunduğu mestur ve mukayyed ve Divan-ı Hümayunumdan kanunu sual olundukda Defter-i hakânide mestur Birestik karesinin Malikânesi hass-ı hümayun ve divanisi tımar olduğu Defter-i hakanide mukayyed olmağla karye-yi mezburenin defterlü reaya ve defterlü reayası yerlerini ziraat eden hariç reaya taifesi ziraatleriyle hasıl eyledikleri terekeleri öşründen karye-yi mezburenin malikânesi tarafına aid olan öşr-ü mahsülünü karye-yi mezburda olan anbara nakl eyledikten sonra akreb pazara nakl teklifi vesair bed'a ve mezalim ile teaddi etdürülmeyüb men' olunmak muvafık-ı kanun olduğu derkâr olunmağla kanun üzere amel olunmak içün emrişerif yazılmışdır.

Kaynak: Sakaoğlu, (1948, 246)

Kaynaklar

Akat, A. S. (1980), İktisadi Analiz, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Akdağ, M. (1975), Türk Halkının Dirlik Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları) 1. Baskı Bilgi Yayınları, İstanbul.

Akdağ, M. (1979), Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453) Cilt 1, Tekin Yayınları, İstanbul.

Akdağ, M. (1979b), Türkiye'nin İktisadi İçtimai Tarihi, (1453-1559), Cilt 2, Tekin Yayınevi İstanbul.

Aksoy, S. (1971), Türkiye'de Toprak Meselesi, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Akşin, S. (1977), Osmanlı-Türk Toplumunda Sınıf Yapısı Üzerine Bir Deneme. Toplum ve Bilim Yayınları, S. 32. Yaz, İstanbul.

Akşin, S. (1988), "Siyasal Tarih" Sina Akşin, (der), Türkiye Tarihi, Cilt 3, Cem Yayınevi, İstanbul.

Akşit, B. (1985), Köy Kasaba ve Kentlerde Değişme, Turhan Yayınevi, Ankara.

Akşit, B. (1987), "Kırsal Dönüşüm Araştırmaları" 11. Tez Kitap Dizisi, Sayı 7, İstanbul.

Altan, F. (1987), Tarımda Katmanlaşma, 11. Tez Kitap Dizisi, Sayı 7, İstanbul.

Albayrak, S. (1973), Budin Kanunnamesi ve Osmanlı Toprak Meselesi, Tercüman Yayınları, İstanbul.

Appelboum, P. R. (1987),Toplumsal Değişme Kuramları, T. İş Bankası Yayınları, (çev; Türker Alkan), İstanbul.

Arı, O. (1985), Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı, (der), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Arın, T. (1986), Birikim Rejimi ve Kriz, 11. Tez Kitap dizisi, Sayı 3, İstanbul.

Akarlı, D. E. (1987), "Toplum Tarihçiliğinde Yöntem Sorunları, Bir Eleştiri." Toplum ve Bilim, Sayı 31-39, Güz, İstanbul.

Arıcanlı, T. ve Somel, K. (1979), Türkiye'de Toprak Dağılımında ve

Tarımda Değişimin Niteliği Üzerine Gözlemler. ODTÜ Gelişim Dergisi, Cilt 6, Sayı 22-23, Ankara.
Armağan, İ. (1982a), Bilgi ve Toplum "Toplumsal Yapı Bilim ve Sanat" Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Akademisi Yayınları, İzmir
Armağan,İ. (1986b), Bilimsel Araştırma Yöntemleri 2, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
Aron, R. (1986), Sosyolojik Düşüncenin Evrimi, T. İş Bankası Yayınları, İstanbul.
Aruoba, Ç. (1988), "Tarımda Teknolojinin Değişmesinin Gelir Dağılımına Etkisi" Z. Toprak, Ş. Pamuk, (der) Türkiye'de Tarımsal Yapı, (1923-2000), Yurt Yayınları, Ankara.
And, M. (1986), "Ondokuzuncu Yüzyılda Anadolu Köyü Üzerine Bir Yabancının Gözlemleri", Tarih ve Toplum, Sayı 32, İstanbul.
Aktüre, S. (1981), 19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti, Mekansal Yapı Çözümlemesi, 2. Baskı, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşbirliği, Ankara.
Ataöv, T. (1970), Amerikan Belgeleriyle Amerikan Emperyalizminin Doğuşu, Doğan Yayınları, Ankara.
Aşıkpaşaoğlu, (1985), Aşıkpaşaoğlu Tarihi, N. Atsız. (Hazırlayan) Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Aydın, Z. (1986a), "Kapitalizmin Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler" 11. Tez Kitap Dizisi, Sayı 4, Ekim, İstanbul
Avcıoğlu, D. (1978), Türkiye'nin Düzeni, Cilt 1. Tekin Yayınları, İstanbul. Avcıoğlu, D. (1976), Türkiye'nin Düzeni, Cilt 2, Tekin Yayınları, İstanbul.
Baran, P. (1974), Büyümenin Ekonomik Politiği, çev: Ergün Günce, May Yayınları, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1975), "Feodal düzen ve Osmanlı tarihi" Ü. Nalbantoğlu ve O. Okyar (der), Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
Barkan, Ö. L. (1980a), "Malikâne-divanı Sistemi" Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan Ö. L. (1980b), "Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakları" Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan.Ö. L. (1980c), "Şer-i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıfları" Toplu Eserler 1. Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1980d), "Türk Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274

(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", Toplu Eserler 1, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1980e), "Türkiye'de Servaj Var mıydı", Toplu Eserler 1, İstanbul
Barkan, Ö. L. (1980f), "Osmanlı İmparatorluğu'nda Çiftçi Sınıfının Hukuki Statüsü", Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1980g), "Tımar", Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1980h), "Çiftlik", Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Barkan, Ö. L. (1980i), "Türkiye'de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları", Toplu Eserler 1, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Braudel, F. (1985), Tarih ve Toplumsal Bilimler, Alan Yayınları.
Başkaya, F. (1986), Azgelişmişliğin Sürekliliği, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Batuta, İ. (1985), İbni Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler, İ. Parmaksızoğlu, MEB 1000 Temel Eser Dizisi.
Berkes, N. (1972), Türkiye İktisat Tarihi (Osmanlı Devletinin Ekonomik Çöküşü) Cilt II. Gerçek Yayınları, İstanbul.
Berktay, H. (1981), "Gene Köylülük, Gene Köylülük" Toplum ve Bilim, Sayı 14, yaz, İstanbul.
Berktay, H. (1983), Kabileden Feodalizme, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Berktay, H. (1983b), "Pirenne Üzerine Notlar", Yapıt Dergisi, Sayı 1, Ekim.
Berktay, H. (1983a), Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Berktay, H. (1985), "Tarih Çalışmaları", T.C. Dönemi Türkiye Ansk. Sayı 2456-2478, İstanbul
Berktay, H. (1986), Marx'dan Beslenen Marxismi Besleyen Bir Ortaçağ Tarihçiliği, Tarih ve Toplum, Sayı. 34. İletişim Yayınları, İstanbul.
Berktay, H. (1987), İktisat Tarihi, "Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türklerin İktisadi ve Toplumsal Tarihi", S. Akşin, (der), Türkiye Tarihi 1, Cem Yayınları, İstanbul.
Beşikçi, İ. (1969), Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar, Doğan Yayınları, Ankara.
Beşikçi, İ. (1969), Doğu Anadolu'nun Düzeni, E. Yayınları, İstanbul.
Balbicanu, N. (1985), XIV. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Tımar, Çev.

M. A. Kılıçbay, Teori Yayınları, İstanbul.
Birtek, F. ve Keyder, Ç. (1976), Türkiye'de Devlet ve Tarım İlişkileri, Birikim, sayı 22.
Bloch, M. (1985), Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği, çev, M. A. Kılıçbay, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
Bloch, M. (1983), Feodal Toplum, Çeviri: M. A. Kılıçbay, Savaş Yayınları, Ankara.
Boratav, K. (1981), Tarım ve Kapitalizm, Birikim Yayınları, İstanbul.
Boran, B. (1945), Toplumsal Yapı Araştırmaları, ADTCF Yayınları, Ankara.
Boran B. (1962), Metot Nedir, Yön, Sayı, 60, 28 Kasım, İstanbul.
Boran, B. (1968), Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, Gün Yayınları, İstanbul.
Boran, B. (1975), Sosyal Tabakalaşma, O. Arı, (der) Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Bottomore, T. B. (1988), Siyaset Sosyolojisi, Çev. Erol Mutlu, Teori Yayınları, Ankara.
Bozoğlu, N. (1987), Köylülüğün Dayanıklılığı, 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 7, İstanbul.
Braudel, F.(1989), Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, çev. M. A. Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul.
Brenner, R. (1986), "Kapitalist Gelişmenin Kökenleri" Yeni Smithci Marxizmin Kökenleri, 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 3, İstanbul.
Buharin, N. (1975), Dünya Ekonomisi ve Emperyalizm Çev. Ş. Barlas, Özgün Yayınları, İstanbul.
Cangizbay, K. (1985), Gulvich Sosyolojisi (Özgürlüğün Bilimi), Değişim Yayınları, Ankara.
Carr, E. H. (1980), Tarih Nedir? çev. Misket Gizem, Birikim Yayınları, İstanbul.
Carter – A. Foster, (1985), "Eklemlenmenin Eklemlenmesi" M. Ersoy ve C. Keskinok, (der), Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
Cem, İ. (1982), Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, Cem Yayınları, İstanbul.
Cezar, Y. (1986), Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi 13. Yüzyıldan Tanzimata Mali Tarih, Alan Yayınları, İstanbul.
Childe, G. (1978), Kendini Yaratan İnsan, çev, F. Oflazoğlu, Varlık Ya-

yınları, İstanbul.
Cin, H. (1985), Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Boğaziçi Yayınlar, İstanbul.
Cipolla, M. C. (1980), Tarih Boyunca Ekonomi ve Nüfus, çev, M. S. Gezgen, Tur Yayınları, İstanbul.
Çadırcı, M. (1987), "Tanzimatın İlanı Sıralarında Türkiye'de Yönetim", Belleten, Cilt 11. sayı 20. Aralık, Ankara.
Çakmak, A. (1986), Yüksek Lisans Dünya Ekonomisi Ders Notları.
Çeker, O. (1985), Arazi Kanunnamesi, Ebru Yayınları, İstanbul.
Çelebi, K. (1982) Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar (haz. A. Can.) Kültür ve Turizm Başk. Yayınları.
Demirkan, S. (1953), "Türkiye'de Köy Sosyolojisinin Problemleri", Sosyoloji Dünyası, cilt I, sayı 3, İstanbul.
Denis, H. (1973), Ekonomi Doktrinler Tarihi cilt I, Sosyal Yayınlar, İstanbul.
Divitçioğlu, S. (1981), Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu, Ar-Yayın Dağıtım, Vize.
Dobb, M. (1981), Kapitalizm, Sosyalizm ve Az Gelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma, çev. M. Selik. AÜSBF, Ankara
Dobb, M. (1984a), "Yanıt" R. Hilton (der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, Metis Yayınları, İstanbul.
Dobb, M. (1984b), "Birkaç Not Daha" R. Hilton (der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, Metis Yayınları, İstanbul.
Dobb, M. (1985), Kapitalizmin Dünü ve Bugünü, çev. F. Kontur, İletişim Yayınları, İstanbul.
Eralp, A. ve Yalman, L. G. (1986), "Azgelişmişlik Kuramları ve Bir Yaklaşım Denemesi", 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 4, İstanbul.
Eralp, A.-Sirmen, N. (1988), "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri", Ş. Pamuk-Z. Toprak (der), Türkiye'de Tarımsal Yapılar, Yurt Yayınları, İstanbul.
Ercem, F. (1984),"Kırsal Sosyoloji Açısından Köy ve Köylülüğün Tanımlanması," SÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 3, Kasım, Sivas.
Erdost, M. İ. (1984), Osmanlı'da Mülkiyet İlişkileri Onur Yayınları, İstanbul.
Ersoy, M. (1984), "Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller"

M. Ersoy ve H. Ç. Keskinok (der), Üretim 'Tarzlarının Eklemlenmesi, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
Ersoy, M. (1985), "Kentsel Sanayi Bağlamında Modernleşme ve Bağımlılık Okullarına Bir Eleştiri," Yapıt, sayı 10, Nisan Mayıs, Ankara.
Faruki, S. (1975), "XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Orta Anadolu'da Şeyh Aileleri", O. Okyar ve Ü. Nalbantoğlu, (der), Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
Faruki, S. (1978), "Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar" Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, Ankara.
Faruki, S. (1987), "1600 Yıllarında Anadolu Kırlarında Toplumsal Gerilimler, Bir Yorumlama Denemesi", 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 7, Kasım, Ankara.
Frank, A. G. (1983), "Dünya Sistemi Bunalımda", (der), Dünya Ekonomisi, Bunalımlar ve Siyasal Yapılar, çev. U. Kıvanç. Belge Yayınları, İstanbul.
Genç, M. (1975), "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", O. Okyar ve Ü. Nalbantoğlu, (der), Türkiye İktisat Tarihi Seminerleri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
Gordevski, V. (1988), Anadolu Selçuklu Devleti, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, Ankara.
Göçer, L. (1964), XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi, İ. Ü. Yayınları, İstanbul.
Görmüş, A. (1982), "Kü.ük Üreticiliğin Beklenmeyen Direnişinin Nedenleri, İktisat Dergisi, Kasım, İstanbul.
Gurvitch, G. (1985), Sosyoloji ve Felsefe, K. Cangizbay, (der), Değişim Yayınları, İstanbul.
Gülalp, H. (1986), "Bağımlılık ve Dünya Sistemi Teorileri" Frank ile Wallerstein'in Eleştirisi, 11. Kitap Dizisi, sayı 3, İstanbul.
Gürsel, S. (1977), "Tarihsel Maddecilik ve Sorunları", Toplum ve Bilim, Sayı 2, İstanbul.
Gürsel, S. (1985), 'Tekrar 1838 Üzerine", Yapıt, sayı 10 Nisan, Mayıs, İstanbul.
Gülöksüz, (1985), "Kırsal Yapı", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
Hatemi, H. (1985), "Tanzimat'tan Cumhuriyete Vakıf', Cumhuriyet

Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
Heaton, H. (1985a), Avrupa İktisat Tarihi, Cilt II, çev. M. Kılıçbay ve O. Aydoğuş. Teori Yayınları, İstanbul.
Heper, M. (1977), Tüm Kamu Bürokrasisinde Gelenekçilik ve Modernleşme, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Hill, C. (1983), 1640 İngiliz Devrimi, çev. N. Kalaycıoğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Hill, C. (1984), "Yorum", R. Hilton, (Der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınlan. İstanbul.
Hilton, R. (1984), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
Hilton, R. (1984b), "Giriş", Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
Hilton, R. (1984c), Kapitalizm - Bir Tarım Neyi İçerir, M. Gürer ve S. Sökmen Metis Yayınları, İstanbul.
Hilav, S. (1970), Asya Tipi Üretim Tarzı (der), Ant Yayınları, İstanbul.
Hobsbawm, E. J. (1984) Feodalizmden Kapitalizme", R. Hilton, (der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
Hobsbawm, E. J. (1987), Sanayi ve İmparatorluk, çev, Y. Gülerman ve A. Ersoy, Dost Yayınları, Ankara.
Hobsbawm, E. J. (1987), "Toplumsal Tarihten, Toplum Tarihine" Tarih ve Tarihçi (der), A. Boratov, Alan Yayıncılık, Ankara.
Hoel, G. (1975), Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı, Bilim Yayınları, İstanbul.
Huberman, L. (1982), Feodal Toplumdan XX. Yüzyıla, çev. M. Belge, Dost Yayınları, Ankara.
Hüsrev, İ. (1934), Köy İktisadiyatı, Kadro Dergisi Neşriyatı, İstanbul.
Hüsrev, İ. (1934), "Buğday İşine Bir Bakış", Kadro Dergisi, cilt I, Sayı 4, İstanbul.
Hüsrev, İ. (1933), ''Türkiye İktisadında Toprak Rantı", Kadro Dergisi, cilt III. sayı 4, İstanbul.
İlkin, S. ve Tekeli, İ. (1980), "İttihat Terakki Hareketinin Oluşmasında Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği, O. Okyar ve H. İnalcık, Türkiye'nin Sosyal Ekonomik Tarihi, Meteksan Limited Şirketi, Ankara.
İnalcık, H. (1954), Suret Defter-i Sancak-ı Arnavid, T. K. Yayınları,

Ankara.
İnalcık, H. (1980), "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere" Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin rolü, Türk İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı, Ankara.
İnalcık, H. (1985), "Tanzimat Uygulaması ve Sosyal Tepkiler" Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
İnan, H. (1983), "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi, Bir Değerlendirme, Toplum ve Bilim, Sayı 23, İstanbul.
İnan, İ. H. (1989), "Köylüler" Toplum ve Bilim, sayı 43/44 Güz Kış, İstanbul.
Kara, A. (1985), "Osmanlı Üretim Biçimi, Tartışmaları: Kuramsal Çerçeve Eleştirel Bir Yaklaşım, İlim ve Sanat, sayı 2, Temmuz-Ağustos, İstanbul.
Karal, E. Z. (1983), Osmanlı Tarihi VI. Cilt Islahat Fermanı Devri, 1856-1861, ü.üncü baskı, TTK Yayınları, Ankara.
Kasaba, R. (1985), "Osmanlı İmparatorluğunun Çözülmesi ve Dünya Ekonomisi" Yapıt, sayı 10, Nisan-Mayıs, İstanbul.
Kaynak, M. (1984), "Çevreleşme ve Osmanlı Demiryolları" Yapıt, sayı 5, Haziran-Temmuz, İstanbul.
Kazgan, G. (1977), Tarım ve Gelişme İÜ İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
Kelle, V. ve Matvei, K. (1984), Tarihsel Maddecilik ve Marksist Toplum Kuramının Ana Çizgileri, Öncü Kitabevi, İstanbul.
Keyder, Ç. (1979), Emperyalizm, Az Gelişmişlik ve Türkiye, Birikim Yayınları, İstanbul.
Keyder, Ç. (1981), "Proto-Endüstri ve Emperyalizm", "Toplum ve Bilim, sayı 13, İstanbul.
Keyder, Ç. (1983), Toplumsal Tarih Çalışmaları, Dost Yayınları, İstanbul.
Keyder, Ç. (1983b), "Üretim Tarzı Tartışmaları", Toplumsal Tarih Çalışmaları, (der), Dost Yayınları, İstanbul.
Keyder, Ç, (1983c), "Osmanlı İktisat Tarihi Nasıl Yazılmalı, Bir Öneri", Toplumsal Tarih Çalışmaları, (der) Dost Yayınları.
Keyder, Ç, (1983d), "17. Yüzyıl Fransa'sında Kapitalizme Geçiş, Toplumsal Tarih Çalışmaları, (der) Dost Yayınları, İstanbul.

Keyder, Ç. (1983e), "Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi, (1881-1914)", Toplumsal Tarih Çalışmaları Dost Yayınlar, İstanbul.
Keyder, Ç. (1985a), "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
Keyder, Ç. (1983b), "Türkiye'de Ortakçılık ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Pekişmesi", Yapıt, sayı 11, İstanbul.
Kıray, M. B. (1981-1982), Toplumbilim Ders Notları, M. Ü. İktisat İdari Bilimler Fakültesi, Teksir.
Kıray, M. B. (1982a), Toplumbilimi Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1983b), "Toplumsal Yapı Analizleri İçin Bir Çerçeve", Toplum Bilim Yazıları, (der), Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982c), "Sosyal Yapı ve Nüfus Artışı Etkileşimi", Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982d), "Sanayileşme Sürecinde Küçük Üreticiliğin Geçirdiği Dönüşümler Üzerine Bir Tartışma", Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982e), "Toplum Yapısındaki Temel Değişimlerin Tarihsel Perspektifi: Bugünkü ve Yarınki Türk Toplum Yapısı", Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982f), "Sosyo-Ekonomik Hayatın Değişen Düzeni", Kendiliğinden Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982g), "Türkiye'de Köy ve Köylü Sorununa Kalkınma Planlarının Yaklaşımı'" Toplum Bilim Yazıları, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M. B. (1982ı), "Azgelişmiş Ülkelerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir", Toplum Bilim Yazılar; Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Ankara.
Kıray, M . B. (1985), Ereğli Ağır Sanayiden Önce Bir Sahil Kasabası, İletişim Yayınları, İstanbul.

Kıray, M. B. (1985-1986), Yüksek Lisans Sosyoloji Ders Notlan, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
Kıray, M. B. (1989), Toplumsal Değişme Üzerine Söyleşi.
Kılıçbay, M. A. (1985), Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı, Teori Yayınları, Ankara.
Kılıçbay, M. A. (1986), "Annales Okulunun Sonuncu Piri", Tarih ve Toplum Dergisi, Şubat, İstanbul.
Kıvılcımlı, H, (1974), Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi, Tarih ve Devrim Yayınevi, İstanbul.
Kıvılcımlı, H. (1987), Osmanlı Tarih Maddesi I, Bibliotek Yay. İstanbul.
Koçi Bey, (1985), Koçi Bey Risalesi, (sadeleştiren, Z. Danışman), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Koloğlu, O. (1987), "Ekonomik Yanı Ağır Basan Sosyal Tarihsel Araştırma," Tarih ve Toplum, İstanbul.
Kongar, E, (1981), Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Kongar, E. (1985a), İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Kongar, E. (1985b), İmparatorluktan Günümüze Türkiye'nin Toplumsal Yapısı. II, Remzi Kitabevi, İstanbul.
Köhler, W. (1989), Bitlis ve Halkı, çev. H. Işık, Alan Yay. İstanbul.
Köprülü, F. (1984), Osmanlı Devletinin Kuruluşu TTK Yayınları, Ankara.
Köymen, O. (1987), "Yüzyıllık Tartışma Tarım Sorununa Giriş", Bilim ve Sanat, Sayı 78, Ankara.
Köymen, O. (1988), "Bahattin Akşit, Çelik Aruoba ve Nükhet Sirmen, Eralp'in Tebliğine İlişkin Yorum", Ş. Pamuk ve Z. Toprak (der), Türkiye'de Tarımsal Yapılar; Yurt Yayınları, Ankara.
Kula, W. (1985), Feodalizmin Ekonomik Teorisi, Çev. O. Esen, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
Kunt, M. (1987), "Siyasi Tarih", Türkiye Tarihi, cilt II, S. Akşin, (der), Cem Yayınları, İstanbul.
Kurmuş, O. (1982), Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi, Savaş Yayınları, İstanbul.
Kurtkan, A. (1968), Köy Sosyolojisi, İÜ Yayınları, İstanbul.
Küçükömer, İ. (1989), "Asyagil Üretim Biçimi Yeniden Üretim ve Sivil

Toplum", Toplum ve Bilim, Sayı 2, İstanbul.
Küçükömer, İ.(1989), Düzenin Yabancılaşması, Alan Yayınları, İstanbul.
Laclau, E. (1985), "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", İdeoloji ve Politika, çev. H. Sarıca, Belge Yayınları, İstanbul.
Lenin, V. İ. (1988), Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, Sol Yayınları, Ankara.
Luxemburg, R. (1975), "Alman Emperyalizminin Hareket Alanı; Türkiye", Rothmann, Berlin Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, çev. R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul.
Luxemburg, R. (1986), Sermaye Birikimi: çev. T. Ertan, Alan Yayınları, İstanbul.
Mantran, R. (1985), XVII. Yüzyıl İkinci Yarısında İstanbul, Cilt 1. çev. M. A. Kılıçbay, V Yayınları, İstanbul.
Mardin, Ş. (1971), "Tanzimattan Sonra Aşırı Batılılaşma", E. Timurtekin, F. Mansur, P. Benedet, (der), Türkiye'de Sosyal ve Coğrafya Araştırmaları, Ankara.
Mardin, Ş. (1983), "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci", Yazko Felsefe Yazıları, Sayı 5, İstanbul.
Mardin, Ş. (1987), "Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak Sivil Toplum", Defter, Sayı 2, İstanbul.
Marx, K. (1975), Kapital, Cilt 1- 2, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara.
Marx, K. (1976), Ekonomik Politiğin Eleştirisine Katkı, çev. S. Belli, Sol Yayınları Ankara
Marx, K. (1976), Alman İdeolojisi, çev. S. Belli, Sol Yayınları, Ankara.
Marks K. (1979), Grundrisse, Ekonomi Politiğin Eleştirisi İçin Bir Ön Çalışma, çev. S. Nişenyen, Birikim Yayınları, İstanbul.
Meray,. S. L. (1982), Toplum Bilim, Hil Yayınları, İstanbul
Merrington, J. (1984), "Kapitalizme Geçişte Kent ve Kır", R. Hilton, (der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
Mouzelis, N. (1985), "Yunan ve Bulgar Köylüleri İki Savaş Arası Dönemde Sosyal Politik Durumların Bazı Yönleri", çev. A. Katil, Yapıt, İstanbul.
Morel, E. (1984), Türkiye ve Refomları, Çev, S. Belli, Süreç Yayınları,

İstanbul.
Mumcu, A. (1985a), Osmanlı Devletinde Siyasete Katkı, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
Mumcu, A. (1985b), Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
Nalbantoğlu, Ü. H. (1975), "Osmanlı Toplumunda Tarım, Teknoloji, Artı-ürün ve Kent Ekonomisi", O. Okyar ve Ü. H. Nalbantoğlu, (der), Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara.
Nebioğulları, O. (1986), Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
Neşri, M. (1983), Neşri Tarihi (haz. M. A. Köymen), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
Orhunlu, C. (1987), Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı, Eren Yayıncılık, İstanbul.
Ortaylı, İ. (1978), "Osmanlı Toprak Düzeninin Kaynakları, Toplum ve Bilim, sayı 4, Kış, İstanbul.
Ortaylı, İ. (1979), Türkiye İdare Tarihi, TODAİE Yayınları, Ankara.
Ortaylı, İ. (1982), " XVII. Yüzyıl Sonlarında Orta Anadolu Vilayetlerinin Toplumsal ve Ekonomik Durumu Üzerine", Toplum Bilim, sayı 15-16, kış, İstanbul.
Ortaylı, İ. (1985a), Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği, Hil Yayınları, İstanbul.
Ortaylı, İ. (1985b), "Tanzimat", Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
Ortaylı, İ. (1987), İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2. baskı, Hil Yayınları, İstanbul.
Osıpou, G. (1977), Toplumbilim, çev. U. Oskay, Sol Yayınları, Ankara.
Oskay, Ü. (1976), "Yöntem Bilim İle İlgili Bazı Düşüncelerin Eleştirisi", Araştırma ve Yöntem, (der) R. Keleş, TODAİE Yayınları, Ankara.
Oyan, O. (1987), "Behice Boran'ın Feodalizm ve Osmanlı Toplum Yapısı Tahlili", Bilim ve Sanat, sayı 84, Aralık, Ankara.
Oyan, O. (1988), "Osmanlı İktisat Tarih", 11. Tez Kitap Dizisi, Sayı 8, İstanbul.
Ozankaya, Ö. (1965), "Toplumsal Değişme Olarak İktisadi Gelişme", AÜSBF Dergisi, cilt XX, sayı 1, Mart, Ankara.

Özdeğer, H. (1987), XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep"in Sosyal ve Ekonomik Durumu, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul.
Özkaya, Y. (1985), XVIII. Yüzyıl Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
Özyüksel, M. (1987), Anadolu ve Bağdat Demiryolları, Arba Yayınları, İstanbul.
Quataert, D. (1984), "Tütün Rejisi ve Osmanlı Köyleri", Yapıt, sayı 3, Şubat-Mart, Ankara.
Quataert, D. (1985), "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları, İstanbul.
Quataert, D. (1987), Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş, çev. S. Tekay, Yurt Yayınları, İstanbul.
Pamuk, Ş. (1982), "Osmanlı Tarımında Üretim ilişkileri", Toplum ve Bilim, sayı 17, Bahar, İstanbul.
Pamuk, Ş. (1983), "Osmanlı Zanaatlarının Yıkılışı: Pamuk Tekstil Örneği" (1820-1913), Toplum ve Bilim, sayı 23, Güz, İstanbul.
Pamuk, Ş. (1985b), "Küçük Köylülük Üzerine Tezler", Yapıt, Sayı 13, Kasım-Aralık, İstanbul.
Pamuk, Ş. (1985a), Osmanlı Ekonomisi ve Kapitalizm (1820-1913), Yurt Yayınları, Ankara.
Pamuk, Ş. (1988), Osmanlı Türkiye İktisat Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınları, İstanbul.
Parvus, E. (1977), Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, M. Sencer (haz), May Yayınları, İstanbul.
Pirenne, H. (1983), Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi, çev. Ü. Kocabaşoğlu, Alan Yayınları, İstanbul.
Polanyi, K. (1978), "Kurumlaştırılmış Süre. Olarak Ekonomi", Toplumcu Düşün sayı 4, Sayfa 272-299, Ankara.
Polanyi, K. (1986), Büyük D.nüşüm Çağımızın Sosyal ve Ekonomik Kökenleri çev. A. Buğra, Alan Yayınları, İstanbul.
Procecci, G. (1984), "Tartışma Üzerine Bir İnceleme", R. Hilton, (der, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, çev. M. Gürer ve S. Sökmen, Metis Yayınları, İstanbul.
Rathman, L. (1982), Berlin Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi, çev. R. Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul.

Said, E. (1989), Oryantalizm, Pınar Yayınları, İstanbul.
Sakaoğlu, N. (1984), Anadolu Derebey Ocaklarında Köse Paşa Hanedanı, Yurt Yayınları, Ankara.
Sakaoğlu, N. (1986), "Mültezimlerin Aşar Toplama Yöntemleri", Tarih ve Toplum, Sayı 25, İstanbul.
Salihlioğlu, H. (1978), "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri, ODTÜ Gelişim Dergisi, Özel Sayı, Ankara.
Saran, N. (1974), "Antropoloji ve Köy Toplumları", Sosyoloji Konferansları, 12. Kitap, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
Saran, N. (1986), Köylerimiz, İÜ Edebiyat Fak. Yay. İstanbul.
Sarıca, N. (1981), Fransız ihtilali, II. Basım, Gerçek Yayınları, İstanbul.
Savran, S. (1986), "Azgelişmişlik ve Eşitsiz Bileşik Gelişme", 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 3, İstanbul.
Sedillot, R. (1983), Değiş-Tokuştan Süper Markete Tarih Buyunca Ticaretin Öyküsü Cep Kitapları, İstanbul.
Sencer. O. (1963), 'Türkiye'nin Toprak Sorunlarına Tarihsel Açıdan Bir Bakış," Sosyoloji Dergisi, sayı 17-18, İstanbul.
Sencer, M. (1971), Toprak Ağalığının Kökenleri, Tel Yayınları, İstanbul.
Sencer. M. (1973), Osmanlılarda Din ve Devlet, Erk Yayınları. İstanbul.
Sencer, M.(1982), Osmanlı Toplum Yapısı, May Yay. İstanbul.
Sevinç, N. (1978), Osmanlı Ekonomisi, Deniz Yay. İstanbul.
Silier, O. (1979), Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Sirmen-Eralp (1988'), "Pamuk Üretiminde, Aile İşletmeleri" Ş. Pamuk ve Z. Toprak, (der) Türkiye'de Tarımsal Yapılar; Yurt Yayınları, İstanbul.
Sönmez, S. (1986), "Azgelişmişlik Sürecinin Çözümlenmesinde Yöntem", 11. Tez Kitap Dizisi, sayı 3, İstanbul.
Strauus, C. L. (1983) Din ve Büyü, Çev. A. Güngören, Yol Yayınları, İstanbul.
Strauus, C. L. (1984) Yaban Düşünce, Çev. T. Yücel, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
Sunar, İ. (1968), Düşün ve Toplum, Toplum Yayınları, İstanbul.
Şanda, H. A. (1934), Reaya ve Köylü, Kadro Yayınları, İstanbul.
Şanda, H. A. (1970), Yarı Müstemleke Oluş Tarihi 1908 İşçi Hareketleri, Gözlem Yayınları, İstanbul.

Şenel, A. (1985), İlkel Topluluktan Uygar Topluma, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
Takahashi, K. (1984), "Tartışmaya Bir Katkı," R. Hilton, (der), Feodalizmden Kapitalizme Geçiş, Metis Yay. İstanbul.
Tavlor, J. G. (1984a,), "Üretim Tarzlarının Eklemlenmesinin Üçüncü Dünya Formasyonlarının Yapısı Üzerindeki Etkisi", H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy, (der), Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
Taylor, J. G. (1984b), "Üçüncü Dünya Formasyonlarının Çözümlenmesi İçin Kuramsal Öngerekler: Tezler" H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy, (der), Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi, Birey ve Toplum Yayınları, İstanbul.
Taylor, J. G. (1984c), "Azgelişmişlik ve Üretim Tarzları: N. Mouzelis'e Yanıt", H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy, (der), Üretim Tarzlarının Eklem lenmesi, Birey ve Toplum Yayın, İstanbul.
Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1980), "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşmasında Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", O. Okyar ve H. İnalcık, (der), Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, (1071-1920), Ankara.
Tekeli, İ. (1982), "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişiklik Aşamaları", Türkiye Kentleşme Yazıları, (der), Turhan Yayınları. Ankara.
Tezel, Y. (1986), Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950) Yurt Yayınları. Ankara.
Timur, T. (1979), Osmanlı Kimliği, Hil Yayınları, İstanbul.
Timur, T. (1989), Osmanlı Çalışmaları, Verso yay. İstanbul.
Toprak. Z. (1988a), "Türkiye Tarımı ve Yapısal Değişmeler (1900-1950) "Z. Toprak ve Ş. Pamuk, (der), Türkiye'de Tarımsal Yapılar, (1923-2000), Yurt Yay. Ankara.
Toprak. Z. (1988b), "Osmanlı İktisat Tarihi Üzerine," Toplum ve Bilim sayı, 40, Kış, İstanbul.
Toprak, Z. (1988c), "Osmanlı İktisat Tarihi", S. Akşin, (der), Türkiye Tarihi cilt III, Cem Yayınları, İstanbul.
Turner, B. S. (1984), Marks ve Oryantalizmin Sonu, çev: H. Keskin, İstanbul.
Turner, B. S. (1989), "Oryantalizm ve İslamda Sivil Toplum Meselesi", Oryantalistler ve İslamiyetçiler; (der), İnsan Yayınları, İstanbul.

Tütengil, C. O. (1984), Azgelişmenin Sosyolojisi, Belge Yayınları, İstanbul.
Tütengil, C. O. (1985), "Sosyal Bir Yapı Olarak Türkiye'de Köy Meseleleri", O. Arı, (der), Köy Sosyolojisi Okuma Kitabı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
Uluçay, Ç. (1968), Atçalı Kel Mehmet, As Matbaası, İstanbul.
Uygun, H. (1984), "Çağdaşlaşma (Modernleşme) Azgelişmiş Ülkeler İçin Değişme Modeli", CÜ Sosyal Bil. Dergisi, sayı 3, Sivas.
Uzunçarşılı, i. H. (1984), Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, 3. baskı, TTK Yayınları, Ankara.
Wallerstein, İ. (1983a), "Kapitalist Dünya Sisteminin Yükselişi ve Geleceği Karşılaştırmalı Bir Analiz İçin Temel Kavramlar", (der), Dünya Ekonomisi, Bunalımlar ve Siyasal Yapılar, çev. O. Esen, Belge Yayınları. İstanbul.
Wallerstein, Decleli, Kasaba. (1983b), "Osmanlı'nın Dünya Ekonomisi ile Bütünleşmesi" Toplum ve Bilim sayı 23. Güz, İstanbul.
Wallerstein, İ. (1984), "Geçiş Olarak Bunalım", (der), Genel Bunalımın Dinamikleri, çev. F. Akar, Belge Yayınları, İstanbul.
Varga, E. (1988), "Tarımsal Bunalımlar Sorunu", (der), Kapitalizmin Ekonomi Politiği, Başak Yayınları, İstanbul.
Vergopoulos, K. (1985), "Yunanistan'da Tarım Reformu", Yapıt, sayı 13, İstanbul.
Weber, M. (1986), "Almanya'da Kapitalizm ve Kırsal Toplumlar" H. R. Gent ve C. W. Mills, (der), Sosyoloji Yazıları, çev. T. Parla, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul.
Werner, (1988), Büyük Bir Devletin Doğuşu (Osmanlı Feodalizminin Oluşum Süreci), 1. cilt, çev. O. Esen, Y. Öner, Alan Yayınları, İstanbul.
Werner, (1988), Büyük Bir Devletin Doğuşu, (Halk Ayaklanmaları ve Askeri Feodalizm), II. cilt, çev. O. Esen, Y. Öner, Alan Yayınları, İstanbul.
Wittek, P. (1985), Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu, çev. F. Berktay, Kaynak Yayınları, İstanbul.
Wolpe, H. (1984), "Üretim Tarzlarının Eklemlenmesine Giriş", H. Ç. Keskinok ve M. Ersoy, (der), Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
Yasa, İ. (1970), Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları, TO-

DAİE Yayınları, Ankara.
Yerasimos, S. (1980), Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye, 3. baskı, Gözlem Yayınları, İstanbul.
Yetkin, Ç. (1974a), Türk Halk Hareketleri ve Devrimler (Etniksel ve Toplumsal Yönleriyle), May Yayınları, İstanbul.
Yetkin, Ç. (1974b), Türk Halk Hareketleri ve Devrimler (Batılılaşmadan Günümüze), May Yayınları, İstanbul.
Yücekök, A. (1969), "Determinizm ve Modernleşme", AÜ, SBF Dergisi, Ankara.
Yücel, T. (1985), Yapısalcılık, Ada Yayınları, İstanbul.
Yücel, Y. (1980), XIII ve XIV, Yüzyıllar Kuzey-Batı Anadolu Tarihi, TTK Yayınları, Ankara.
Zimmerman, C. (1964), Yeni Sosyoloji Dersleri, İÜ Yayınları, İstanbul.

Bu günlere olup-bitenlere baktığımda on beş yıl önce seçilen konunun önemli olduğunu düşünüyorum. 1980'li yıllarda askeri darbenin etkisi/psikolojisi ile gündemi devlet ve sivil toplum karşıtlığı ve daha da kötüsü modernizmin en kaba hali olan ve epey çeviri kokan merkez-çevre üzerinden yapılan analizler doldurdu. Daha da kötüsü solun belirli bir kesiminde de farklı kavram ve anlamlandırma ile bu tarz açıklamalar belirleyici oldu. Yenilen şamarın etkisinden olsa gerek, şamarı atan devlet toplumu anlamada temel belirlen hale gelmişti. Şamar bu toplumun tarihsel olarak mayasında olan devleti öne çıkarma ya da devlete karşı olma hallerini güçlendirdi. Her durumda kapitalizmin Türkiye'de ulaştığı aşamayı tekabül eden ve kapitalistlerin işini kolaylaştıran bir tür analiz açığa çıkardı. Yani maddi gerçekliğe uygun bir söylem/dil oluşturuldu. Askeri darbe sonrası bu tarz analizlere en büyük katkı bir zamanlar solla ilişkili olan bazı entellektüellerden geldi. Aslında gerek devlet merkezli analiz ve gerekse devlet karşıtı liberal analizler devleti toplumsal ilişkiler seti ve sınıfsal çelişkiler ve dahası kapitalizmin yapısal özellikleri dışında analiz ediyorlardı. Bu analizler için Türkiye'nin Osmanlı'dan devir aldığı tarihsel gelenek temel referans oldu. Bu tarz analizleri gerçekçi bulmamam yönündeki daha çok sezgiler, beni bu tarz bir çalışmaya itmişti. Çeşitli sıfatlarla tanımlanan liberaller ile ulusalcılar arasında bugünlerde açığa çıkan gerilimin teorik/tarihsel belirlemelerine karşı yapılan erken dönem bir çalışmayı elinizde tutuyorsunuz.

Fuat Ercan

SOSYAL ARAŞTIRMALAR VAKFI
SAV

ISBN 978-605-89715-0-9
9 786058 971509

THG 0911935 FZF